

ქართული

წიგნი

სახსრისწიგნი

ნარკვევები • მასალები

III

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Institute of Art History and Theory

Ani and Georgia

STUDIES • MATERIALS

volume III

EDITED BY
ZAZA SKHIRTLDZE

TBILISI 2020

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ხელოვნების ისტორიის და თეორიის ინსტიტუტი

ანისი და საქართველო

ნარკვევები • მასალები

ტომი III

რედაქტორი
ზაზა სხირთლაძე

თბილისი 2020

შოთა რუსთაველის
საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

თემატიკური რედაქცია
ნატალია ტურაბელიძე

დიზაინი და დაბეჭდვა
ვანო კიკნაძე

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი № HE 15-022)

თანადამფინანსებელი – საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის
ავტორს და შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს

საავტორო უფლებები დაცულია

ამ გამოცემის არც ერთი ნაწილი არანაირი ფორმით და საშუალებით, იქნება ეს
ელექტრონული თუ მექანიკური, მათ შორის ფოტოკოპირის გადაღებით და მაგნიტურ
მოწყობილობაზე ჩაწერით, არ შეიძლება გამოყენებულ ან გადაცემულ იქნას საავტორო
უფლებების მფლობელის წინასწარი წერილობითი ნებართვის გარეშე

წიგნის მესამე ტომში გაერთიანებული მასალები – თავად პირველწყაროები, მოგვითხრობს იმ მრავალმხრივ პოლიტიკურ, აღმსარებლობით, სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობებზე, რომლებიც ანის-შირაკს საქართველოსთან მრავალი ასწლეულის განმავლობაში აკავშირებდა. ეს მასალები აერთიანებს ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებს, ლაპიდარულ და ფრესკულ წარწერებს, ყარსისა და თბილისის მუზეუმებში დაცულ სიძველეებს – ნუმისმატიკას, ქანდაკებას, არქეოლოგიურ მონაპოვარს, დასასრულ, დოკუმენტებს თბილისისა და სანკტ-პეტერბურგის არქივებიდან, სახელდობრ საექსპედიციო ჩანაწერებს, საეკლესიო მმართველობასთან დაკავშირებულ ოფიციალურ მიმოწერას.

წარმოდგენილი მასალა შეძლებისდაგვარად სრულადაა დოკუმენტირებული; მას ერთვის როგორც ფოტოები, ისე გრაფიკული მონახაზები.

სარჩევი

ილუსტრაციების სია

ix

თავი I

ანისი – შირაპი და საქართველო პირველწყაროებში

გიორგი ტეიშვილი, ზაზა სხირტლაძე

5

თავი II

ანისი – შირაპი და საქართველო: ნაქალაქარის და მისი შემოგარენის
ლაპიდარული და ფრესკული წარწერები

ლაპიდარული წარწერები

ქართული წარწერები

ზაზა სხირტლაძე

ვლადიმერ კეკელიას მონაწილეობით

131

სომხური წარწერები

ვლადიმერ კეკელია

166

ფრესკული წარწერები

ზაზა სხირტლაძე

ნელი ჩაკვეტაძის მონაწილეობით

207

თავი III

ანისის და საქართველოს ურთიერთობების ამსახველი სიძველემები თურქეთის და საქართველოს მუზეუმებში

ყარსის მუზეუმის ქართული მონემები
ირაკლი ფაღავა, მათა პატარიძე, ჯიმშერ ჩხვიმიანი

313

რელიეფი ქართული წარწერით ყარსის მუზეუმიდან

ნატალია ტურაბელიძე

355

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული
არქეოლოგიური მასალა ანისიდან

ჯიმშერ ჩხვიმიანი

361

თავი IV

ანისი და საქართველო – საარქივო მასალები

ანისის ქართული სიძველემები დიმიტრი ბაქრაძის სავლემ დღიურში

ზაზა სხირტლაძე

369

ანისი XIX საუკუნის მიწურულს: წმ. გრიგოლის ეკლესიაში
მართლმადიდებლური ღმრთისმსახურების აღდგენის
და მონასტრის დაარსების ცდები

ზაზა სხირტლაძე

395

ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესია: ნიკოლაი სინოვის სავლემ
დღიურები და მოხსენება

ზაზა სხირტლაძე

ნიკოლაი სმირნოვის და ირაკლი თებელაშვილის მონაწილეობით

437

დიმიტრი გორდემევის სამეცნიერო მასალები ანისის
წმ. გრიგოლის ეკლესიის მოხატულობის შესახებ

ზაზა სხირტლაძე, ირაკლი თებელაშვილი

523

შემოკლებები

535

ბიბლიოგრაფია

537

თავი II

ლაკიდარული წარწერები

ქართული წარწერები

1. „ქართული ეკლესია“. სამხრეთი ფასადი. კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფოტო. პუბლიკაციიდან – Mapp 1910
2. კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
3. სოფ. ანი (ყოფილი ოშაქლი). კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერიანი ქვები საცხოვრებელი სახლის სამეურნეო სათავსის აღმოსავლეთ კედელზე
4. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მეოთხე რიგის მეორე ქვა
5. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მეოთხე რიგის მეორე ქვა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
6. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მეოთხე რიგის მეცხრე ქვა
7. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მეოთხე რიგის მეცხრე ქვა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
8. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მესამე რიგის მეცხრე ქვა
9. ქვა კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის ფრაგმენტით, ქვის წყობის მესამე რიგის მეცხრე ქვა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
10. კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერის გრაფიკული მონახაზი. რუხი ფერით და მსხვილი კონტურით აღნიშნულია ახლად აღმოჩენილი ქვები
11. ივანე ჯავახიშვილის გადმონაწერი საჰმადინის წარწერიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივი, საქმე №606, ფ. 26r
12. ივანე ჯავახიშვილის გადმონაწერი საჰმადინის წარწერიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივი, საქმე №606, ფ. 27r
13. საჰმადინის წარწერა ანისის „ქართული ეკლესიის“ სამხრეთ ფასადზე. XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ექვთიმე თაყაიშვილის პირადი არქივი, საქმე №532
14. ექვთიმე თაყაიშვილის მინაწერი საჰმადინის წარწერის ფოტოზე. ხეც, ექვთიმე თაყაიშვილის პირადი არქივი, საქმე №532, ფ. 6v
15. ნიკო მარის გადმონაწერი საჰმადინის წარწერიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივი, საქმე №606, ფ. 28r
16. ნიკო მარის გადმონაწერი საჰმადინის წარწერიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივი, საქმე №606, ფ. 30r
17. „ქართული ეკლესია“. სამხრეთი ფასადი.

- საჰმადინის წარწერა. XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №11653-1804
18. საჰმადინის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  19. მანუჩის მეჩეთი. ჩრდილოეთი კედელი. აბუ-საიდის წარწერა. ათაბაგ ბაქარიას დამტკიცება. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №12917-105, დეტალი
  20. აბუ-საიდის წარწერა. ათაბაგ ბაქარიას დამტკიცება. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  21. მანუჩის მეჩეთი. ჩრდილოეთი კედელი. აბუ-საიდის წარწერა და მისი დამტკიცება. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №12917-105
  22. წმ. გრიგოლის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ტიგრან ჰონენცის წარწერა
  23. ტიგრან ჰონენცის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. სტატიიდან – კულავა 2016
  24. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერი. ამირახორ თაყას საფლავის ეპიტაფია. ზედა მონაკვეთი
  25. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ამირახორ თაყას საფლავის ეპიტაფია. ქვედა მონაკვეთი
  26. ამირახორ თაყას საფლავის ეპიტაფია. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  27. წმ. გრიგოლის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. მლოცველის წარწერა
  28. მლოცველის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  29. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ჩრდილოეთი ფასადი. მლოცველის წარწერა
  30. მლოცველის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  31. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერი. სამხრეთი მკლავის სამხრეთი კედელი. ადიპ-იაკობის წარწერა
  32. ადიპ-იაკობის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  33. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერი. სამხრეთი მკლავის დასავლეთი პილასტრის ჩრდილოეთ პირი. ცხონის წარწერა
  34. ცხონის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  35. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერი. სამხრეთი პილონის ჩრდილოეთ პირი. იოვანეს წარწერა
  36. იოვანეს წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  37. წმ. გრიგოლის ეკლესია. კარიბჭე. აღმოსავლეთი კედლის ჩრდილოეთი მონაკვეთი, ნახევარსვეტის სამხრეთი ფერდი. მლოცველის წარწერა
  38. კარიბჭე. მლოცველის წარწერა. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
  39. ყარსის მუზეუმი. რელიეფის ფრაგმენტი ჯვარცმის გამოსახულებით. წარწერის მარცხენა ნახევარი
  40. რელიეფის ფრაგმენტი ჯვარცმის გამოსახულებით. წარწერის მარჯვენა ნახევარი
  41. რელიეფის ფრაგმენტი ჯვარცმის გამოსახულებით. ნ. ჩაკვეტაძის გრაფიკული მონახაზი
- სომხური წარწერები**
1. წმ. გრიგოლის ეკლესია. სამხრეთი ფასადი. სამშენებლო წარწერა
  2. სამშენებლო წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. Thierry N., Thierry J.-M. 1993-ის მიხედვით
  3. წმ. გრიგოლის ეკლესია. აღმოსავლეთი ფასადი. მწიგნობართუხუცეს მათეს წარწერა
  4. მწიგნობართუხუცეს მათეს წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან – **Որբևի** 1966
  5. წმ. მოციქულთა ეკლესია. გავითის აღმოსავლეთი ფასადის სამხრეთი ნიშა. ალბუღას წარწერა
  6. წმ. მოციქულთა ეკლესია. გავითის ინტერიერი. დასავლეთი კედლის ჩრდილოეთი კუთხე. საგადასახადო განწესება

7. კათედრალი. სამხრეთი ფასადის აღმოსავლეთი ნახევარი. ტიგრანის წარწერა	წარწერები 2 და 3. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-81
8. ტიგრანის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 3. გრაფიკული მონახაზი
9. მაცხოვრის ეკლესია. ფასადის სამხრეთ-დასავლეთი მონაკვეთი. ვასილ გრიგოლის ძის წარწერა	წარწერები 4 და 5. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-81
10. ვასილ გრიგოლის ძის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 4. გრაფიკული მონახაზი
11. ქალწულთა ციხის (იგივე ბაქარიას) ეკლესია. სამხრეთი ფასადი. ამირსპასალარ ბაქარიას წარწერა. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 5. გრაფიკული მონახაზი
12. გაილაძორის კარიბჭის გოდოლი ბაქარია მხარგრძელის წარწერით. საერთო ხედი	წარწერა 6. გრაფიკული მონახაზი
13. გაილაძორის კარიბჭის გოდოლი. ბაქარია მხარგრძელის წარწერა	წარწერები 7 და 8. ფოტო
14. ბაქარია მხარგრძელის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 7. გრაფიკული მონახაზი
15. ჯუნდკანის წარწერა. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 8. გრაფიკული მონახაზი
16. ელბაირიკის წარწერა. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 9. გრაფიკული მონახაზი
17. ელბაირიკის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 9. ფოტო
18. ქალაქის კარიბჭე. წარწერა მთავარი შესასვლელის თავზე. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - ოქსი 1966	წარწერა 10. გრაფიკული მონახაზი
19. ქალაქის მთავარი კარიბჭე. წარწერა	წარწერა 11. გრაფიკული მონახაზი
20. ჰორომოსის მონასტერი. მთავარი ეკლესია. ჩრდილოეთი ფასადი. ამირსპასალარ ბაქარია მხარგრძელის წარწერა	წარწერა 12. გრაფიკული მონახაზი
21. ამირსპასალარ ბაქარია მხარგრძელის წარწერა. გრაფიკული მონახაზი. წიგნიდან - Vardanyan 2015	წარწერა 13. გრაფიკული მონახაზი

ფრისკული წარწერები*

- წარწერა 1. გრაფიკული მონახაზი
 წარწერა 2. გრაფიკული მონახაზი

წარწერები 14 და 15. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q797-35

წარწერა 15. გრაფიკული მონახაზი

წარწერა 16. გრაფიკული მონახაზი

წარწერა 17. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-84; გრაფიკული მონახაზი

წარწერა 18. გრაფიკული მონახაზი

წარწერები 19 და 21. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q797-36

* წარწერის გრაფიკული მონახაზები შესრულებულია ნ. ჩაკვეტაძის მიერ. მონახაზების ნაწილი გადმოღებულ იქნა XX საუკუნის დასაწყისში ანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის პროცესში გადაღებული ფოტოებიდან.

- წარწერა 119. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 120. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-79
- წარწერა 120. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 121. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 122. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 123. ფოტო
- წარწერა 123. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 124. ფოტო
- წარწერა 124. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 125. ფოტო
- წარწერა 125. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 126. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 127. ფოტო
- წარწერა 127. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 128. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 129. ფოტო
- წარწერა 129. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 130. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 131. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 132. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 133. ფოტო
- წარწერა 133. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 134. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 135. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერები 136. გრაფიკული მონახაზი; ფოტო
- წარწერები 137. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 138. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-87
- წარწერა 138. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 139. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 140. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერები 141 და 142. ფოტო
- წარწერა 141. გრაფიკული მონახაზი

- წარწერა 142. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერები 143 და 144. ფოტო
- წარწერა 143. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 144. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 145. ფოტო
- წარწერა 145. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 146. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 147. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 148. ფოტო
- წარწერა 148. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 149. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 152. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 153. ფოტო
- წარწერები 153 და 154. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერები 155 და 156. ფოტო
- წარწერები 155 და 156. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 157. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 158. გრაფიკული მონახაზი
- წარწერა 159. გრაფიკული მონახაზი

თავი III

რელიეფი ქართული წარწერით ყარსის მუზეუმიდან

1. რელიეფი ჯვარცმის გამოსახულებით. ყარსის მუზეუმი, საინვ. №21.4.967/507
2. რელიეფი ჯვარცმის გამოსახულებით. უკანა მხარე

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული არქეოლოგიური მასალა ანიისიდან

1. ობსიდიანის ორფერდა ლამელა, საინვ. №GNM01 2-14:4
2. ბრინჯაოს სატევარი, საინვ. №GNM01 1-41:1

3. ხელადა, საინვ. №GNM01 2871
4. ბრინჯაოს მახვილის ტარი, საინვ. №GNM01 2-14:2
5. ადამიანის ბრინჯაოს ქანდაკების მკლავის ფრაგმენტი, საინვ. №GNM01 40-10:1
6. გულსაკიდი ჯვარი, საინვ. №GNM01 ა646; ძვ. ნომ. 2-14:3

თავი IV

ანისის ქართული სიძველეები დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიურში

1. ანისი. ნაქალაქარის საერთო ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
2. დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიური. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დ. ბაქრაძის პირადი არქივი, საქმე №32, ფ. 79v
3. დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიური. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დ. ბაქრაძის პირადი არქივი, საქმე №32, ფ. 80r

ЭКСКУРСИЯ В АНИ

1. ანისი. ნაქალაქარის საერთო ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი № 5952-4077
2. ანისი. მანუჩეს მეჩეთი. ხედი აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №10696-168
3. ანისი. საკათედრო ტაძარი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5941-12923

4. ანისი. მაცხოვრის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №10703-202
5. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5930-4072
6. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესიის კარიბჭე. საფლავად დადება. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q797-24
7. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ღმრთისმშობლის მიძინება, დეტალი. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III16391
8. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესია. მეფე თრდატის ნადირობა. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III12622
9. ანისი. ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი. გამოქვაბულები. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №10704-203
10. ანისი. ციტადელის ეკლესია. ხედი აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5954-4083
11. ანისი. ციტადელი, გუმბათიანი ეკლესია. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5918-4080

12. ანისი. ქალწულთა მონასტერი. საერთო ხედი. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5921-5000
13. ანისი. ციტადელი. მცირე გუმბათიანი ეკლესია. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5945-4068

**ანისი XIX საუკუნის მიწურულს:
წმ. გრიგოლის ეკლესიაში
მართლმადიდებლური
ღმრთისმსახურების აღდგენის და
მონასტრის დაარსების ცდები**

1. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესია XIX საუკუნის მიწურულს. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5935-4073
2. ანისი. წმ. გიორგის ეკლესია დღეს
3. პერისტერას წმ. გრიგოლის მონასტერი, საერთო ხედი სამხრეთიდან <http://callofturkey.blogspot.com/2014/09/gregorius-peristera-monastery.html>
4. პერისტერას წმ. გიორგის მონასტერი <http://callofturkey.blogspot.com/2014/09/gregorius-peristera-monastery.html>
- 5-8. მღვდელმონაზონ დოროთეოსის ხელმოწერები მის მიერ სხვადასხვა დაწესებულებაში გაგზავნილი წერილებიდან. საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 489, საქმე №41781
- 9-10. მღვდელმონაზონ დოროთეოსის თხოვნა ყარსის ოლქის და ალექსანდროპოლის მაზრის მოსაყდრე ევსტათესადმი. 1884 წლის 24 დეკემბერი. საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 489, საქმე №41781
11. ჰორომოსის მონასტერი XIX საუკუნის მიწურულს. ბ. სხირტლადის ფოტოკოლექციიდან

12. ჰორომოსის მონასტერი დღეს
- 13-14. ყარსის ოლქში მიწების გამანაწილებელი კომისიის წერილი ყარსის ოლქისა და ალექსანდროპოლის მაზრის მოსაყდრისადმი. 1885 წლის 24 იანვარი. საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 489, საქმე №41781
15. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესიის საკურთხეველი. საერთო ხედი
16. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესიის საკურთხეველის იატაკი
- 17-18. მღვდელმონაზონ დოროთეოსის თხოვნა საქართველოს ეგზარქოსისადმი. 1886 წლის 9 აპრილი. საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 489, საქმე №41781

**ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესია:
ნიკოლაი სიროვის სავლემ დღიურები და
მოხსენება**

1. ანისი. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერის ჩრდილო-დასავლეთი მონაკვეთი. საერთო ხედი. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-82
2. სამხრეთ-აღმოსავლეთი აფრა. წმ. მახარებელი იოანე. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q797-31
3. დასავლეთი მკლავის სამხრეთი უბის სამხრეთი კედელი. პირველი და მეორე რეგისტრის ფრესკები, საერთო ხედი. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III16400
4. ეკლესიის კარიბჭე. აღმოსავლეთი კედლის საერთო ხედი. 1910-იანი წლების ფოტო. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q7738-96

საველე დღიური *

1. ფ. 28r, გუმბათქვეშა აფრები. წმ. მახარებლების – ლუკას და იოანეს გამოსახულებების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
2. ფ. 33r, საკურთხეველის კონქი. მრავალფრთედთა გამოსახულებები
3. ფ. 34r, საკურთხეველი. მოციქულთა ზიარება. სალხინებლის გამოსახულება
4. ფ. 39r, საკურთხეველი. წმ. იოანე ოქროპირის გამოსახულების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები და გრაგნილზე შესრულებული ტექსტი
5. ფ. 40r, საკურთხეველი. წმ. ნიკოლოზისა და წმ. გრიგოლის გამოსახულებების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები და წმ. ნიკოლოზის გრაგნილზე შესრულებული ტექსტი
6. ფ. 41r, საკურთხეველი. წმ. ლეონტიოსის და წმ. პეტრე ალექსანდრიელის გამოსახულებების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
7. ფ. 43r, საკურთხეველი. წმ. ათანასე ალექსანდრიელის და წმ. სილიბისტროს გამოსახულებების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
8. ფ. 44r, საკურთხეველის სარკმელი. წმ. გერმანოზის გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
9. ფ. 45r, საკურთხეველის სარკმელი. წმ. სტეფანე პირველმოწამის გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
10. ფ. 46r, საკურთხეველის ქვედა ნაწილში არსებული ნიშები
11. ფ. 48r, საკურთხეველი. წმ. არისტაკესის გამოსახულების ბერძნული განმარტებითი წარწერა
12. ფ. 49r, საკურთხეველი. წმ. ვრთანესის გამოსახულების ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
13. ფ. 50r, ღმრთისმშობლის ხარება. წმ. მთავარანგელოზ გაბრიელის გრაგნილზე შესრულებული ქართული წარწერა
14. ფ. 50v, მთავარანგელოზთა კრება. ქართული განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტი
15. ფ. 14r, ეკლესიის სამხრეთი მკლავი. გამოსახულებათა განთავსების სქემა
16. ფ. 59r, მაცხოვრის, წმ. გიორგის და წმ. თეოდორე სტრატილატის გამოსახულებების ქართული განმარტებითი წარწერები
17. ფ. 62r, წმ. ეკატერინეს გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
18. ფ. 64r, წმ. წინასწარმეტყველ სოფონიას გრაგნილზე შესრულებული ქართული ტექსტი
19. ფ. 65r, წმ. წინასწარმეტყველ ესაიას გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
20. ფ. 69v, ქრისტეს შობის კომპოზიცია. დოქის ჩანახატი
21. ფ. 70v, სამხრეთი მკლავის სარკმელი. წმ. პანტელეიმონის და წმ. ერმოლაოსის გამოსახულებათა ქართული განმარტებითი წარწერები
22. ფ. 71r, ქრისტეს შობის კომპოზიციის და წმ. იოსების განმარტებითი ბერძნული და ქართული წარწერები
23. ფ. 74r, ღმრთისმშობლის მიძინება. ქართული განმარტებითი წარწერა
24. ფ. 85r, წმ. წინასწარმეტყველ იონას გრაგნილზე შესრულებული ქართული ტექსტი
25. ფ. 86r, წმ. მამაჲს გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
26. ფ. 91r, ლაზარეს აღდგინება. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტი. წმ. მერკურის და წმ. ნიკიტას გამოსახულებათა ბერძნული განმარტებითი წარწერები
27. ფ. 94r, სამხრეთ-დასავლეთი პილონის გეგმა და ჩრდილოეთი პირი
28. ფ. 94v-95r, წმ. მესვეტე სვიმეონ ალუბოელის

* ნიკოლაი სიხოვის საველე დღიური ინახება რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივში (ფონდი 51, საქმე 11, 12).

- ქართული განმარტებითი წარწერა
29. ფ. 97r, ჩრდილო-დასავლეთი პილონის სამხრეთი პირი
  30. ფ. 98r, წმ. სვიმეონ ანტიოქიელის გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტები
  31. ფ. 13r, დასავლეთი მკლავის სამხრეთი უბე. ჯვარცმის კომპოზიცია
  32. ფ. 110v, სამხრეთ-დასავლეთი პილონის ჩრდილოეთი პირი. წმიდანის თავის სქემა
  33. ფ. 111r, წმ. თეოქტისტი ლესბიელის გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
  34. ფ. 112r, წმ. გრიგოლი მეფე თრდატის წინაშე. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  35. ფ. 112v, წმ. გრიგოლი მეფე თრდატის წინაშე. მეფე თრდატის ფიგურა
  36. ფ. 114r, წმ. გრიგოლის ფეხებით დაკიდება და მარილით წამება. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  37. ფ. 116r, წმ. გრიგოლის წამება ჭახრაგებით. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  38. ფ. 118r, კოცონს ზემოთ ფეხით დაკიდებული წმ. გრიგოლის გარობგვა. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  39. ფ. 122r, წმ. გრიგოლის წამება სამსჯვალით სიარულით. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  40. ფ. 123r, წმ. გრიგოლი ხაროში. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  41. ფ. 127r, რიფსიმეან ქალწულთა წამება. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  42. ფ. 130r, წმ. გრიგოლის ხაროდან აღმოყვანება. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  43. ფ. 130v, წმ. გრიგოლის ხაროდან აღმოყვანება. სათლის ჩანახატი
  44. ფ. 133r, მეფე თრდატის ნადირობა. თავსაბურავების ჩანახატები
  45. ფ. 133v, ორნამენტული მოტივი მეფე თრდატის ნადირობის სცენიდან
  46. ფ. 136r, მეფე თრდატის ოჯახის მიგებება წმ. გრიგოლისადმი. სცენის ქართული

- განმარტებითი წარწერა
47. ფ. 137r, წმ. გრიგოლის მიერ მეფე თრდატის განკურნება. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  48. ფ. 138r, არქიტექტურული ფონის დეტალი წმ. გრიგოლის ლოცვისა და განკურნების სცენიდან
  49. ფ. 140r, ცხოველმყოფელი სვეტის სასწაული. ქართული განმარტებითი წარწერა
  50. ფ. 139r, ცხოველმყოფელი სვეტის სასწაული. ქართული განმარტებითი წარწერები
  51. ფ. 142r, წმ. გრიგოლის ეპისკოპოსად ხელთდასხმა. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  52. ფ. 144r, წმ. გრიგოლის მიერ ერის მონათვლა. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  53. ფ. 144v, წმ. გრიგოლის მიერ ერის მონათვლა. დეტალი
  54. ფ. 145r, წმ. გრიგოლის კურთხევით მისი ძის, არისტაკესის ეპისკოპოსად ხელთდასხმა. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  55. ფ. 146r, წმ. გრიგოლი მანის ქვაბში. სცენის ქართული განმარტებითი წარწერა
  56. ფ. 149r, წმ. წინასწარმეტყველების - ელიას, აბაკუმის, ნათანის და ებრას გამოსახულებების ქართული განმარტებითი წარწერები
  57. ფ. 150r, წმ. წინასწარმეტყველების - ესაიას, იერემიას, დანიელის, ასაფის და ზაქარეას გამოსახულებების ქართული განმარტებითი წარწერები
  58. ფ. 151r, წმ. წინასწარმეტყველების - ეზეკიელისა და ბარუქის გამოსახულებების ქართული განმარტებითი წარწერები
  59. ფ. 8r, გუმბათის ყელი. რელიეფური ვარდული
  60. ფ. 9r, გუმბათის ყელი. ვარდულების და არწივის რელიეფები
  61. ფ. 13r, ტაძრის სამხრეთი ფასადი
  62. ფ. 20r, ტაძრის კარიბჭე. სცენების და ფიგურების განლაგების სქემა
  63. ფ. 19r, ტაძრის კარიბჭე. გეგმა
  64. ფ. 23v, კარიბჭე. ორნამენტული მოტივები

- 65. ფ. 26r, კარიბჭე. საფლავად დადება. სცენის ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
- 66. ფ. 29r, კარიბჭე. გარდამოხსნის სცენის ქართული და ბერძნული განმარტებითი წარწერები
- 67. ფ. 30r, კარიბჭე. წმ. გრიგოლის ფიგურის ბერძნული განმარტებითი წარწერა
- 68. ფ. 31r, კარიბჭე. გამოსახულებათა დეტალები
- 69. ფ. 36r, კარიბჭე. ჩრდილოეთ კედელზე სცენების და ფიგურების განლაგების სქემა
- 70. ფ. 42r, კარიბჭე. დასავლეთი კედლის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე გამოსახულებების განთავსების სქემა
- 71. ფ. 45v, კარიბჭე. ცოდვილთა დანთქმის სცენა
- 72. ფ. 45r, კარიბჭე. ცოდვილთა დანთქმის სცენა. დედამიწის პერსონიფიკაციის ქართული განმარტებითი წარწერა
- 73. ფ. 47r, კარიბჭე. წმ. კლიმენტის და წმ. ზოსიმეს გამოსახულებების ბერძნული განმარტებითი წარწერები
- 74. ფ. 48r, კარიბჭე. წმ. ზოსიმეს გამოსახულების ქართული განმარტებითი წარწერა
- 75. ფ. 49r, კარიბჭე. ჩრდილო-დასავლეთი კუთხის კონსტრუქცია
- 76. ფ. 56r, კარიბჭე. წმიდანის ფიგურის სამოსის ქობის დეკორი
- 77. ფ. 60r, კარიბჭე. წმიდა მღვდელმთავრის გრაგნილი
- 78. ფ. 61r, კარიბჭე. წმ. იოანეს გამოსახულების ბერძნული და ქართული განმარტებითი წარწერები
- 79. ფ. 69r, ჩრდილო-დასავლეთი სამლოცველო. ხედი დასავლეთიდან

მოსაენება

- 1. ფ. 84r, წმ. გრიგოლის ეკლესია. ორნამენტული რელიეფები

დიმიტრი გორდევის სამეცნიერო მასალები ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესიის მოხატულობის შესახებ*

- 1. ფ. 104, მოხატულობის ზედა რეგისტრის განშლა, ასომთავრული წარწერების გადმონაწერებით და მოკლე შენიშვნებით
- 2. ფ. 105r, გუმბათის ქვედა რეგისტრის წინასწარმეტყველთა ფიგურების სქემები, გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერებით და გრაგნილებზე არსებული ტექსტების გადმონაწერებით.
- 3. ფ. 105v, გუმბათის ქვედა რეგისტრის წინასწარმეტყველთა ფიგურების განმარტებითი წარწერები და გრაგნილებზე არსებული ტექსტების გადმონაწერები
- 4. ფ. 103, წმ. იოანე მახარებელი
- 5. ფ. 102, მოციქულთა ზიარება ღვინით
- 6. ფ. 99, უფლის შობა
- 7. ფ. 98, ლაზარეს აღდგინება
- 8. ფ. 97, იერუსალიმად შესვლა
- 9. ფ. 96, ჯვარცმა
- 10. ფ. 95, გარდამოხსნა
- 11. ფ. 94, მენელსაცხებლე დედეები მაცხოვრის საფლავთან
- 12. ფ. 92, ჯოჯობეთად შთასვლა
- 13. ფ. 93, ქრისტეს გამოცხადება მენელსაცხებლე დედეებთან
- 14. ფ. 91, ღმრთისმშობლის მიძინება
- 15. ფ. 100, წმ. გიორგი და წმ. თევდორე
- 16. ფ. 101, ცხოველმყოფელი სვეტის სასწაული
- 17. ფ. 106, ტაძრის გეგმაზე წარწერებით აღნიშნული მოხატულობის საერთო სქემა – კომპოზიციები და ცალკეული ფიგურები

* დ. გორდევის მიერ შესრულებული ჩანახატები აღებულია მისი არქივიდან (საქმე №276) რომელიც ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის არქივში.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب
أئمة المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب
أئمة المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب
أئمة المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين
وأولاد المرسلين وأوصياء المرسلين

OMLULI
1829

თავი I

ანისი-შირაკი და საქართველო
პირველწყაროებში

ანისიდან საქართველომდე : ძირითადი მაგისტრალები

ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა

[ახ. წ. I ს.]

მაშინ ამათ მეფეთა ქართლისათა აზორკ და არმაზელ მოუწოდეს ოვსთა და ლეკთა, და გარდამოიყვანნეს ოვსთა მეფენი, ძმანი ორნი გოლიათნი, სახელით ბაზუკ და აბაზუკ, სპითა ოვსეთისათა. და მათ გარდამოიტანნეს თანა პაჭანიკნი და ჯიქნი. და გარდამოვიდა მეფე ლეკთა და გარდამოიტანნა დურძუკნი და დიდონი. და ამათ მეფეთა ქართლისათა შემოიკრიბნეს სპანი თვსნი, და შეკრბა ესე ყოველი სიმრავლე ურიცხვ. და სიმარჯვთ ფარულად შეკრბეს, ვიდრე შეკრბებოდეს სპანი სომეხთანი. და შევიდეს ესენი სომხითს და უგრძნეულად წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი ბაგრევანამდე და ბასიანამდე, და შეიქცეს და ჩატყუენეს დაშტი ვიდრე ნახტევანამდე, და აღიღეს ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვ, და აღივსნეს ყოველითავე ხუასტაგითა, და გამოვლეს გზა ფარისოსისა.¹

ღევონდი, ხალიფების ისტორია

[774 წ.]

჊ი ირეილსა ვინჴნი ი მჩაქანოიქნენ ლიგაჲ ხასანერ ი ვაიათნ ოქრას ი ვილინ სოინაქი, სი საყანანერ ვიქრანანათარ ხარსიქნ: ჊ი ირ ღინჯ ვათანერ ი მლიქნ ლორა ათნაჲ ჯანქანსაქი საყანანსაქი თანჲ ირიჲ ვინაქი ი სილიანსა Ⴀრავ აქსარსიქნ, სი რნი ღინჯ ათანსაქი ნაქსარაქი აქსარსიქნ: ჊ი ხასანსაქი ხანქანსაქი ქაღაქნ Ⴀილიქნ, ნქლ აქსა ირქიქი ირთნსანსაქი კირიქიქნ ჯანასქიქი ქაღქაღასქი ათნიქი ვიქრავიქი Ⴀასანსაქი, სი ვსანქანსაქი ირქიქი Ⴀლითიქი ვაქსარსაქიქნ ჯაქიქი სი ვაქსაქი ნაქსარარს, სი ხანსანსაქი ქინერ ვინჴნი ლიგაჲ ხასანსაქი აქსარსიქნი Ⴀრავსაქი ვაიათნიქნი ირ სიქი Ⴀანსაქი. სი სანსაქი ვიქირინსაქი Ⴀასქიქი აქსარსიქნიქნ. სი ვინსაქი ვარსაქი ქანსაქიქნი ათნიქი აქსარსიქნი ჯაქიქი: Ⴀის ლორა ნქრსაქი აქსარსაქიქნი აქსარსიქნი Ⴀვქრავიქი. სი ათანსაქი ათნიქი აქსარსიქნიქნი ათნიქნი ირთიქი ი ვარსაქი Ⴀვქრავიქი სი იქიქი Ⴀლიქი, ირ სი Ⴀლიქი.²

[არტავაზდ მამიკონიანი] წავიდა შირაკის გავარში, სოფელ კუმაირში, სადაც მოკლა ხარკის ამკრები, ხელთ იგდო მთელი მისი ქონება და იქიდან ქვეყნის სხვა ნახარარებთან ერთად ქართველთა მხარეებისაკენ გაემართა. როდესაც ქალაქ დვინში მოაღწია [ამ] ამბავმა... მუჰამედმა სწრაფად შეკრიბა დიდძალი ჯარი და სომეხთა სპარაპეტის სუმბატ ამოტის ძისა და სხვა ნახარართა თანხლებით დაედევნა მათ. [მუჰამედმა] მიაღწია ქართველთა ქვეყანას, სამცხის გავარს, დაიპყრო გასასვლელები, დაიბრუნა ნადავლის ნაწილი. ხოლო [ჯანყებულები] გააძევა სომეხთა ქვეყნიდან. ხოლო ისინი წავიდნენ და თავშესაფარი ჰპოვეს ეგრისელთა ქვეყანაში. არტავაზმა კი თვით მიიღო ხელისუფლება ეგრისელებზე და ქართლზე.³

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[901-904 წწ.]

ნათქვამიან ჰოვანეს... ხაასანერ ი ფაყთასკარანს քաղաք. և անտի ելեսა վաղվաղակի ընդ Ուտի գաւառ՝ գայ մինչև ցտաշրատափ: Չայս իբրև լսէր արքայ՝ զօրաց բազմաց ի միասին հորդան տունսալ՝ երթեսալ ունէր զկիրճն և զնեղուցն պողոտայիցն կողմանցն Աշոցաց և Տաշրաց, ոչ տալ նմա թոյլ հետի աղագաւ անցանէ: Իսկ ապա գայն տեսեսալ Մուսիսայ գաղտաբար ինն զարևոտեսայ կողմանք լերին պարառոցեսալ ընդ ցածուն վայրս լերինն բարձանց անկանէր յայսկոյս ի գաւառն Շիրակայ և անդ երեկօքս արարեսալ՝ վաղվաղեսալ ճնայեսալ հաասանէր ի Դ-վին քաղաք: Իսկ արքայ իբրև յապագայս ինն ինացեսալ զչունն Մուսիսայ ընդ արևոտեսայ կողմն լերինն, թէպէտև հետաստէին զկնի, սակայն ոչ ժամանեսալ հաասանէր գունարտակ շինէր ի քաղաքապիւղն Արուճ, ի ծործորս Արագած լերին.⁴

იუსუფ ოსტიკანმა... მიაღწია ქალაქ ფაიტაკარანს, იქიდან კი მცისვე გამოვიდა უტიის გავარით და ტაშრატაფამდის მივიდა. როგორც კი შეიტყო ეს მეფემ, დიდძალი ჯარი გამოიყვანა, გაემართა და დაიკავა აშოცისა და ტაშირის მხარეთა გზების ვიწრო გასასვლელები, რომ არ მიეცა მისთვის საშუალება ქვეითად გადასულიყო. ეს რომ იუსუფმა დაინახა, ფარულად შემოუარა მთას დასავლეთის მხრიდან დაბალი ადგილებით და გადავიდა შირაკის გავარში, სადაც ღამე გაათია. [შემდეგ] კი ისწრაფა და მიაღწია ქალაქ დვინს. მეფემ გვიან შეიტყო იუსუფის მთის დასავლეთის მხრიდან წასვლის შესახებ და თუმცა დაედევნა უკან, მაგრამ ვერ დაეწია. [მეფემ] არაგაწის მთის ხეობებში, დაბა-ქალაქ არუჭში დაიბანაკა.⁵

სტეფანე მტბევარი, წამებად წმიდისა გობრონისი

[914 წ.]

და მოვიდეს [აბულ კასიმის ლაშქარი] ციხესა მას ყველისასა, რომელი იყო გურგენ ერისთავთა ერისთავისა, რომელსა შინა იყვნეს აზნაურნი წარჩინებულნი და სანატრელი მოწამქ ქრისტესი გობრონ მათ თანა. მოვიდეს და მოადგეს ციხესა მას ყველისასა, გარე შეადგეს კარვები იგი მათი, ვითარცა თოვლი, რომელნი ხუთისა სოფლისა საზღვართა და-ოდენ-ეტივნეს იწროებით... ხოლო ველმწიფქ იგი ჰბრძოდა ციხესა მას ოც და რვა დღე და ნაბაკნი შეუჭდეს, რომელთა განჭურითეს კლდქ და განარღვეს ზღუდქ, რომელთა გამოუჭდის ნეტარი გობრონ და განდევნის და ძლევისა მისგან უმეტქს განაკვრენა ყოველნი, და ვითარ არა იყო შეწყენად, არცა წინა-აღდგომად, საფიცი ითხოვეს, რამეთუ ღმერთმან განიჭნა იგინი. ესრჭთ გამოიყვანნა იგინი და განუყენა კაეტთა თვსთა რიცხვთ ვითარ ორასნი ოდენ. ხოლო ნეტარისა გობრონისი ამცნო უმეტედს ყოველთასა კრძალვით ჰყრობად და ესრჭთ წარემართა. და მგზავრ რომელთა-მე აბირებნ და აქადებნ სიკუდილსა, და რომელთა მიავლინებნ მისა და აღუთქუამნ კეთილთა, და ესრჭთ აიძულებნ წინადაცუეთად და დატეგებად ქრისტესსა... და მოიწივნეს თალინს.⁶

ჰასან რუმლუ, უმშვენიერესი ისტორიათაგანი

[1516 წ.]

در این سال میان قرقره و منوچهر در گرجستان محاربه واقع شده قرقره فرار کرده در تبریز بسعادت ملازمت خاقانی استسعاد یافت و احوال مملکت گرجستان و استیلاى معاندان عرض کرد رای آفتاب اشراق پرتو التفات بر حال منوچهر انداخت و حکم فرمود که دیوسلطان روملو و چرکین حسن تكلو و نارین بیگ قاجار و قزاق بیگ روملو و حسن بیگ جوتہ بتعجیل تمام متوجه شوند و سعی نمایند که شاید بعنایت الهی عرصه گرجستان از وجود آن منجوس پاک شود امر از راه شوره گل متوجه آق شهر گشتند و چون قضای آسمانی و بلاى ناگهانی باطراف آن بلده محیط شدند منوچهر از مشاهده اینحال آتش در نهادش افتاده و پایی قرارش از جای رفته با ازناوران متوجه قرسول گشته

ამ წელს ბრძოლა მოხდა ყვარყვარესა და მანუხარს შორის საქართველოში. ყვარყვარე გაიქცა და თავრიზში გაბედნიერდა ხელმწიფესთან ხლებით. მან მოახსენა [ხელმწიფეს] საქართველოს მდგომარეობისა და [იქ] ურჩთა მძლავრობის შესახებ. დიდებულმა მზემ (შაჰმა) წყალობის სხივები მოჰფინა მანუხარს და ბრძანება გასცა, რომ დივ-სულთან რუმლუ, ჩარქინ ჰასან თაქალუ, ნარინ-ბეგ ყაჯარი, ყაზაყ-ბეგ რუმლუ და ჰასან-ბეგ ჯუთე საჩქაროდ წასულიყვნენ და ეცადნათ, ეგებ ღვთის დახმარებით საქართველოს არე გაიწმინდოს იმ უწმინდურთაგანო. ამირები შურაგელის გზით გაემართნენ აყ-შაჰრისაკენ და იმ ქვეყნის მხარეებს მოედვნენ, როგორც ცით მოვლენილი მოულოდნელი უბედურება. მანუხარმა რომ ეს იხილა, თავბარი დაეცა, გაიქცა და აზნაურებთან ერთად ყარასულში წავიდა.⁸

ჰასან რუმლუ, უმშვენიერესი ისტორიათაგანი

[1546-1547 წწ.]

بعد از آن شاه دین پناه با سپاه بیکران روانه گرجستان گردید از شوره گل عبور نموده باق شهر آمد
در ان ایام از بام تا شام و صباح تا رواح پیوسته ابر چون دست کریمان سیم می پاشید و کوه از سبب
در چنان حال پادشاه ظفر مأل بر سر گبران شیبخون آورده⁹

ამის შემდეგ რჯულის საფარველმა შაჰმა უამრავი ჯარით გაილაშქრა საქართველოზე, გადაიარა შურაგელი და აყ-შაჰს მივიდა. იმ დღეებში დილიდან საღამომდე [თოვლი] ღრუბლიდან განუწყვეტლივ ისე იფრქვეოდა, ვითარცა ვერცხლი გულუხვთა ხელიდან... ასეთ მდგომარეობაში ძლევამოსილმა ხელმწიფემ ღამით თავდასხმა მოახდინა ურწმუნო [ქართველებზე].¹⁰

ფარსადან გორგიჯანისძე, საქართველოს ისტორია

[1547 წ.]

ყაენი შირვანს მივიდა, იქაური საქმები გაარიგა და თავ გამზიდავნი ამოსწყვიტა. იქიდან იანვრის სიცივეშიგ რომ მტკვარი ასრე გაეყინა, რომ ლაშქარი მაზედ გადოიდ-გამოდიოდა, ანისის გზით შორეკალს მივიდა, იქიდან სამცხეს მივიდა. კახეთის ბატონი ლევან და იმერეთის მეფე ბაგრატ ძღვნითა და კარგის ფეშქაშით ყაენსთან მოვიდნენ. ის ლაშქრობა ერთგულათ იმსახურეს. თოვლს საქართველო ასრე გაეჭადა, რომ მთა და ბარი გასწორებული ჩნდა. იმ დროს ჯავახეთს თავს დაესხა. მრავალი სული დაატყვევეს, იქიდანმენ ქართლსმედ ჩაიარეს...¹¹

სიმეონ ერევანცი, მემუარები

[1765 წ.]

Եւ մանասիւնդ՝ թշնամիք եղեն նա սաննայն շրջակայք երկրիս մերոյ. ուստի վնասս եւս հասանէր երկրիս... Առաւել եւս՝ Ղազախեցիքն եղեն ընդ նոսս թշնամիք եւ արեան նոցին ծարաւիք... Որք եւ քանիցս անգամ մատուցեալ միաբանութեամբ առ տէրն իրեանց շերակ Արքայն, եւ խնդրեցին զհրաման զայ եւ առնուլ ըզվրէժ արեանն իրեանց, բայց նա չ'իներ նոցին ունկնդիր: Որք թէպէտ եւ յատկապէս քրտացն աղագաւ խնդրէին զհրաման, սակայն նա եւ ոչ ընդ այն հաճէր: Այլ յայսմ միջոցի ելեալ ՚ի Թիֆլիզոյ անկարծ եկն բազում զօրօք ՚ի Ղազախս եւ նստասանդ, որոյ գմիսս ոչ ոք ինացաւ, թէ Է՞ր աղագաւ, զի յոմանց ասացաւ թէ՛ գնալոց է ՚ի վերայ Շուշայ բերդին, եւ յայոց թէ՛ երթայ ՚ի Ղարատաղ աւարել զՇաղաւ կոչեցեալ քիրտն. եւ բազումքայսպիսիք կարծեցան: Այլ չեւ եւս հաստատապէս լուեալ մեր զգալուստ նորին ՚ի Ղազախս, յանկարծակի լուաք թէ ահա եկն երկրտասան հազար զօրօք ՚ի Ղփչաղ եւ երթայ յաւարել զքիրտն... Եւ քիրտն էր յայնժամ ՚ի Կողբ ՚ի Փարչինիս եւ ՚ի Տարաքեանտ գիւղորայսն, յայնկոյս գետոյ Երասիլ:¹²

განსაკუთრებულად მტრობდნენ ქურთებს ჩვენი მეზობელი ქვეყნები, რომლებიც ასევე შევიწროებულნი იყვნენ მათგან... ყველაზე მეტად ყაზახის მცხოვრებლები იყვნენ ქურთების მტრები და მათი სისხლი სწყუროდათ... მათ რამდენჯერმე მიმართეს თავიანთ ბატონს – მეფე ერეკლეს და სთხოვეს, რომ ან დაემორჩილებინა ქურთები თავისი ხელისუფლებისათვის, ანდა შური ეძია მათზე, მაგრამ მეფემ ყურადღება არ მიაქცია ამ თხოვნას. მალე მეფე გამოვიდა თბილისიდან, უცაბედად მოვიდა დიდძალი ჯარით ყაზახში და იქ დაჯდა, ხოლო ვერავინ შეიტყო თუ რა იყო მისი მოსვლის მიზეზი, რადგან ზოგს ეუბნებოდა, რომ წასული იყო შუშის ციხის ასაღებად, ზოგს – რომ წავიდა ღარატაღზე, რათა შალავად წოდებული ქურთი აეოხრებინა. არამედ ჩვენ დამტკიცებულად გვესმა, რომ იგი ყაზახში მოვიდა, ოციათასიანი ჯარით ღფრალში დაიბანაკა და შემდეგ წავიდა ქურთების ასაოხრებლად... ქურთები იყვნენ მაშინ სოფლებში – კოლბში, ფარჩინსა და ტარაქეანტში, მდინარე არაქსის მხარეს.¹³

იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი

[1769 წ.]

ქურთზე წაბძანდა ბატონი ოკლონბერს 5, მცხეთას მიბძანდა უაზრობისათვის, იქიდან დილომზე გამოვიარეთ, წყნეთს ავედით. იქიდან კოჟორზე ჩავედით, დმანისზე წარვლეთ და ყარახანზე შევიარეთ. უთმინო ნეფხვა და ბუქი შეგვიპყრობდა. დავარბივეთ. ოკლონბერს 13 არფანაის პირზე ანისის ციხის ქვეით დავდევეთ, ლაშქარი დატვირთული შორს იყო, იმ ღამეს ბატონს არავინ ახლდა ქეშიკი. ორი ბიჭი კარავში დავაგდე და ორი ბიჭი და მე ქეშიკში ვიახელით. შუალამისას ქურთები ჩამოსულიყვნენ, ჩემი ცხენები დაეჭირათ, ბიჭებს ვერა გაეგოთ რა და წაეყვანათ. დიად კაი ცხენები დამეკარგა. მეორეს დღეს კარავი და ბარგი წარებს ავკიდეთ. მე ერთი ჯაგლაგი ვითხოვე და წამოველ. ერევანს მივედით.¹⁴

ზიარი სინძინდეები

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[V-XII სს.]

Առ այսու ժամանակօք նմուտ սուրբ խաչն Նունսայ ՚ի յԱնի. այն որ ՚ի յուրացմանն Վազգենի Վրաց առաջնորդի գաղթեսցաւ ՚ի խորշս լերինն Պարխարու, ՚ի ձեռն սուրբ վանականին Անդրէասայ յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ: Եւ կացեսալ անդ գեօքն սմ, եւ սպա սագդ արարեսալ մամիկոննանն Գրիգորոյ որդոյ Հնայեկի՝ տարաւ ՚ի Կասպոյտն կոչեսցալ բերդ եւ անդի փոխեսցաւ ՚ի Վանանդ, եւ կոչեսցաւ Վանանդայ խաչ. եւ ՚ի բառնայ տանն Մամիկոնէից յանօրէնն Սուքնանայ՝ բերաւ յԱնի, ՚ի հայրապետութեանն տեսան Բարսիլի. եւ կարգեսցաւ նմա տօն կիրակէն՝ որ գկնի ութօրէից Խաչապետացն տօնի.¹⁵

ამავე ხანებში ანისში მოიტანეს წმინდა ნუნეს ჯვარი, რომელიც ქართველი მმართველის ვარსკენის სარწმუნოებიდან გადახვევის დროს გადატანილ იქნა პარხალის მთებში წმ. საჰაკის მოწაფის, წმ. ბერის, ანდრეასის მიერ, სადაც დარჩა შვიდი წელი. ეს რომ გაიგო გრიგორ მამიკონიანმა, ჰმაიაკის ვაჟმა, [ბრძანა] გადაეტანათ ის ციხე-სიმაგრე კაპუეტში; იქიდან ის გადაიტანეს ვანანდში და ეწოდა ვანანდის ჯვარი. როდესაც უკეთურმა სუქმანმა გაჟლიტა მამიკონიანთა გვარი, ბარსელის პატრიარქობისას [ეს ჯვარი] მოიტანეს ანისში. დღესასწაული მის სახელზე დაწესებულია კვირას, ჯვართამაღლების მერვე დღეს.¹⁶

წმ. დედოფალ შუშანიკის მარტვილობა

[V-XIII სს.]

Նույն ինքն սուրբն Շուշան՝ յուրացութիւնս առն իրոյ ջանաց գտուրբ խաչն Նունեսայ Վրաց առաջնորդին յղել ի բուն գաւառն իւր, ի Տարօն: Եւ եկեալ առ նա աբեղայ մի Անդրէաս տնուն: ... Եւ նա առեալ գտուրբ խաչն և այլ բագում նշան խաչերոյ և սպառս սուրբ եկեղեցեացն Մծխիթայ, և յուզի անկեալ եկն ևհաս Մպեր գաւառն... Եւ գտեալ մանուկ մի որդի Հմայեկի, եղբոր սրբոյն Վարդանայ, Գրիգոր անուն, որ ունէր գանձուրն Կապուտ և զջուրն Երասխայ գԿաղզվան, Ջկարս և գԲասեն: Եւ յղեալ առ նա աբեղայն Անդրէաս, և զգացոյց նմա վասն խաչին: Իսկ պարոն մանուկն Գրիգոր առեալ զգօրս իւր քաջ արանց, իբրև երից հագարաց վասն զօրացն Յունաց, որ էին կ Կարոնոյ քաղաքն, Թէոդոսիօլիս. որ է Արգրում: Ոչ գանգիտեալ իշխանն Գրիգոր ի նոցանէ, այլ առիծաբար յարձակեալ անց ընդ մուտս ձորոյն Տոյոց պատճառանօք տանել զնշխարն հօրն իրոյ զՀմայեկայ սրբոյ: Եւ այնպէս առեալ զգանձն աստուածային դարձաւ ի տեղի իւր: ... Եւ եկաց մնաց սուրբ խաչն ի բերդն Կապուտ զբագումն ժամանանս: Եւ սպա տարան ի Վանանդ և գտեղին, որ եղին գտուրբ խաչն, կոչեցին Խաչի Վանք: Եւ յետ ժամանակաց եկեալ ոստիկան մի տաճիկ, և տեսեալ զպայծառութիւնս սուրբ խաչին և զայլ սուրբ ուխտօցն և զվանորէիցն Հայոց աշխարհիս: ... Եւ եկեալ ի Վանանդ ի վանս սուրբ խաչին ամենաչար ոստիկանն Սփի. և զօրութեամբ խաչին ոչ կարացին յափշտակել ինչս ի նմանէ: Իսկ յետ ատուրց այլ ոմն Մուգման անուն ամիրայ եկեալ ի Կարս. և Բ արս ի գլխատրաց քաղաքին նահատակեաց հրով և զեպիսկոպոսն. և երէց մի Մատթէոս անուն եղ ի բանտի, և սպառնայր չարաչար տանջել զնոսս, և սպանանել եթէ ոչ ուրանան զՔս յորմէգանգիտեալ ուրացան զՔրիստոս չերէցն Մատթէոս և չեպիսկոպոսն և արարին այլ մեծագոյն չարիս քան զուրացութիւն Քրիստոսի. զի արկին ձեռս ի սուրբ խաչն տէրունական. ընկեցին յոտս ձիոց և ջորոցն գատուրս Լ: Իսկ սուրբ խաչն ամենագօր. որ բագում սքանչելիս եցոյց առ Սփի և առ ամիր Մահամատն, այսօր յայսմ վայրի տարաւ այս նախատանացս ամենայնի. վասն անյոյս և անգեղջ եպիսկոպոսին և երիցուն: Չայս ամենայն չարիս ետես և լուսւ տէր Բարսեղ կաթողիկոսն յԱնի, և սուզ առեալ անմխիթար լային աղիողորմ և դառնագոյն: Եւ առաքեցին ի ժիր արանց գաղտագողի. և բերին գտուրբ խաչն յԱնի ի կաթողիկոսին հայոց. ի ճ և Խ Գ ամին. և յերեսուն ամի տէրութեան տաճիկ ամիրային Մանուչէի. որդոյն Շորայ: ... Եւ արդ գիտելի է զկալ սուրբ խաչին ի Մծխիթայ ճ և ճ Ե ամ. և ի Կպուտ և ի Վանանգ և ի սուրբ Խաչին Վանքն Դ ճ և Ծ Թ ամ. ելի Կարս քաղաքի՝ ճ և Կ Դ ամ և յելանելոյն ի Մծխիթայէ մինչև ի գալն յԱնի եկաց մինչև յագգն նետողաց, որ թաթարն. ուր և ծածկեցաւ յառման քաղաքին Անոյ: Եւ ոչ ոք գիտաց թէ զինչ եգն ամենագօր խաչապիսյոսն Ք ի. որում պատիւ և երկրպագութիւն և փառք յախտեանս, ամէն:¹⁷

და თავადი წმიდად იგი შუშან უვარის მყოფობასა ქმრისა თვისისასა ეძიებდა, რადთამცა წარგ-
 ბავნა ჯუარი იგი ქართლისა წინამძღურისა ნინოესი თვისსა მას სამკვდროსა სოფელსა ტარონს.
 და მოვიდა მისდა ბერი ერთი, რომელსა ერქუა ანდრეა... და მან მოილო წმიდად იგი ჯუარი და
 სხუად მრავალი ნიში ჯუართად და სამსახურებელი წმიდათა მათ ეკლესიათა მცხეთისათა. და
 წარემართა, მოვიდა და მოაღწია სოფელსა სპერს... და პოვა ძმ ერთი ჰმაიაკისი, ძმისა მის წმი-
 დისა ვარდანისი, რომელსა ერქუა გრიგოლ. ამას ეპყრა ციხმ იგი კაპუტ და წყალი ერასხისა,
 კალბევანი, კარი და ბასიანი. და მიჰმართა მას ბერმან მან ანდრეა. და ამცნო მის ჯუარისათვის,
 ხოლო უფალმან მან, ყრმამან გრიგოლ, აღიყვანა ძალი თვისი მცნეთა კაცთად ვითარ სამ ათას
 ოდენ ძალთათვის მათ იონთასა, რომელნი იყვნეს კარნუს ქალაქსა შინსა, თეოდოსიპოლისს,
 რომელ არს არზრუმი. არა შეუშინა მთავარსა მას გრიგოლს მათგან, არამედ ლომისაებრ წა-
 რემართა, განვლო შესავალი ჴევისა მის ტაოვის მიმებითა, ვითარმედ ეგულების წარხუმად
 ნეშტთა მამისა თვისისათად, წმიდისა ჰმაიაკისთა. და ესრეთ აღილო საუნჯმ იგი ღმრთისამიერი
 [და] მოიქცა ადგილსა თვისსა... და დაშთა წმიდად იგი ჯუარი ციხესა მას კაპუტისასა მრავალთა

დღეთა. და მერმე წარიღეს ვანანდს, და ადგილსა მას, სადა იგი დადევს წმიდად ჯუარი, უწოდეს ჯუარისა სავანძ. და შემდგომად დღეთა [რაოდენთამე] მოვიდა ოსტიკანი ერთი ტაჭიკი და იხილა ბრწყინვალეზად იგი წმიდისა მის ჯუარისად და სხუათა მათ წმიდათა მოწესეთა და მონაზონთა სოფლისა სომხეთისათა... და მოვიდა ვანანდს, სავანესა მას წმიდისა მის ჯუარისასა, ყოვლად ბოროტი იგი ოსტიკანი სფი; და ჯუარისა მის ძლიერებითა ვერ შეუძლეს წარტყუნვად საფასეთა მისთად. ხოლო შემდგომად დღეთა [რაოდენთამე] სხუად ვინმე ამირად, რომელსა ერქუა სუგმან, მოვიდა კარს და ორნი კაცნი მთავართაგანნი მის ქალაქისანი აწამა ცეცხლითა; და ეპისკოპოსი და ხუცესი ერთი, რომელსა ერქუა მატთე, შეაყენა საპრობილესა და უთქმიდა ძვრ-ძვრად ვნებასა და მოკლვასა, უკუეთუ არა უვარ-ყონ ქრისტჭ, რომლისაგან შეეშინა [მათ] და უარ-ყვეს ქრისტჭ არა-ხუცესმან მან მატთე და არა-ეპისკოპოსმან მან. და ყვეს სხუად უდიდ-ქსი ბოროტი, ვიდრე უვარის ყოფად ქრისტქსი, რამეთუ მიჰყვეს ჴელი წმიდასა მას ჯუარსა უფლისასა, შთაადდეს ფერჴთა ქუეშე ცხენთა და ჴორთასა დღე :ლ: (30). ხოლო წმიდად იგი ჯუარი ყოვლად ძლიერი, რომელმან მრავალნი საკვრველებანი უჩუენნა სფის და ამირასა მაჰმადს, ამიერიტგან საყუედრებელ იქმნა ყოველთა, უსასოდსა და შეუნანებელისა ეპისკოპოსისა მის და ხუცისათვს. ესე ყოველი ბოროტი იხილა და ესმა უფალსა ბარსელს, ანისისა კათოლიკოსსა, და იგლოვდეს უნუგეშოდ, ტიროდეს საწყალობელად და მწარედ. და წარგზავნეს მჴნენი კაცთაგანნი ფარულად და მოართუეს წმიდად იგი ჯუარი ანისს კათალიკოსსა სომეხთასა :რ: და :მგ: (143) წელსა და ოცდამეათესა წელსა უფლებასა ტაჭიკთა ამირადსა მის მანუჩქსსა, ძისა შორისსა. და აწ საცნაურ არს ყოფად წმიდისა მის ჯუარისად მცხეთას :რ: და :ოე: (175) წელ, და კაპუტსა და ვანანდს და წმიდასა მას ჯუარისა სავანესა :დრ: და :ნთ: (459) წელ, და ქალაქსა კარს :რ: და :ად: (164) წელ. და გამოსლვითგან მცხეთით მოსლვადმდე ანისს :ზრ: და :ჴვ: (796) წელ, და :რმბ: (142) წელ ანისს იყო მოისართა ნათესავადმდის, რომელ [არიაწ] თათარნი, სადაცა მიეფარა ქალაქისა მის ანისის აღებასა. და არა ვინ უწყის, თუ რადეყო ყოვლად ძლიერსა მას ძელსა ქრისტქსსა, რომელსა პატივი და თაყუანის ცემად და დიდებად უკუნისამდე, ამჴნ.¹⁸

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ოსტორია

[VII-XII სს.]

Եւ մինչ էր Ներսէս ի Տայս Թեոդորոս Ռշտունի շինեաց զկղզին Աղթամարու: Ի Դպրապանից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածին, որ արդ Վարձիոյ կոչի, յայնժամ ճինեանց կոչիւր. և տարաւ զնա Տարգիս ճինեանց՝ ի գաղութ՝ յերեսաց այլագգեաց, ուր արար սքանչելիս ձեռք Տիմոթ վարդապետի, զկինն Դեմետրեսայ արքայի Վրաց՝ յուրկութենէ բժշկեսալ՝ վասն որոյ և առին՝ ի հայոց. և է սրբոյն Մեսրոբայ օրինեսալ, և կամ Բարսղղի սրբոյ ճինին, և ունի զիր չայերէն յաջ թն.¹⁹

ნერსესის ტაოში ყოფნისას თეოდოროს რშტუნიმ გააშენა კუნძული აღთამარი. დპრავანქიდან წაიღეს წმიდა ღვთისმშობლის სახელობის ჴვარი, რომელიც ახლა ვარძიისად იწოდება, მაშინ კი ეწოდებოდა ჴონელთა [ჴვარი]. ის საიდუმლოდ წაიღო სარგის ჴონელმა უცხო ტომთაგან იქ, სადაც მოახდინა სასწაულები ტიმოთე მოძღვრის ხელით: ქართველთა მეფის დემეტრეს ცოლი სავსებით მოარჩინა კეთრისაგან, რის გამოც წაიღეს ის სომხეთიდან. ის ნაკურთხია მესროპის მიერ ან წმიდა ბარსელ ჴონელისგან და აქვს სომხური წარწერა მარჯვენა მკლავზე.²⁰

ზაქარია ქანაქერცი, ისტორია

[XIII ს.]

Մակայն երկիրն Շիրակայ և գաւառն Կարբու էր ընդ ձեռանք թագաւորացն Վրաց: Յորում ժամանակի կալաւ ցաւ չարաչար գոթութեան որդի արքային Վրաց, և ոչ գտաւ բժշկութիւն: Ապա պատմեցին ննա, թէ է վանք մի ՚ի ներքոյ իշխանութեան քում, որ կոչի Յօհաննապանք, ՚ի

დასაბამი წარმოადგენს, ხოლო ანისი-შირაპის სიძველეს, ხოლო ანისი-შირაპის სიძველეს, ხოლო ანისი-შირაპის სიძველეს...²¹

შირაპის ქვეყანა და კარბის მხარე საქართველოს მეფეთა ხელში მოექცა. იმხანად საქართველოს მეფის წული ავად გახდა მუნით და ვერ პოვა კურნება. მაშინ მოუთხრეს მას რომ „არის მანდ, თქვენი მმართველობის ქვეშ, კარბის მხარეში, ერთი მონასტერი, რომელსაც ჰქვია ჰოვანავანქი, და იქ არის სხეული წმიდა გიორგისა. და იკრიბება მანდ ყველა კეთროვანი და განრღვეული და პოვებენ კურნებას წმინდა გიორგისაგან. აწ გაგზავნე შენი შვილი იქ და განიკურნება იგი“.²²

ტაო-კლარჯველი ბაგრატიონები და შირაკელი ბაგრატიონები

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია [890–891 წწ.]

ჩას ცქმის აყაოიქს ჯიქ დასაბამს ესა ხაანაოქს ხაანოქს სანაოქს იქს აყაოიქს დასაბამს...²³

როცა მეფის ძემ სუმბატმა შეიტყო [მამის სიკვდილის] ამბავი, გამოემართა და დიდად დამწუხრებული, კვნესითა და ოხვრით მოვიდა საკუთარ მამულში, ერაზგავორს, შირაკავანში. აქ მას სანუგეშებლად და დასამშვიდებლად ეახლა დიდი კათოლიკოსი... სამძიმრის გამოსათქმელად [სუმბატთან] ქართველთა დიდი მთავარი ადარნასეც მოვიდა. რადგან აშოტ მეფის ძმა, სომხეთის სპარაპეტი აბასი ვანანდის სამთავროს მხარეებში იდგა, [ადარნასემ] თანახმად წესისა, ვერ მასთან შეუხვია, რათა სანუგეშო სიტყვა ეთქვა მისი მწუხარე სულისათვის... [ადარნასეს] ნება დაერთო და ისიც გაემართა, წავიდა და შეხვდა სუმბატს, გახადა მას თალხი სამოსელი და სამეფო ტანსაცმლით შემოსა. თვით კი დიდი და საპატიო საჩუქრებით იქნა დაჯილდოებული სუმბატისაგან. [ადარნასე] შემდეგ კვლავ დაბრუნდა აბას სპარაპეტთან.²⁴

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია [897–901 წწ.]

ეს აყაო (ნოსტიკანს აქვინ) დასაბამს დასაბამს დასაბამს...²⁵

შემდეგ (აფშინ ოსტიკანი) წავიდა და მიაღწია ქალაქ ტფილისს, აქედან კი, როგორც ქარიშხალი, უეცრად გაემართა შირაკის გავარისაკენ... ხოლო მეფემ სასწრაფოდ შეადგინა მცირედი გუნდი და დიდი სიჩქარით გადავიდა ტაოს მხარეთა სიმაგრეებში, თავისი მეგობრის ადარნა-

სეს მამულში... ხოლო სუმბატ მეფე ტაოდან დაბრუნებისას წავიდა და ანისის სიმაგრის ახლოს, მდინარე ახურიანის ნაპირას შეხვდა დიდ საჭურის-მთავარს.²⁶

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[901-904 წწ.]

Իսկ արքայ դարձნալ չուէ գնայ ի գլուխ գագաթնան Երտսխաճորոյ ի գիտն Նախճրաճոր, տնդ ձմերնալ... իսկ անդ ապա թագաւորն Վրաց Ատրներսնի պատուասէր պայմանի և սրընթաց ոտիք տրադնալ ի տես արքայի Սմբատայ առ ի միասին տօնախմբել զօր մնծի պասնքին Չատիկին՝ յուզարկեցաւ յարքայէ բագմաբաշխ և երեսելի ընծայիք.²⁷

მეფე კი კვლავ გაემართა და წავიდა ერასხაძორის თხემის წვერზე, სოფელ ნახტრადორში. იქ დაიბამთრა... ხოლო ქართველთა მეფე, პირობის შესრულების მოყვარული ადარნასე, სწრაფად გაემართა მეფე სმბატის სანახავად, რათა ერთად ედღესასწაულათ დიდი აღვსება, ბატკი, შემდეგ კი სუმბატმა [ადარნასე] გამოისტუმრა დიდი საჩუქრითა და ჩინებული ძღვენით.²⁸

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[907-908 წწ.]

Իսկ թագաւորն Վրաց և երկրորդն Ակիտովէլ Հասանն, այլ ևս միաբաննալքն ընդ նոսա իբրև հասին յայն օր պայմանի, զոր վասն խողխողմանն արքայի եղնալ էին ընդ Հաւնունայն զոր առաքեցինն, և կարծէին կարել կարկատել ինչ զգրաւ սպանմանն առ մղձկնալ սրտիցն ոչ ժուժնալք, շտապով տագնապաւ ելանէին զօրու բագմաւ ի կողմանս գաւառին Շիրակայ: Եւ իսկ և իսկ ապա Հասանն տայր գամրոցն Անոյ ի ձեռն Ատրներսնի և ինքնանք արձանացնալք դադարէին յարքունական ապարանն Երագաւորից. վասն զի արքայ Սմբատ էր ի սահմանս Տաշրայ: ...[Սմբատ] վաղվակի ստիպով հինի ճնայով հասանէ ի Շիրակ գաւառ: Ապա Ատրներսն և Հասանն տեսնալ, եթէ խորհուրդ սպանմանն ոչ ել ի գլուխ՝ ահ երկիտի գնոսա պատնալ պաշարնալ էր. ստէպ ստէպ ապա յաւարի առնալ զորս ի ձեռն ըննեցաւ, այլ զկարասի բագում որ եղնալ պահէր յամրոցին Անի՝ փախսնայ յամուրսն Տայոց չունալ անդ անկանէին.²⁹

ხოლო ქართველთა მეფემ და მეორე აკიტოფელმა ჰასანმა და სხვა მათთან შეთქმულებმა ჰავნუნისთან ერთად დათქვეს დღე მეფის მოსაკლავად. მათ გაგზავნეს ჰავნუნი იმ ფიქრით, რომ როგორმე თავი მოებათ მკვლელობისათვის, მაგრამ სულმოსწრაფებულებმა ველარ მოითმინეს და საჩქაროდ გადავიდნენ დიდძალი ჯარით შირაკის გავარში. ჰასანმა მაშინვე ჩააბარა ადარნასეს ანისის ციხე, თვით ისინი განმტკიცდნენ და დადგნენ ერაზგავორის სამეფო სასახლეში, რადგანაც მეფე სმბატი ტაშირის საზღვრებში იმყოფებოდა... [სუმბატმა] მცისვე აჩქარებით, მარბიელის სისწრაფით შირაკის გავარს მიალწია. ადარნასემ და ჰასანმა დაინახეს, რომ მკვლელობის განზრახვა ვერ შესრულდა და შიშმა და ძრწოლამ მოიცვა ისინი. მათ სასწრაფოდ ალაფად წაიღეს, რაც კი რამ ხელთ ჩაუვარდათ, აგრეთვე მრავალი საჭურჭლე, რომელიც ანისის სიმაგრეში ინახებოდა. ლტოლვილებმა ტაოს სიმაგრეებს მიმართეს და იქ გადაცვივდნენ.³⁰

დავით ბაღიშეცი, ისტორია

[914 წ.]

Այլ յորոց եւ էին ոստիկանք չարք եւանուպայք գային զկնի միմնանց, որպէս յառաջագոյն պիղծն Բուդայ, յետոյ Ափշին, որդիչարագործին Աբուսիթայ եւ եւ չար ապականիչն Յուսիպ, որ այժմ բնաջինջ արար գագզս մեր եւզՍմբատ թագաւորն խելդեսց, յետոյ կախնալ զփայտէ ի Դուին

ქაღალქი ხე ქაქისან ირეჟე არეჟაჟი Ⴁღით ათი კაჟურნ Ⴁნთნ ხე Ⴁქაას ხე Ⴁქაას თონნ.³¹

და სხვანი, რომელნიც იყვნენ ოსტიკანები, ბოროტები და შეუგნებელი, მოდიოდნენ, ცვლიდნენ ერთმანეთს, ვიდრე არ მოვიდა ბილწი ბულა, აფშინის შემდეგ, ძე ბოროტის მქმნელისა აბუსითისა, და ასევე დამაქცევარი ჰუსფასი, რომელმაც ახლა წარბოცილ ქმნა ჩვენი ერი და მეფე სუმბატი დაახრხო, შემდეგ ჩამოკიდა ძელზე ქალაქ დვინში, და გაიქცნენ მეფის ძენი – აშოტი კეისარ ლეონთან და აბასი ქართველთა სახლში.³²

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[914-919 წწ.]

ჩას ხერს აჟა აჟაჟა ხე კასან ანდჩნ ხეს ჩრაგორძეაჟ, აჟაჟა ჯონდ გნაჟ ათი ჰაგაიორნ ხე გასათნ Ⴁჩრასს ხე სჩრაჟიჟი სრთიჟ ათი ჩნძნ კოჯდ გნეჟაჟი ჩიჟ გქაას გოჟ ჩქასან ჩქასანაგ ლე კაგოიგნაჟ, ხე გქქასან Ⴁქაას გოჟგენდ გნთონ ანდჩრ` ჯსნა გჩასნოქ გოჟ ათი ხე ნოგანდნ ლე ნასა ნჩიქნაჟ იჟასანდნოჟინ ჯარასკნოქსან ნაქასანდო: Ⴁო ხანოქჩაჟაჟ მჩანანგ ხე გჩიჟნ Ⴁრანანჩ ანდთაჟაჟი გნთას ათნდ Ⴁსათ Ⴁრჩინჩი ჰაგაიორაგ Ⴁაგანაჟაჟი Ⴁაროქსანაჟ: Ⴁო ქასან გჩი Ⴁჟ ქინდქაჟოქნაჟ ნოგაჟაჟან თნოქჩი Ⴁანაჟ ნოგა გოჟონ კოჟასასკან Ⴁსათ ხერსაჟინ აჟენოქსანან` კოქარქი` ხე ნოგანდნ. ხე ხეხაჟ ათქაჟანაჟ ათანგ ჩჩიჟ კასსკანდნაგ ხე Ⴁაღაჟაგჩიჟნ Ⴁრაგაიორა: ჩას ნოგა ხე დნინ აჟასოჟასქი სჩიოჟ გოჟანდნ ჰაგაიორჩინ ჯოჟინაჟ ხე ხნარაჟ Ⴁოქაჟოქჩი ნიქნაჟ` ჯანსკარძასქი ხე ქნრაჟ ჯარძასქინ Ⴁაგქსეჟ გნა ანაჟაჟაჟაჟ: ჩას აჟაჟა Ⴁიოქჩი ჩნჯ ჯათაჟ ჩრაგქსე Ⴁნაჟ ჰაგაიორნ ხე ათიჟოქ ათნაჟ Ⴁნოქ ჩიჟ გოჟათ Ⴁქასაჟა ლეჟოჟი ჩიოჟ ხე გგათქნ Ⴁრაგოჟაჟოქჩი ხე ხაგჩი ხე ჯაროქასანასკან Ⴁოჟოქოქსანდნ Ⴁიოქაჟნაჟ` ჯონდ გნაჟ Ⴁქასიჟ გასათ: ჩას ნოგა ხეხაჟ ხე Ⴁჟ გთნაჟ Ⴁარქნეგოგანდნ გოჟ კასქინდნ ანდოჟ იჟანდანაჟ არქნაჟ ხე ქნსოქოჟ ანაგასკან გათქნ ჯარაჟი ათნაჟ` იჟანაჟინ.³³

როდესაც ეს ამბავი ასე სასურველად დამთავრდა, მაშინ წავიდა მეფე შირაკის გავარში და მოსიყვარულე გულით მოუხმო თავისთან თავის ძმას აბასს, რომელიც მთავართ-მთავრად იყო დადგენილი, აგრეთვე ქართველთა მთავარს გურგენს – თავის სიმამრს. მან არ იცოდა, რომ ისინი მის მიმართ ბოროტი შურით ღალატს ქსელავდნენ. ისინი ერთმანეთს შეხვდნენ სოფელ Ⴁრმანისში. აშოტმა მათ დიდი პატივი მიაგო სიუხვითა და სიკეთით მეფეთა წესის შესაფერი-სად. რადგან არ გაუმარჯვდათ იმ ადგილს, რომ გავლოთ მათ დაღუპვის კარი, ზეგარდამო მოხილვის ძალით გაემგზავრა და ეჭვი რომ არ აეღოთ, დაბა-ქალაქ ერამგავორში მივიდა. მათ სიყვარულის ნიღაბქვეშ განიზრახეს მეფის ღალატი, დაუგეს მას მახე და მოულოდნელად თავს დაესხნენ, რომ ფარულად აეკუწათ იგი. მეფემ ცოტა ხნით ადრე შეიტყო ეს. მან საჩქაროდ წაიყვანა თან თავისი ძმის აბასის ძე, ერამგავორის ხიზნები და ძლივს გადაურჩა ვერაგ მონადირეებს. იგი უტიის გავარისაკენ გაემართა. როდესაც ისინი მივიდნენ და ვერ შესძლეს იმის განხორციელება, რაც სურდათ, სირცხვილმა შეიპყრო. მათ იქ დარჩენილი დახიზნული ხალხი გაძარცვეს და უკან ისე დაბრუნდნენ.³⁴

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[919-923 წწ.]

ჩრაგაიორნ Ⴁღით ჩერს გქასანასკათარა იჩქინ ქაღალქ ჩიჟ აჟასოჟასთნაგ, აჟაჟა Ⴁიქონს ათი ხე გნაჟ ხე ნოგანდ იჟარძოგნაჟ` ჯონდ ჯაქასარჩინ Ⴁქაას ხე ანოქ Ⴁნოქ ჩიჟ გქასაიორნ Ⴁქაას Ⴁსონდრესხ ათნაჟ` ნერქაჟანაჟიოქ ნოქსა ხე Ⴁარათ Ⴁნოქ ჩქასანჩინ გოჟოქნაჟ ათნაჟ` ჯანოქჩინ გჩიჟაჟანაჟი ქრნძოი გოჟინ ნნნაგაჟასოჟი ჯარასკანაჟაჟ გოჟოქნინ ნასა ახა აჟაჟიჟასთა ხე აჟქასარჩასნე კოჟოქანთონ.³⁵

მეფე აშოტმა დამორჩილებული ქალაქი დვინი თავისთვის მოამზადა, შემდეგ ზურგი აქცია

მათ და მიმართა ქართველთა ქვეყანას. იქ მან თან წაიყვანა ქართველთა მეფე ადარნასე. მათ ორივემ ბრძოლა დაუწყეს გურგენ მთავარს. თითოეული მათგანი შურს იძიებდა. მზაკვრობით [და] ბოროტებით მას უმართებულო შიში მიაყენეს და ქვეყანა დაუქციეს და დაუმხეს.³⁶

სტეფანოს ტარონეცი, მსოფლიო ისტორია

[977-978 წწ.]

჊ სკსათ ნა ცოთაქ რნჲ ხაირეფაირ ჰირ შიოზნაქ, ირ ჰ წარა. ჊ ათნიო ვერეინ, ირ ჰ ჳასკასთ, ირიოთ წასთიქნ კიოზნ: ჳაქს აყათრათჲ კიირაყაღასთნ შაქოგ რაიქჲ ამნსაქნ ვაირაქნ ვრაგ ჰსაღაქ ჰ ქნრაქ სმწასაქ ჊ ცაქ ჰჯანჲ ჰ წირასკ, ჰ ვიოინ, ირიოთ რაისაგ ბირნ კიოზნ. რნჲ ნმა ჊ შიოზნ, ირ კიოზნაგნ ვნა: ჊ სმწასაქ ვაამრეინ ანჲინ ჰ ბნთა ნოგა თიოხაქ ჰსაღაღოქინ ხასთასთნ, იჲ ჰნჲ მნეოივსაქ აჲქსაიქინ სმწასაქ. ვასან ვი ჰსაღაღასთნ ჊ ჰრასარაქ ჊ კიირაყაღასთნ.³⁷

[სმბატი შემდეგ] ამხედრდა თავისი მამის ძმის, მუშელის წინააღმდეგ, რომელიც კარის [ციხე-ქალაქში] იმყოფებოდა. [სმბატმა] აიღო შატიკის ციხე ჭაკატქში. აღნიშნულის გამო ტაოელთა კურაპალატი დავითი ქართველთა მთელი ჯარით გამოემართა სმბატის წინააღმდეგ, მოვიდა და შეჩერდა შირაკში, სოფელ ბავაცდორში. მას თან ახლდა მუშელი, რომელმაც [დავითი] მოიხმო [დასახმარებლად]. სმბატმა უკან დაუბრუნა მათ ციხე-სიმაგრე. [დავითმა და მუშელმა] მშვიდობა დაამყარეს და სმბატის ქვეყანას არავითარი ზიანი არ მიაყენეს, რადგანაც კურაპალატი მშვიდობისმოყვარე და სამართლიანი [კაცი] იყო.³⁸

სტეფანოს ტარონეცი, მსოფლიო ისტორია

[988 წ.]

჊ კიირაყაღასთნ შაქოგ რაიქჲ ჊ ჰაყაიორნ ვრაგ რაყარასთ ათაქნ ათ ჰაყაიორნ ჳაქოგ სმწასთ კიოჲქ კაივნასკანოქინ ჰირხანგ: ჊ ნორა ათნაქ ვამნსაქნ ვაირა ჳაქოგ ს ვრაყიქ ვნეფაქქ ირ, ვნაგ ათ ნოთა ჰ ვაისთნ ჳაისაქსაგ, ჊ რანასკინ ჰ ვიოინ, ირ კიოჲქ რიქისქნ, ჊ მანოისქნ აქსაქ ჰაყაიორნ წარეოგ, კაირაყაღვსთა ვეოინინ ირ იონიქი: ჊ ამნსაქნ ვაირნ ვრაგ ს ვასაყოიასკანქ, შინსაგ ჊ ალოთანქიგ იჲქსანქნ მჲახაისაქ ქინქნ რნჲინ აქიქსაყაგ ვაიორნ: ირეგ ნეკოივსაქ ვსაღაღოქინ ჰანჲინ ჊ სქრ ხასთასთნ ათ მჲანსაქ: ყიირაყაღასთნ რაიქჲ ჰანჲინ ჰ ჰაყაიორნ აქიქსაყაგ ვერეინ შასკიორქ, ჊ ათნაქ თაქ ჰაყაიორქნ ჳაქოგ სმწასაქ ჳნორქ ნმა არარსაქ ვასან აივნასკანოქსანს. ჳორ ჰ მახონ სმწასაქ იარბნაქ ხანსნ ჰ ჳაქოგ ვერეინ შასკიორქ: რაქგ კაქნქამ ვსაღაღოქინ ათ მჲანსაქ ხასთასთნაქ იათონან კიირაჲსანქიქ რნასკიოქინ.³⁹

ტაოელთა კურაპალატმა დავითმა და ქართველთა მეფემ ბაგრატმა [მოციქული] გაუგზავნეს სომეხთა მეფეს სმბატს და მოუხმეს მას დასახმარებლად. [სმბატმა] თან წამოიყვანა სომეხთა მთელი ჯარი და თავისი ძმა გაგიკი, წავიდა მათთან ჯავახეთის გავარში და დაბანაკდა სოფელ დლივეკში. [იქვე იმყოფებოდა] კარის მეფე, ყრმა აბასი წითელი ტანსაცმლით შემოსილი თავის რაზმთან ერთად. ქართველთა და ვასპურაკანის ჯარი, სივნიელთა და ალბანელთა მთავრები ერთად შეკავშირდნენ აფხაზთა ჯარის წინააღმდეგ [საბრძოლველად]. შეშინებულმა [აფხაზთა ჯარებმა] სამშვიდობო ზავი ითხოვეს და სიყვარულით შეთანხმდნენ ერთმანეთში. დავით კურაპალატმა აფხაზთა მეფისაგან მოითხოვა საკურეთის ციხე, რომელიც მიიღო [კიდეც] და გადასცა იგი სომეხთ მეფეს სმბატს გაწეული დახმარებისათვის მადლობის ნიშნად. [მაგრამ] სმბატის გარდაცვალებისას საკურეთის ციხე კვლავ ჩამოერთვათ სომეხებს. მაშინ, დამყარდა რა მათ შორის მშვიდობა, [მეომარი მხარეები] თავის სამკვიდრო ადგილებში დაბრუნდნენ.⁴⁰

ავხანთა მეფეები და შირაკელი ბაგრატიონები

ჰოვანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია

[904 წ.]

Եւ զայսու ժամանակս թագաւորն Եգերացոց Կոստանդին... զօրս գումարէ, խաղայ չուէ գնայ գիւղիսային կողմամբք, որ ի ծործորս լերինն Կովկասու . միանգամայն իսկ և աշխարհն Գուգարացոց և որք մերձ ի Դրունս Ալանաց բնակեալք են, զի և ընդ իրով ձեռամբ դնոսս նուաճէ: Եւ վասն զի ազգքն այնոքիկ հաւանեալք և հնագանդեալք և նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ արքային Սմբատայ: Արքայ Սմբատ զօրու բազմի դուռ ինն ի միասին տուեալ և ընդ իւր ևս առեալ զթագաւորն Վրաց՝... Իսկ արքայ զաներ նորա՝ Ատրներսն, և գումանս ևս իւրոց նախարարաց առաքէ խօսիլ ընդ նմա ի խաղաղութին ... յանկարծակի ըստ հրամանի Ատրներսնի նախարարք արքայի ձերբակալ արարեալ զթագաւորն Եգերացոց ... Իսկ արքայ Սմբատայ բազում ամրոցս յինքն գրաւեալ ի Վուրի աշխարհի, և կուսակալս կողմանցն այնոցիկ կացուցեալ՝ առեալ զԵգերացին Կոստանդին ընդ իւր ամէ, ի դիպահոջ կացուցեալ յամուրն Անի երկաթի շրթայիք սակայն ոչ քամահանօք ինչ, այլ կրկին պատուով առատացուցեալ նմա զամենայն հանդերձանս և ոռճիկս պիտոյից ըստ անդատին բարեբարոյ մտաց իւրոց: Եւ այնպէս ապա ամիսս չորս միայն գնա պահէր յարգելանի... և ապա զգետատուրէ գնա թագաւորական զգետաւու ... և զօր ի ձեռս գումարեալ՝ առաքէ գնա յաշխարհ տէրութեան իւրոյ.⁴¹

ამ დროს ეგრისის მეფემ კონსტანტინემ... შეკრიბა ჯარი და გაემართა ჩრდილოეთის მხრით კავკასიის მთის ხეობებით, რათა გუგართა ქვეყანა და ალანთა კარის ახლოს მცხოვრები მოსახლეობა ერთხელვე თავის ხელქვეით დაემორჩილებინა. რადგან ეს ხალხი მეფე სმბატს ჰყავდა დამორჩილებული და ხელქვეითად ქცეული, [ამიტომ] .... მეფე სმბატმა დიდი ჯარით შეუტია და თან წაიყვანა ქართველთა მეფე [ადარნასე] .... მეფემ სამშვიდობო მოლაპარაკებისათვის [კონსტანტინესთან] მისი სიმამრი ადარნასე და ზოგიერთი თავისი ნახარართაგანი გაგზავნა... ადარნასეს ბრძანებით მეფის ნახარარებმა შეიპყრეს ეგრისის მეფე... მეფე სმბატმა მრავალი სიმავრე დაიპყრო ვურის ქვეყანაში და იმ მხარეებში თავისი გამგებელნი დააყენა, ხოლო ეგრისის მეფე კონსტანტინე თავისთან წაიყვანა და შეაგდო ანისის ციხეში, [შეკრა] რკინის ჯაჭვებით, მაგრამ კი არ შეურაცხყო, არამედ, პირიქით, ორმაგი პატივი მიაგო მას: [უბოძა] მთელი მორთულობა, საზრდო და სახმარი თავისი კეთილი გონების შესაფერისად. [მეფე სმბატმა] ამნაირად ოთხი თვე დაიცვა იგი საპყრობილეში... შემდეგ [სმბატმა] შემოსა [კონსტანტინე] სამეფო ტანსაცმლით, ... შეუკრიბა ჯარი და თავის სამფლობელო ქვეყანაში გამოგზავნა.⁴²

სტეფანოს ტარონეცი, მსოფლიო ისტორია

[904-907 წწ.]

Եւ Սմբատ կալեալ զթագաւորն Եգերացոց զԿոստանդին և ընդ ձեռամբ իրով նուաճեալ՝ թողու: Ընդ որ զայրացեալ Ատրներսն Վրաց թագաւորն՝ հատուածեալ ի նմանէ՝ խորիէր նմա չարիս: Եւ Սաճն անարին ապստամբեալ յամիրապետէն նշկահեաց գնա: Եւ ամիրապետն հրաման տուեալ ընդ ծագս տէրութեան իւրոյ առնուլ զվրէժ ի նմանէ... Իսկ Յուսուփ հնագանդեալ ամիրապետին՝ գումարէ բազմութին զարաց ի վերայ Սմբատայ. գայ հասանէ ամբոխասաստ զարու յաշխարհս Հայոց ՅԿԷ թուականին: Առ որ երթեալ Արտներսն Վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի, որ էր քեռորդի Սմբատայ, և Աշոտ որդի Շապիոյ, եղբար Սմբատայ, ամենայն զարաւքն իրեանց միաբանին ընդ նմա, թողով ի բաց զթագաւորն Սմբատ՝ նախանձեալ ընդ շինութին աշխարհիս Հայոց: Չոր ինացեալ թագաւորն Սմբատ զննգաւոր խորհուրդս նոցա՝ հանդերձ տերամբք Հայոց և ամենայն զարաւք գնաց

ი ცაიანს საუკრავ, ი გიჟინ ოაონ, ხი ანოიასთ ქაქიასაყ ანგანს: ო ზიასოქი ხესაანოთ ქინქ მიხე გაანოინ, ხი მარათოცნაქ რნო ლონსაყ ქერიქინ' ათნოი ცნა: ო ქნთ აყათიქს ი სქიქსა ანგნაქ პნაგ: ოსქ ქაყაათორნ ანოქინ ი ოქრასქ ოათინაყ.⁴³

სმბატმა შეიპყრო ეგრისელთა მეფე კონსტანტინე, თავის ხელქვეით დაიმორჩილა, შემდეგ კი გაათავისუფლა. ამის გამო განრისხდა ქართველთა მეფე ადარნასე, გაწყვიტა [სმბატთან] ურთიერთობა და ბოროტად განეწყო მის მიმართ. ურჯულო საჭი აუჯანყდა ამირაპეტს და შეიძულა იგი. ამირაპეტმა ბრძანება დაგზავნა თავის სამეფოს ყველა კუთხეში, რომ შური ეძიათ [იუსუფზე]... ხოლო იუსუფი [კვლავ] დაემორჩილა ამირაპეტს, შეკრიბა დიდძალი ჯარი სმბატზე გასალაშქრებლად, გაემართა და მიაღწია სომეხთა ქვეყანას დიდი მუქარით 35 წელს. მას თავისი ჯარებით შეუერთდნენ ქართველთა მეფე ადარნასე, ვასპურაკანის მთავარი გაგიკი, სმბატის დისშვილი და აშოტი, სმბატის ძმის შაპუჰის ვაჟი. ისინი გადაუდგნენ მეფე სმბატს, ვერაგობით, შურით აღივსნენ სომეხთა ქვეყნის კეთილდღეობის გამო. შეიტყო რა მათი ეს ვერაგული განზრახვა, მეფე სმბატი სომეხ გამგებელთა და მთელი ჯარის თანხლებით გაემართა ტაშირის გავარისაკენ, მივიდა სოფელ ოძუნში, საიდანაც გადავიდა აფხაზეთში. იუსუფი კვალდაკვალ მიჰყვა მას სიმაგრემდე, ბრძოლა გამართა ყველის ცხიესთან, აიღო იგი და ტფილისისაკენ გაემართა. მეფე კი დაბრუნდა შირაკში.⁴⁴

ფსევდო-შაპუჰი, ისტორია

[X ს.]

ჰაჟინ ძან ანასქი კანსეა. სრნაყათ ხინანოქინ ათნსქ რნო ქაყაათორნ ლასქნე, ორ ხნ ოქიქსაყ: ო ლათ გოიასოქ ოათოთ არქაქინ ოქიქსაყაგ ოროქო ქოქო შოიუნსაყ, ს ქაქინძან ხოქნ ნოქაქ ქარქსაქნქ ლქირაგ: ო ააყაქ ხოქიქსეა სრნაყათ ქაყაათორნ ათნოი ცაიანს ოქიქსაყაგ, ორ ათოთ ლქ ი ცაიანს ოქრასაყ, ორ ხნ აყათიქს ცქანსარქ, ცოიქუნ, ცაიქუნე, ოქოი ს ცქრთახანქნ, პნექი სრნაყათ ლქ აყი მნძახარ ს ანქარათაიანს ს აჯოიქსეა ძანანასქ ქაყაათოროქსანს ნოქაქ: ჰაჟინძან ოიქარქსეა ოათოთა ქაყაათორნ ოქიქსაყაგ ათ სრნაყათ ქაყაათორნ ჰაიქო. «იქ თანს პნე ცაიანს ხაიქინსეა ხინ» ს ნაყ იქ ცაიქუნე... ო ქოქინძან იქნე ცაიქ სრნაყათ, ცაიარაქოიქ არარ ს ქაყინ აცეა ქოქსქსეა ს ლქაი ი ქსეაქ აქსარქინ ოქიქსაყაგ, ს ლქაი ხასაი ი აქსარქინ ოათინსეა, ი ცნეკნ ორ კოქი ოათინ: ო ანოქ ნრსთქქ ქაყაათორნ ოქიქსაყაგ ს შოიუნსეა ათ ხინქნ, ს არცქე ცეიორნ ცნთოქნ, უოიქუნე უოიქ ქერიქინ: ო იქ კაიქი ნათ ირთანსქ ი ქაოქანქ ი ათქუნ, ცქი კააქსაქ ლქ ცანსნაქნ ოაჟანს: შათი სრნაყათ ი აქსარქინ ოქიქსაყაგ ს ათარ ლქარ ცნქქინ ათხასაარასქ ს ლქსქ ხასაი ი აქსარქინ ორთახანს.⁴⁵

იმ დროს სმბატმა მოისურვა ლაბთა ანუ აფხაზთა მეფესთან დამოყვრება. მან აფხაზთა მეფის თეოდოსის ქალიშვილი ცოლად შერთო თავის ვაჟს მუშელს და მეგობრები გახდნენ ისინი, მაგრამ მეფე სმბატმა განიზრახა დაეპყრო აფხაზთა გავარი, რომელიც მდებარეობდა შირაკის გავართან ახლოს, სახელდობრ: კანგარქი, გოგშენი, ძაილცელი, კოლი და არტაჰანქი, რადგანაც სმბატი იყო ეშმაკი და ამპარტავანი კაცი და მისი მეფობის დრო შესაფერისი იყო ამისათვის. მაშინ აფხაზთა მეფემ თეოდოსემ შეუთვალა მეფეს სმბატს: „არ მოგცემ ჩემ მშობლიურ გავარს“... (სმბატმა) შეკრიბა ჯარი და ბევრი ხალხი. იგი წავიდა აფხაზთა ქვეყნისაკენ და მიაღწია ნოჰანთა ქვეყნამდე, სოფელ გორამდე, იქ იმყოფებოდა აფხაზთა მეფე და მასთან ერთად მუშელი. აფხაზთა მეფემ დააგუბა მდინარის წყალი, ციხე-სიმაგრეს წყალი შემოავლო და აღარ იყო შესაძლებლობა ქალაქში შესვლისა იმ ყინულის გამო, რომლითაც დაფარული იყო მთელი ველი. სმბატი შევიდა აფხაზთა ქვეყანაში და დაიწყო მისი ძარცვა. შემდეგ მოვიდა არტაანის ქვეყანაში.⁴⁶

ლის საპატიმროშიც იმყოფებოდა სივნიელთა უფალი ვასაკი. [მეფე აშოტმა] გამოიყვანა იგი და გაუშვა თავისი მამის სახლში, [გაათავისუფლა] აგრეთვე სხვა აზნაური ქალებიც, იქ რომ იყვნენ, როგორც ტყვეები. [ამის შემდეგ] ის გაშორდა [ციხეს], ციხეში კი თავის მცველები დააყენა. შემდეგ მან მიმძღავრებით დაიპყრო სხვა ციხეც, რომელიც [კაენის ციხესთან] ახლოს იყო, მახვილს მისცა ციხის მცველები, ხოლო მოსახლეობა მთელი თავისი ავლა-დიდებით ხიზნად წაასხა თავის სამფლობელოს სიმაგრეებში. მათი ყანები, რომლებიც მკის პირს იყო მიწეული, უდროოდ მოცელა, აღაგზნო ცეცხლი და გადაწვა, რომ არ შეებრძოლებოდნენ მას და არ შეეშალათ ხელი მეფისათვის იქ დამკვიდრებაში.⁵⁶

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[X საუკუნის მეორე ნახევარი]

Իսկ ի չորեքհարիւր թուին փոխի սուրբ թագաւորն Աբաս և առնու զթագն Աշոտ որդի նորա, Ողորմածն կոչեցնալ...Սա փոքր պարիսպ քաղաքին Անույ շինեաց և զամենայն բրգունսն եկեղեցի յօրինեաց, ի չորեքհարիւր երեսասան թրին և բարեպարիշտ կողն իր՝ Խոսրովանոյ, շինէ զփառագարդ սուրբ ուխտան գՍանահին և զՀաղպատ: Հնագեան ի Քրիստոս ի չորեքհարիւր քսան ի հինգ թուին, թողլով երիս որդիս, զՍմբատ, զԳագիկ և զԳուրգեն որ և ի նմին սուր առնու զթագն երէց որդին Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցաւ. սա զմեծանիստ պարիսպն Անույ շինեաց, և զկաթողիկէն հիմնարկէ. և կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Ստորդովքն Ձորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծուն, զԽորխոռունիք՝ որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի և Խոշոռակերտ, և զԲագունիք՝ որ է Բագկերտ ի գաւառն Տաշրայ. և այլ բերդք անուանիք եհաս Գուրգենայ,գոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն.⁵⁷

400 (951) წელს გარდაიცვალა წმ. მეფე აბასი და ტახტი მიიღო მისმა ვაჟმა აშოტმა, მოწყალედ წოდებულმა... 413 (964) წელს მან ააშენა ქალაქ ანისის პატარა კედელი და ყველა კოშკები აქცია ეკლესიებად. მისმა ღვთისმოსავმა ცოლმა ხოსროვანუშმა გააშენა დიდებული წმინდა მონასტრები სანაინი და ჰალბატი. მათ განისვენეს ქრისტესთან 427 (978) წელს და დატოვეს სამი ვაჟი, რომელთა სახელებია: სმბატი, გაგიკი და გურგენი. იმავე დღეს გვირგვინი მიიღო უფროსმა ვაჟმა სმბატმა, რომელსაც ტიებერაკალი ეწოდა. მან ააშენა ანისის ფართოსადირ-კვლიანი კედელი და საფუძველი ჩაუყარა დიდ კათოლიკე ეკლესიას. მისმა უმცროსმა ძმამ მემკვიდრეობად მიიღო ტაშირი სეგორდით, ძოროგეტი, კაიანი და კაიწონი, ხორ-ხორუნეი, ხორის მიერ აგებული ხოშორნი, ხორაკერტი, ბაზუნეი, იგივე ბაზკერტი – ტაშირის გავარებში. გურგენს ერგო [აგრეთვე] სხვა ცნობილი ციხეები, რომელსაც ქართველები უწოდებენ სომ-ხითს.⁵⁸

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[X საუკუნის მეორე ნახევარი]

Յատուրս սորա, եւ ի ՆԺԾ (966) թվականին, ի Սեւորդին շինեցան Հաղբատ եւ Սանահինն: Ժ (10) ամաւ յառաջ զՀաղբատ շինեաց կինն Աշոտոյ Խոսրովանոյ եւ Գագկայ: Իսկ սոքա համակամ սիրով երիս բաժանն զթագաւորութիւն՝ հայրագլուխ առնելով զՍմբատ, եւ Գուրգեն տիրէ Գուգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խոռայ մինչև ի դուռն Տփխաց: Եւ վարեաց սա զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ յոքնապատիկ բարեպաշտութեամբ եւ անուանի եղեալ, յովակի եղեալ արութեամբ թագաւորեաց ամս Ծ (50). եւ կամայօժար կրօնատրի ի վանս Սանահինին ամս Ը (8), որով եւ փոխի մահուամբ.⁵⁹

მის დღეებში, 415 (966) წელს, სეგორდისში აიგო ახპატი და სანაინი. ათი წლით ადრე ახპატი ააგო აშოტის მეუღლემ ხოსროვანუშმა და ახლა სანაინი, დღეგრძელობისათვის თავის ძეთა

გურგენისა, სუმბატისა და გაგიკისა. ხოლო მათ სიყვარულითა და ურთიერთშეთანხმებით გაიყვეს სამეფო: უფროსად დაადგენენ სუმბატს, გურგენი მართავს გუგარელთა მხარეს მოყოლებული გაგიდან, ხარადან ვიდრე თბილისის კარამდე. და მართავდა ის თავის მეფობის სრულ პერიოდს ღმრთისმოსაობითა და მოიხვეჭა სახელი, მრავალი ქმნა მამაცობით და იმეფა 50 წელი. და ბერობის სურვილით [დაჰყო] 8 წელი სანანში, სადაც გარდაიცვალა.⁶⁰

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[981 წ.]

Աստ ելև սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զի Գուրգեն ի Վիրս և Սմբատ եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին: Սա գնաւոյ պարիսպն ամրացոյց և գնե՛ծ կաթողիկէն հիմնարկեաց.⁶¹

ამ დროს დაიწყო ბაგრატუნთან მეფობა ქართველებზე. რამეთუ გურგენი გამეფდა საქართველოში, ხოლო მისი ძმა სმბატი – სომხეთში. მან გაამაგრა ანისის კედლები და საძირკველი ჩაუყარა დიდ კათოლიკე [ტაძარს].⁶²

სტეფანოს ტარონეცი, მსოფლი ისტორია

[1001-1002 წწ.]

Իսկ Դաւիթ եղբայրորդի Գագկայ, զոր վերագոյն յիշեցաք, ամբարձնաւ անհնազանդութեան անասմբ առ հարեղբայր իւր Գագիկ: Ընդ որ ցասուցեալ Գագկայ արքայի ` գնաց զարաք ի Տաշիր և շրջան առեալ ընդ Շամշուտ և Վրաց դաշտ քանդեալ ասեռեաց գամնայն, զի յամնաց ի նա նոսանայ ասորքք ի ձմեռնային ժամանակին, ի ՆՄ թուականին, և ընդ Գագ բերդ անցանելով՝ ել նա ընդ գաւառն Աղստե: Եւ Դաւիթ թէև միանգամ և երկիցս պատերազմել կամեցաւ, և ոչ կարաց առնել ինչ յաղագս սակաւ լինելոյ զարաց նորա առ բազմութեամբ զարացն Գագկայ, այլ միջնորդութեամբ հայրապետին Տեառն Սարգսի եկն ի հնազանդութեան Գագկայ արքայի, և հանդիպեցաւ նա յավանն Շիրակայ: Եւ ուխտ խաղաղութեան հաստատեալ Տեառն Սարգսի՝ կալ ի հնազանդութեանն Դաւիթի, իբրև որդի առ հայր, և Գագկայ հայրենի խնամով սիրել նա.⁶³

გაგიკის ძმისშვილი დავითი, რომლის შესახებაც ზემოთ აღვნიშნეთ, გაამაგრა და აღარ დაემორჩილა თავის ბიძას, გაგიკს. ამან განარისხა მეფე გაგიკი და ჯარით გაემართა ტაშირისაკენ, შემოიარა სამშვილდე და ქართველთა ველი, დაანგრია და ააოხრა [ირგვლივ] ყოველივე. მან იქ დაჰყო ზამთრის სამი თვე 450 წელს და გაგის ციხეზე გავლით გამოვიდა აღსტევის გავარში. დავითს სურდა ერთი-ორჯერ კიდევ გაემართა ბრძოლა, მაგრამ ველარ შესძლო რაიმეს [განხორციელება] გაგიკის ჯარის სიმრავლესთან [დაპირისპირებით] თავისი ჯარის სიმცირის გამო. [დავით] მამამთავრის, უფალ სარგისის შუამდგომლობით დაემორჩილა მეფე გაგიკს და შეხვდა მას შირაკის დაბაში. უფალმა სარგისმა დაამტკიცა სამშვიდობო ხელშეკრულება, [რომლის თანახმადაც] დავითი უნდა დამორჩილებოდა [გაგიკს], როგორც შვილი მამას, გაგიკს კი მამობრივი მზრუნველობა და სიყვარული უნდა გამოეჩინა [მის მიმართ].⁶⁴

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[1011 წ.]

Եւ թագաւոր ի Հայս և Հնազանդեաց զՎիրս.⁶⁵

გამოვიდა სომეხთა მეფე და დაიმორჩილა ქართველები.⁶⁶

ხოლო რადგანაც ვაჰანიკი ცოცხალი იყო ვასპურაკანში, დაარწმუნა [იგი] ზოგიერთმა გულუბრყვილო [კაცმა], სიცრუედ მიეჩინა მწვალებლობის ამბავი. ამის გამო ჩვენი სომხეთის ქვეყნის ხსნა წყევლით აავსეს. ხოლო ღმრთის ნებით ერთსა და იმავე წელს ორივე დაიხოცა. და ერთი წელი უზედამხედველოდ იყო [ეკლესია]. ხოლო შემდეგ მეფე ამოტის ნებით, რომელიც მოწყალედ იწოდებოდა, მოხდა რჩეულთა კაცთა და წმიდა ეპისკოპოსთა შეკრება, [და]დაადგინეს სამამამთავრო ხარისხზე ნეტარი კაცი ღმრთისა, უფალი ხაჩიკი, [რომელიც იყო] ნათესავი დიდი მამამთავრის, უფალი ანანიასი, რომელმაც სამოძღვრო სიტყვით, წმინდა და ქრისტესმოყვარე ქცევით მწვალებლებს პირი დაუყო.⁶⁹

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია
[968–969 წწ.]

ჰნთ ანაჰიან თნათნ ანანიაჰი ქსაყ ჯაჰოთ სორა თერ ქსაჰან ი ჰრასაყ ამ მჰ: შა რაჰნაჰიქი ლიქ რნო ქჰრუ მჰაჰან რასანოჰნამქ: ქსან ირეუ ჰოჰიქსაქ ჯანოჰრნ ქანქ ი ჰრასაჰოჰნან ანაჰი, ირეუქ აჰასაყ, რაჰიქი იაჰსიქიჰასაყ ს ჰასთაჰიქინ ქანსაქსანაყ, ირქ ᰆანოჰსაქ ჰასაჰსაქ: ᰆრნოჰაჰჰ ჰოჰრასაქსან ანაჰი სორა, ᰆქ სოქ რქსლქ ᰆსაქსქრა ქსან სორეჰანან აჰანოჰიქნ ქრასქსქლიქი, ს ირეუქსაქ ᰆნა ᰆჰაქსაქსან არაჰიქნ: ჰი მჰაჰანსაქ ნასთაჰიქნ სორეუ სრეუქ სოჰასოჰრქინ ᰆსთქსანოჰი ᰆრასაჰაჰი არანან სრეუქ ანნასათოჰიქნ შრასთიქი, ირ იქ სსან ჰოჰიქ: ჰი ჰრ სს ᰆსქსაქსაქ ქარეუქ სორა. ირ ქსაყ სორეუ ᰆჰიქსაქსთოჰსანან ანან სქიქი: რასეჰქსანქ ქსაჰანსქინ ᰆქ სს სქსნოჰანქ ჰრ იქ ᰆსაჰოჰრასქსან, ᰆსანსქიქე ᰆნანან ი ᰆარეჰანსაჰან სოჰი ᰆნანანქ სარბქლ ᰆჰანსაქ ᰆსქსანოჰი. ს ქსანს ᰆნოჰიქს ᰆმქიქე ᰆჰსაჰიქსა ჰაჰიქე ᰆქინ ნᰆოქიქ: ჰსქ ი ᰆრანანანასათოჰიქნ იქიქიქ ᰆმქიქ ᰆნოჰან სქიქსანან, ს ᰆნ მჰ ᰆნქსრასქსაჰი ᰆსაქ.⁷⁰

მეუფე ანანიას გარდაცვალების შემდეგ, მისი საყდარი ერთი წლის განმავლობაში ეკავა ვაჰანს ბაქეიდან. მან მოლაპარაკება გამართა ქართველებთან რწმენის ერთიანობის შესახებ. ამ ქმედების გამო, ბევრი ეპისკოპოსი და ღრმად მორწმუნე ბერი, რომლებიც აღიარებდნენ და ადასტურებდნენ მისი მრწამსის მწვალებლურ ხასიათს, შეიკრიბა ანისის ციხეში, აშოტ აბასის ძის სამეფოში. მას სურდა, დაებრუნებინა ხატები და აღედგინა ქალკედონური მწვალებლობა. გამოაცხადეს რა მწვალებლად, იგი განდევნეს. შეერთებული ძალებით მათ წმინდა გრიგოლ განმანათლებლის საყდარზე დასვეს სტეფანოსი, ამ წმინდა ღმრთის კაცის სისხლით ნათესავი კუნძულ სევანიდან. მან გააგრძელა [მაშტოცის] გეზი და ორი წლის განმავლობაში იყო საპატრიარქოს სათავეში. მაგრამ რაკი ვაჰანიკი ჰერ კიდევ ცოცხალი იყო ვასპურაკანში, ზოგიერთი მარტივად მოაზროვნე ადამიანი თვლიდა, რომ სწორი არ იყო მისი მიხნევა სქიზმატიკოსად. ამრიგად, სომხეთის შუაგულში განდგომილები გაჩნდნენ. მაგრამ ღმრთის ნებით, ორივე ერთ წელს მოკვდა. და ერთი წლის განმავლობაში საპატრიარქო საყდარი ცარიელი იყო.⁷¹

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია
[968–969 წწ.]

ᰆქსქ სორა ლათ ᰆჰიქინ ქსაჰან ი ჰრასაჰიქსაქ ᰆნ მჰ ირ ს ᰆჰსაქ სარბქლს ანსაქ, სქლ ᰆრასაჰიქი ჰქსაჰიქსაქ ს ᰆსაქსქრა სო ᰆბქლ, ქსან ირეუქ ქიქსან ᰆნა, ს ᰆნან სორეუქ ᰆსქლ ᰆსთქსანოჰი.⁷²

მის [ანანიას] შემდეგ [პატრიარქის] საყდარი მიიღო ვაჰანმა ბაქეიდან ერთი წლით. მასზე ეჭვი აიღეს, რომ შეთანხმებული იყო ქართველებთან და ბრძანა მათგან ხატების შემოტანა. ამისთვის ის შეცვალეს და აღასაყდრეს უფალი სტეფანოსი.⁷³

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[968–969 წწ.]

჊ი ჭადათორნ Ⴀღოთოქ` იოიქინ Ⴀინქათაქ, ათინ ქოიოქ ნაქისკოყოთაგ დ ხარგ სოქოგ ქი ჭადათორანქათან Ⴀიქრასქან. კოქტ დ გქათან ქი Ⴀინქათაგ. დ ხრანაქტ რნათრქტ გმი იქ ნქ ნაქისკოყოთაგ დ კაგოცანქტ ქაქოთ ხაქრაქათოქთან ჯაქოგ: Ⴀაქა ათნნაქნ ქოიოქოქნ რნათრქტა გქათან ქან ათათქტ სოქოქთან დ ქინასათოქთან` იუნნ დნინ ქი ქნრაქტ რაგდოქინ ნაქისკოყოთაგ დ ოქანნ გნა კაქოქიქოთ ჯაქოგ. იქ დ კნქნაქ ათ მი სქსათ აქათქნრ ქნრქ ქი ქქრაგ დ იუნქ ქი ქნრაქტ სქოანოქნ. დ ხრანაქტქ ქანნაქნ ნქნქნქი გნოქნ ათინქტ, რათ ჯოთოთოგ სახინანქნ კათინქტ გარქარქტ დ ათანგ კათინქ იქ ათინქტ აქათარაგ: ქათან იოიქ კარქქი ქინ ათნაქ ათნნქნოთგ ნქტ იქაქნაგქიქტ რნქ Ⴀოქნა. დ კათინქ საქოქნქნქნქნქი იქათანქ იოიქინ, ქოიოქტ რარქინ ათ ჭადათორნ. დ ნა ხრანან თაქო ქოიოქოქ Ⴀანქ რათაქტი გქინქნაგნ გარქანნ: Ⴀინაგნაქ გაქნ ქათანაქ იქ ნქაგ ქი ქოიოქნ. აქ ნქ, გნაგ ქაქქარქინ ქათაქოქრასქან, ათ ჯანაგათაქ` იოიქი Ⴀათქაქ ჭადათორქი. დ ხათანნქოქტ გნა ქინქნა, დ გოქარათნაქ ათქტ გქინქნ ქი ნაქათანდათოქ არანგ. დ რნასქნაქ ქი ქანან იქ კოქქი Ⴀოიოქ ქანნ: Ⴀასქ ნოქა იქ Ⴀანქ ქოიოქნქან, ქქრქტ გქათაგქინ გქრქნ ნოქა. აქა ხრანანათ Ⴀღოთოქ ჭადათორქი კარქნქინ ქი თნქი ნოქა გაქო იუნ კაქოქიქოთ დ იოქინ გქათან: Ⴀი აქათქაქ კნქნაქტ რარქქ ქი თნქი რარქქქი Ⴀათქათანნო Ⴀანქ, დ ქათან ქი ქათაქოქრასქან გათან ნქოთ. დ იქინ ნქოქოქტ გქიქოქტ აქქარქიქი მიქნქ ქნრქინ ასქნარქანარქ ქი მიქოთ ათოქ ნქოქქინქტ რარქან ქი მიქათინ. დ ქათან ნქათ ათნქნ ქანან Ⴀოიოქ, ათ იქან ნქნქნქოქტ რნქ აქო კაქოქიქოთოქნქნ იოქტ კაქინ ათნ: Ⴀასქ ქაქოთნ ჯაქოგ გარქანაქათანგ აქოქნ გქქტ Ⴀათაქქი ხარაგათ არნან თნათნ Ⴀანანქაქი, ნათოქინ ჯაქრაქნაქ.⁷⁴

მაშინ მეფე აშოტმა, სმბატის ძემ, ეპისკოპოსების და წმინდა მამების კრება გამართა შირაკ-ვანში, სამეფო რეზიდენციაში. მან მოიწვია, ასევე, ვაჰანი სიუნიქიდან და ბრძანა, რომ ეპისკოპოსებს შორის ერთი დამიანი უნდა შერჩეულიყო სომეხ პატრიარქთა საყდრის დასაკავებლად. კრებამ ერთსულოვნად აირჩია ვაჰანი, მისი განსაკუთრებული სიწმინდისა და სიბრძნის გამო. შემდეგ ეპისკოპოსების უმრავლესობის ხელდასხმით იგი სომეხთა კათოლიკოსად გამოცხადდა. ამის შემდეგ [ვაჰანმა], ერთწლიანი ლოდინის შემდეგ, დაიწყო საქართველოდან ხატების ჩამოტანა და მათი საკურთხეველზე განთავსება. მან ყველა ეკლესიას დაავალა მსგავსადვე მოქცეოდნენ ხატებს ჰრომთა წესის შესაბამისად, საკურთხეველები ხატებით შეემკოთ და არ აღესრულებინათ წირვა მათ გარეშე. ამის გამო ყველამ ჩათვალა, რომ [ვაჰანი] იონთა მოკავშირე იყო და სურდა, რომ მათებური მწვალებლობით მოეწამლა ეკლესია. მათ მეფესთან იჩივლეს, რომელმაც ბრძანა, რომ კრება მოეწვიათ ქალაქ ანისში, და დაედგინათ რა და როგორ იყო. როდესაც ამის შესახებ ვაჰანმა შეიტყო, იგი არ დაესწრო კრებას; პირიქით, ადგა და ვასპურაკანის მიწაზე წავიდა, ჰამაზასთან, მეფე გაგიკის ძესთან, რომლის დარწმუნებაც შესძლო. [ვაჰანმა] ასევე განაცხადა, რომ მას ცილს სწამებდნენ შურიანი ადამიანები. თავისი რეზიდენცია მან მოაწყო მონასტერში, სახელწოდებით „ძორივანქი“. როდესაც ანისში შეკრებილებმა შეიტყვეს [ვაჰანის] გამგზავრების შესახებ, მეფე აშოტის ბრძანებით სხვა პირი დასვეს კათოლიკოსად, ხოლო ვაჰანი ჩამოაგდეს. ასე იყო ორი წლის განმავლობაში – სტეფანოსი ანისში იყო კათოლიკოსი, ხოლო ვაჰანი – ვასპურაკანში. მათ ჩვენი მიწა [ურთიერთ] შეჩვენებით აავსეს, სანამ ღმრთის განგების წყალობით, ორივე მათგანი ერთსა და იმავე დღეს არ გარდაიცვალა. ვაჰანი ძორის მონასტერში დაკრძალეს ეკლესიის კარიბჭესთან, იქვე დამარხული სხვა კათოლიკოსების გვერდით. ამასობაში სომეხთა პატრიარქის საყდარზე დასვეს ღირსი მეუფე ხაჩიკი, მეუფე სტეფანოსის სისხლით ნათესავი.⁷⁵

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[968–969 წწ.]

Դարձյալ ժողով սուրբ հարցն յԱնի, յորում քննեալ գտին համախոհ Վրաց գՎահան կաթողիկոսս որ ի Բաղաց, և զի պատկեր նոյն յեկեղեցիս Հայոց, և յամենայն սեղանոյ բարձեալ էր խաչին պայծառութիւն և կանխիք զարդարեալ . որոշեցին զնա նգովիք.⁷⁶

კურთხეულმა მამებმა ანისის კრებაზე განიხილეს ვაჰანის [სარწმუნოებრივი მოძღვრებები], კათოლიკოსისა ბაღქიდან, რომელიც კეთილგანწყობილი იყო ქართველთა მიმართ. მან ხატები შემოიტანა სომხურ ეკლესიებში და ყველა ეკლესიის საკურთხეველში ჩამოსხნა ძღვევამოსილი ჯვრები და ხატებით მორთო [საკურთხეველები]. იგი შეაჩვენეს და მის ადგილზე ვინმე სტეფანოსი დასვეს.⁷⁷

დავით ბალიშეცი, ისტორია

[968–969 წწ.]

Եւ թագաւորնց Աշոտ, որդի Աբասայ, ամս ԻԷ (27), թվին ՆԲ (953): Եւ յես Անանիայի եկաց հայրապետ տէր Վահան ի Բաղայ ամ մի, որդի Չուանշիրի՝ իշխանին Բաղաց: Սա դաշնադիր եղև ի Վրաց քաղկեդոնականաց եւ ինացեալ վարդապետք ժամանակին եւ հալածեցին զնա եւ նա փախստեամբ եկեալ ի Վասպուրական: Եւ եղին կաթողիկոս գտէր Ստեփանոս ամս Բ, արգասկան Մաշթոցի.⁷⁸

და გამეფდა აშოტი, აბასის ძე, 27 წლისა, 402 (953) წელს. ანანიას შემდეგ იყო მამამთავარი ვაჰანი ბაღიდან ერთი წელი, ძე ჯუანშერისა, ბაღელთა იშხანისა. ის იყო თანამოაზრე ქართველი ქალკედონელებისა და დროულად შეიტყვეს ვარდაპეტებმა და გააძევეს ის და გამოიქცა და მოვიდა ვასპურაკანს. და დასვეს კათოლიკოსად უფალი სტეფანოსი ორი წლით, ნათესავი მამტოცისა.⁷⁹

დედოფალ რუსუდანის ეპისტოლე პაპ ჰონორიუს III-ს

[1223–1224 წწ.]

Quia vere modo intelleximus, quod Imperator de mandato tuo nunnc debet in Syriam transfretare ad liberationem Terrae Sanctae, plurimum gaudemus; unde faciatis nos scire, quando transire debuerit Imperator, et nos mittemus lohanaem Conestabulum nostrum cum toto Exercitu nostro in auxilium Christianorum, et liberationem Sancti Sepulchri... Latori praesentium dilecto nostro David Episcopo de Anij credas, tanquam ab ore nostro audires.⁸⁰

დიდად გავიხარეთ, როდესაც შევიტყვეთ, რომ შენი ბრძანებით იმპერატორს [ფრიდრიხ II-ს] მართებს, წმინდა ადგილების დასახსნელად ახლა სირიაში გადავიდეს. მოგვწერეთ ჩვენ, თუ როდის უნდა წავიდე ს იმპერატორი და ჩვენც გავაგზავნით ჩვენს მხედართმთავარს ივანეს მთელი ჩვენი ჯარით ქრისტიანების დასახმარებლად, წმიდა საფლავის გასათავისუფლებლად... ამ წერილის მომტანს, ჩვენს საყვარელს დავითს, ანისს ეპისკოპოსს, ისე ერწმუნე ყველაფერში, თითქოს ეს სიტყვები ჩვენი პირით გსმენოდეს.⁸¹

კურთხევა მირონისა

[XIII საუკუნის შუახანები]

განწყება სასაყდრო აღსავალითი განწყებათ არს ადრითგანვე ძველთა მეფეთა და მამათ მთავართაგან ყოვლისა საქართუელთა და ამით სახითა წერილ არს ძველთა განჩინება-

თა შინა მეფეთა გვრგვინოსან ყოფისა დარბაზობისათა. რაჟამს იკურთხოს მეფე და დასჯდეს ტახტსა ზედა და ეპისკოპოსნი ამა წესითა დასხდენ: 1. ბრძანოს სრულიად საქართველოდსა კათალიკოსმან და დაჰსჯდეს მარჯვენით მეფისა ტახტსა ზედა მოკიდებით ნატიითა და ბალიშითა; 2. შემოვიდეს ჭყონდიდელი და დაჰსჯდეს მარცხენით მეფისა ნატიითა და ბალიშითა; 3. შემოვიდეს დიდის სომხითისა მიტროპოლიტი და დაჰსჯდეს კათალიკოსსა ქუემოდ ნატიითა და ბალიშითა... 25. შემოვიდეს ვალაშკერტელი და დაჯდეს ნიქოზელსა ქუემოდ; 26. შემოვიდეს ბოლნელი და დაჯდეს ვალაშკერტელსა ქუემოდ; 27. შემოვიდეს ანელი და დაჯდეს ბოლნელსა ქუემოდ. 28. შემოვიდეს კარელი და დაჯდეს ანელსა ქუემოდ...⁸²

მეფე დავითის სიგელი სვეტიცხოვლისადმი (სეა, 1449-1567)

[1425 წ.]

...ჩუენ, პატრონმან მეფეთ-მეფემან დავით, და ძემა ჩუენმან ვახტანგ და დიმიტრიმ... შემოგწირეთ თქუენ, დიდსა და ცათა მობაძავსა სუეტს ცხოველსა, კუართსა საუფლოსა და მირონსა წმიდასა და სატემპყრობელსა თქუენსა, ჩუენისა სულისა მეოხსა და მოძღვარსა კათალიკოსს თეოდორეს, მოგახსენეთ ლორეს სოფელი ამუჭი ეკლესიითა, ... ეგრეთვე სოფელი დირსელი სასახლითა, გლეხებითა, ყანითა, ვენაჭითა, წყლითა, წისქულითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, სათევზოთა, რუთა, მთითა და ბარითა, საჭმართად და უჭმართა, საძებრითა და უძებრითა, მისითა მიდგმითა, სრულად და ყ(ოვლა)დვე უკლებად შემოგუიწირავს და მოგუიხსენებია... აწუ, ვინცა და რამანცა კაცმა, ადამის მონათესავემა, დიდმან გინა მცირემან, მეფემან გინა მთავარმან სჯულისანმან, გინა სჯულის გარდამავალმან ესე ჩუენგან გულსმოდგინებით შეწირულობა სვეტს ცხოველს მოუშალოს, მასმცა რისხავს თავად დაუსაბამო, დაუსრულებელი ღ(მერ)თი და ყოველნი მისნი წმიდანი ზეცისანი და ქუეყანისანი, ჭორციელნი და უჭორციონი. უკეთუ მოჰამადიანთაგანმან ვინმე მოშალოს, ამასმცა რისხავს მოჰამად, უსაინ, ყოველნი მათნი იმამნი და ფეჰამბარნი და ყოველნი მათნი სალოცავნი. ეგრეთვე, ამავე წესით პირველად მამა-პაპათაგან შეწირული ყოფილიყო სვეტის ცხოვლისათუის მარმაშენის თავს სოფელი წყარომრავალა და ვარდისუბანი და ფარვანას პირს სოფელი ასფარავანი და ფოკა მათითა ყოველის სამართლიანის მზღურითა, მთითა, ბარითა, საცილოთა და უცილოთა...⁸³

სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა

[XVI საუკუნის პირველი ნახევარი]

სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავარნი და მწყემსნი არიან: ... ვალაშკერტელის სამწყსო: ყაღზევანს, ვალაშკერტს აქათ ხინუსი და დეგბოინს აქეთი. ანელის სამწყსო: სულა ზარიშტიანი და შირაკოანი და მალასბერთი. კარელის სამწყსო: სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამზღურის გარდამოღმა გაგჩევანი და კაღზევანი.⁸⁴

შეწირულების განახლების სიგელი მეფე სვიმონ I-ისა სვეტიცხოვლისადმი (სეა, 1449-1588)

[1592 წ.]

...მეორისა იერუსალიმისა, წმიდისა დედაქალაქისა მცხეთისა და მას შინა ღმრთივ-აღმართებულისა სვეტისა ცხოველისა, კუართისა საუფლოსა, მირონისა ღმერთ-მყოფელისა, [შეწირეთ] ტფილისს ქალაქს ეკლესია და სასახლე... ტაშირს სოფელი საბაწმიდა, კეთილდაბა; მარმა-შენის თავს სოფელი წყარომრავალი და წინუბანი, სოფელი ფუძემარგი და სოფელი ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა. ლორეს სოფელი ამუჭი ეკლესიითა, მამულითა.⁸⁵

საქართველო და ანის-შირაპი XI საუკუნის პირველ ნახევარში

ანისის პირველი შემოერთება

არისტაკეს ლასტივერტი, ისტორია

[1017–1020 წწ.]

შირა ენა აქმნანს ანსხაჲს ხასკათასკოხნამე ქასან რაძნიჲგ ერკერინ კარითასგან ირასანგ იასათასთანჲ: ირთგ ხსნაჲ ჟაფათონ აქქასადაგ ჳ-ერეჲქი ი ჯათაჲოქინ ხანოქსაგ ცნოსა. ს თაჲ რაძინ ერკანასანს სმრასათჲ ვანოქონ ანჲ ს ირ ჳირჲ ცნოქაი ვათათჲ, ქასან ანოქრასკოხნანს. ისჲ აჯოთოჲ ცნერჲქინ კოქონ აჯქასარჲქინ ირ ხაჲჲქი ი ქსერაჲ ორასჲგ ს ქ-რასგ: ჳ-ი ხათანსაჲ სმრასა იარბათ ი ჳრათჲქინ ირ ს ი დანასაქარჲქინ იქსანს არარასაჲ ქასან ბანოქრასან მარმნოქს, ჳანხოვა ნნჲჲრ. ისჲ სჲ ირ იქქასანასგ ი კოქონანს აჯოთოჲ ი იას კასგსაჲ ათაჲჲქი ჳ-ერეჲქ, ასჲ ჟჲ ორასჲქ იმ რნასკან თნეჲქ ჲ, ვორ ანჲრასარარ თარას იქნს სმრასათ: ჳორ იონსაჲ ჳ-ერეჲქ მნბასათ ვასამამე ი რარკოქინ რეჲსაჲ ვორს ათარსაგ ცქნი იორა. არჲ ხსნაჲ ხნეან ჳანსკარბოთს ი ქსერაჲ იორა ს იას ქასან ბანოქრასან მარმნოქს იჯ კარასგ ნათჲქ ქსრჲქარნ: Ბ-სჲ იქქასანჲქ ირ ვხნა იორა, ჳრასაჲქსა ი ქასქათას იარბასაჲ რაჲოქონ კოქოს იქსანასგ ვხნა მთსოქს ი დანასაქარჲქინ კასგოვანსჲქინ მინჲს ი იოქონ ანოქ: ჳ-ი ანთი იარბასაჲ, ვსსნეჲსჲსა კარჲოქიქოსარანჲქინ ი ვარჲოქს კასათოს კოქოქათოს არარჲქინ. ს ვსსნოჲსა ჯასჲქინ ხანსაჲქ ნასქასათანოქ ასჲქინ ჟჲ სანჲქს ს ბჲოქს იოქინ ათნსჲქ. ვორ ი იქსაჲოქ ბანოქ ხასოქსგ ნოგა არჲარასათან ასათოთაჲქ ი ბნს ჳოქონოქს, ვორ იქოქონ თნეოქს ასასავოქ: Ბ-სჲ ვსმრასაჲ კასქსაჲ თარას ათ ჳ-ერეჲქ, ვორ ხრასაჲსაგ იონსჲქ ი აქასხსათჲ. ს ასაჲს ათსაჲ ერჲს რეჲოქს არბასქსაგ ცნა: Ბ-სჲ აჯოთაჲ ქასან ვჲ ირ ჳირჲ ვასანანსაჲ იორა მნბანსბჲქ ჲქინ, ვრასოქონსა ი თნეჲსაგ იორა თარსაჲქ ჲქინ ანჲრასარარ, ათ ირ იჯ კარასგ ხანსქსრჲქ. ქასან იოქოქ ჟოქსაჲ ვაჯქასარჲქინ ერჲსაჲქ ხასასანსჲქ ი იოქონ ჟაფათოქინ ჳოქონოქს ს ხანოქ ხეჲსაჲ ინასაჲ Ბანოქრეჲქ ვორს Ბოქსასკანოქინ, ს ათსაჲ ვაჲ ანგანს ჳაჯქასარჲქინ ირ: ჳ-ი Ბაჲოქრეჲსაჲ ინასა Ბასათოქოქ, თჲრჲქ რაჲოქონ ვათათასგ ს რეჲოქსგ. ს ვორასაჲქ ᳵან ვანსსქსრანს, ირ Ბათასგ ᳵან ვანს ჲქინ. მინჲს ვჲ რაჲოქონსჲქ ი მნბანსბჲსაგნ ვასაჲქინსჲქ იორასანგ ი იას ჟოქსაჲქ, ინასა ვანბქინსა კასანოქს ი ხნასკანოქოქინსჲქ სათონ.⁸⁶

[ვაგვიკის შვილები იოანე-სუმბატი და აშოტი] ერთმანეთს შეეტაკნენ ქვეყნის დანაწილებისათვის; საჭირო შეიქნა სასამართლო. მათთან მოვიდა აფხაზთა მეფე გიორგი და მშვიდობიანად შეარიგა ისინი. ორი სახელის მექონე სუმბატს [ასაკით] უფროსობის გამო [გიორგიმ] მისცა წილი: ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გავარებითურთ, ხოლო აშოტს – ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა. სუმბატი დათანხმდა და დაბრუნდა თავის ქალაქში. იგი გზაზე შეჩერდა სხეულის მოღუწების გამო და უდარდელად დაიძინა. [მაშინ] აშოტის მხრიდან ერთი მთავარი საჩივრით მივიდა გიორგისთან და უთხრა, რომ „შატიკი ჩემი სამკვიდრო ადგილია, რომელიც ჩემგან უსამართლოდ წაიღო სუმბატმა“. ეს რომ გიორგიმ მოისმინა, დიდი რისხვითა და სიბრაზით აღენთო და ჯარი დაადევნა [სუმბატს] კვალდაკვალ. ისინი მივიდნენ და მოულოდნელად თავს დააცხრნენ მას ისე, რომ [სუმბატმა] სხეულის დამძიმების გამო ვერც კი შეძლო ცხენზე შეჯდომა. მასთან მყოფი მთავრები სწრაფად გაიქცნენ. უკან დადევნებულმა [გიორგის ჯარებმა] გზაზე [ქალაქ] ანისის კარამდე გვამების გროვა დააყენეს, ხოლო იქიდან დაბრუნებისას გაძარცვეს საკათედრო ტაძრის მოკაბმულობა. მოგლიჯეს ჯვრებს ლურსმნები და თან ლანძღვით გაიძახოდნენ: „მოგვაქვს, რათა ცხენების ნალი გავაკეთოთ“-ო. სამართლიანმა ღმერთმა ისინი შესაფერის დროს ხელთ მისცა ჰორომებს... შეპყრობილი სუმბატი მათ გიორგისთან მიიყვანეს, რომელმაც ბრძანა მისი ჩამწყვდევა. შემდეგ წაართვა სამი ციხე-სიმაგრე და გაათავისუფლა [სუმბატი]. ხოლო აშოტს გარს ეხვივნენ დიდებულები, რომლებმაც მრავალი ადგილი მისგან უსამართლოდ წაიღეს. [აშოტმა] ვერ შეძლო ამის მოთმენა, რის გამოც დატოვა თავისი ქვეყანა, წავიდა და მიაღწია

Յորոմտա մեզիս կարս. [մեզեմ] կարգադ միւլո ոցի. [աՄոտեմ] չարի տոնոցա մաս ճասաեմարեբլադ ճա միւլո ռա, Մամոցիճա տազիս լեցեյանաՄի. ճմերտեմ ճամարչեցեբա միանիչա [աՄոտե], ռոմեղմեց մրաջալո ճազարի ճա լիեցեմազրե ճաիբչրո. ոցի լեցեղա իմաճե ճլուցերի Մեյեյնա, ռոմեղեբից մասե ճադրե իլեցեյն. ելեցեմա ճաճեղեղաճազան տազիսի մՄոբլուլուրի ճաճիլ-ճամլուլուրի [աՄոտե] ճալուտոմ ճա ճալուտարի նեբիտ ճալեմորիլո մաս.⁸⁷

Մատեոս ՄրՅալեցի, լրոնոցրալո

[1017–1020 ՄՄ.]

Իսկ ի վերանալ թուականութեանս Հայոց ի ԴՃԴ (971) մեռաներ Գազիկ արքային խաղաղական մահուամբ: Եւ եղև հակառակութիւն և աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդոց թագաւորին Գազիկայ՝ ընդ Յովհաննէս և ընդ Աշոտ: Յովհաննէս աւագ էր քան զԱշոտ և իմաստուն և հանճարեղ յոյժ, բայց մարմնովն տարտամ և հեղճ և թուլամորթ ի պատերազմունս և անկիրթ. Իսկ Աշոտ կրտսէր էր, այլ էր արի և քաջ և զօրաւոր, անպարտելի և հաղթող ի պատերազմունս: Բայց բռնակալեաց Յովհաննէս զաթոռ թագաւորութեանս Հայոց. և Աշոտ շրջէր զօրօքն և աւար հարկանէր զբազում տեղիս և նեղէր զքաղաքն Անի. և գնացեալ առ Մենաքերին թագաւորն Վասպուրականի... և առեալ Աշոտ զօրս ի նմանէ և անցանէր առ զուրգէն թագաւորն Անճնացեաց և խաղայր զօրօքն և զայր հասանէր ի լեառն Վարազ և մտանէր ի վանք սրբոց Նշանին Քրիստոսի. և երկրպագեալ առաջի աստուածընկալ Խաչին Աստուծոյ և պատկերի սրբուհոյ Աստուածածնին և տուեալ յոսկոյն Արաբացոց ընծայ սրբոյ Նշանին երեսուն հազար դահեկանս՝ զոր եհան ի Բաղդատ քաղաքէն, զոր էր պարգևեալ նմա խալիփայն, և արար զայն Աշոտ պահարան սրբոյ Նշանին և զարդարեաց զնա ակամբք և մարգարտօք. և ինքն զօրօք բազմօք հասանէր ի թագաւորանիստ քաղաղն յԱնի: Եւ իբրև լուսա Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօրն իւրոյ, հրամայեաց փող պատերազմի հարկանել, և ինքն ի գահոյսն անշարժ նստեալ կայր, զի անհմուտ էր պատերազմի. և դողդեալ քաղաքն Անի՝ ելանել ի պատերազմ ընդ Աշոտոյ քառասուն հազար հետևակաց և քսան հազար ձիաւորաց: Եւ յայնժամ մի ոմն իշխան ի զօրաց թագաւորին Վրաց ի դեսպանութիւն եկեալ առ Յովհաննէս արքայ, վասն զի մայրն Յովհաննիսի և Աշոտոյ դուստր էր Վրաց թագաւորին Գեորգէ՝ կատրամիղէս թագուհին. և ասէր իշխանն Վրաց ընդ թագաւորն Յովհաննէս. «Ո՛վ արքայ Յովհաննէս, հրամայեա՛ զի ցուցանիցեն ինճ միայն զԱշոտ, և ես ճերբակալ արարից գնա և կապանօք բերից գնա առաջի քո»: Վասն զի այրն այն եր այր քաջ և անպարտելի ի պատերազմ. և ասէր Յովհաննէս թագաւորն ցայրն այն. «Ահա այր հզոր է Աշոտ, դու զիարդ կարես աճել գնա առաջի իմ»: Եւ ասէր իշխանն Վրաց. «Ի ճիոյն առից գնա կենդանի»: Ասէ գնա Յովհաննէս, եթէ «Չորին առիծու մի՛ արհամարհիցես՝ մինչև տեսանիցես»: Եւ յորժամ ճակատեցան առ միմեանս, իշխանն որ յԱփխազաց, որպէս զարծուի ընթացեալ ՚ի ճայն բարձր յուզէր զԱշոտ և ասէր. «Ո՛վ է Աշոտ, յառաջ եկեսցէ»: Եւ լուեալ Աշոտ եղև զայրացեալ իբրև զինճ. և յուզեալ զմիմեանս ընթանային առ իրեարս. և իշխանն Վրաց զնիզակն եղեալ ի վերայ Աշոտոյ, իսկ Աշոտ իբրև զկայծակն ի ներքոյ անցանէր և հարկանէր զնա պողովատովն ի վերայ սաղաւարտին և զերկաթապատ մարմինն պատառեաց մինչև ցատինսն և հանդերճ միջոքն յերկիր ընկնոյր: Եւ եղև յաւոր յայնմիկ սաստիկ պատերազմ. և դարձուցին զքաղախն ի փախուստ, մինչ զի փախուցեալքն ոչ ժամանէին մտանել ի քաղաքն, այլ յԱխուրան գետն անկանէին. Եւ աւորց ինչ խորհեցան Բագրատունիքն և Պալիաուունիքն և այլ ամենայն ազատաբունդ զօրքն հայկազանց առնել խաղաղութիւն ի մէջ Յովհաննիսի և Աշոտոյ: Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս և իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ և մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ դրոց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի. և եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն տանն Հայոց: Եւ յայնժամ եղև խաղաղութիւն ամենայն աշխարհին տանն Հայոց: Յայնմ ժամանակի նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ ազգապետին իւրոյ

თონს ცხრასკაჲ ი ჰიქანსიხს ნიჲიჲ ოაღკაჲ ხაჲიჲგ ჭაღაორჲნ, ისკ ჰიქანსუ ოაღაღა თსკაროქსანს ანარმნოჲ იჲიჲი ოსოთაღსაჲ თანს ოქანსი ოქსი ანახოანს იჲიჲი. ოაჲნჭანს ჭაღაორჲნ ሲასიჲ იარბაჲ ოაჲქსარჲნ ሲრაგ ሲ ሲთაქსაგ ሲსაყანს ሲთ ሲორገი ሲაღაორჲნ ሲრაგ ሲ ሲთ ሲნქნ ሲ ሲაღაორჲნ ሲრაგ ሲ ሲთ ሲანდნ, ሲას ሲ ሲაገონქ ሲქსანსაგნ ሲთთონგ ሲოროსნაჲ ሲ ሲ ሲარბრნაჲ ሲ ሲანსაჲ ሲნძანსუ ሲ ሲონსაგ ሲქსარჲნ: ሲაჲნჭანს ሲარნაჲ ሲაღაორჲნ ሲასიჲ ሲ ሲათსერაგ ሲნქ ሲრაგ ሲ ሲსნაჲ ሲას ሲ ሲჩინსანს ሲ ሲხრასკაჲ ሲაჯოქ ሲ ሲასკათსენს ሲნქ ሲქანს ሲ ሲათსერაგ...⁹⁴

როდესაც იყო სომეხთა წელთაღრიცხვის 570 (1021) წელი, რომელთა მეფე ბასილი ბარბაროს ტომთაგან შეკრებილი ურიცხვი მხედრობით დაიძრა აღმოსავლეთისაკენ და მოვიდა სომეხთა ქვეყანაში; [მან] სომეხთა მეფეს ჰოვანეს გაგიკის ძეს მოსთხოვა ქალაქი ანი და ყოველი შირაკი. ჰოვანესმა თავისი სხეულის უძღურების გამო აღუთქვა [ბასილს] ანის მიცემა თავისი სიკვდილის შემდეგ. მაშინ მეფე ბასილი მიბრუნდა ქართველთა ქვეყანაში, მოციქული მიუგზავნა ქართველთა მეფეს გიორგის, რათა [გიორგი] მოსულიყო მასთან; ქართველთა მეფემ ყური არ ათხოვა, რადგან მას რომელთა მრავალი მთავარი მოესპო და ბერძენთა ქვეყნიდან დიდ-დიდნი აღეგავა. მაშინ მეფე ბასილი ჩაება ქართველებთან ომში. [მოწინააღმდეგეები] ერთმანეთს მიუახლოვდნენ შირაკის ველზე და შეებნენ ერთმანეთს.⁹⁵

არისტაკეს ლასტივერტცი, ისტორია

[1021 წ.]

Արդ եկ ხაւարნա ինձ գօրինակն զայն ժամու արարուածին և զպատուական և զհարկատր ակիս ծերոցն ընդ արին և ընդ ապաժոյժ թաթաւնալ, զերիտասարդսն սրակոտորս, զանքի և զանհամար զաչացուսն գորոց գլուսարանս խաւարեցուցին: Կարծես թէ այսօրիկ ի դէպ անց ընդ նոսա, փոխանակ զի զարքունադոռոյ նշանին հաննալ ի գուորն սուրբ կաթուղիկէին, նախատանօր ասէին՝ լուսին ասնել երիվարացն, այս իրաւամբք անց ընդ նոսա, և որ ևս սորոք դատն տեսութիւն.⁹⁶

აწ კი მოდი და ჩამომითვალე იმ დროის ბოროტმოქმედებანი: სისხლში ამოსვრილი მოხუცთა საპატოო ჭაღარა, მახვილით ამოწყვეტილი ახალგაზრდები, ურიცხვნი უსინათლონი, რომელთაც თვალები [უსამართლოდ] დაუბნელებს. ვფიქრობ, ყოველივე ეს თავს გადახდათ [ქართველებს] საზღაურად იმისა, რომ მათ [ანისში] მოგლიჯეს წმინდა კათოლიკე [ეკლესიის] კარიდან სამეფო ნიშნის მქონე ჯვრის ლურსმნები და შეურაცხმყოფელად გაიძახოდნენ: ცხენებისათვის ნალი უნდა გავაკეთოთო. ასე სამართლიანად მათ თავს დაატყდა [უბედურება], რაც საზარელ სანახაობას ქმნის.⁹⁷

ოთანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა

[1021–1022 წწ.]

ὅτε Γεώργιος ὁ τῶν Ἰβήρων ἀρχηγὸς ὄπλα κατὰ Ῥωμαίων ἐκίνησε, συμμαχῶν ἦν αὐτῷ καὶ Ἰωβανεσίκης ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου κυριεύων χώρας. ἐπεὶ δ', ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶρηται, Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἀνελεθῶν ἐν Ἰβηρία παρατάξασιν ἡγωνίσαστο κατὰ τοῦ Γεωργίου καὶ τοῦτον ἐτρέψατο καὶ συνέτριψε, φοβηθεὶς ὁ Ἰωβανεσίκης, μὴ πως ὁ βασιλεὺς μῆνιῶν διὰ τὴν συμμαχίαν ἀνήκεστον τι εἰς αὐτὸν διαπράξῃται, τὰς κλεῖς τῆς πόλεως εἰληφῶς αὐτομολεῖ πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ ἑαυτὸν τε ἐγχειρίζει ἐθελοντῆς καὶ τὰς κλεῖς παραδίδωσιν. ὁ δὲ τῆς συνέσεως τοῦτον ἀποδεξάμενος μάλιστα τὸν τε τιμᾶ καὶ ἄρχοντα διὰ βίου Ἀνίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας προβάλλεται, ἔγγραφον ἀπαιτήσας ἀπ' αὐτοῦ γραμματεῖον, ὡς μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτήν ἐπανήξει πᾶσα ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἐς τὰ δίκαια αὐτοῦ καὶ μέρος ἔσεται τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς.⁹⁸

როდესაც აფხაზთა მთავარმა გიორგიმ იარაღი ააჟღარუნა რომაელთა წინააღმდეგ, მისი მოკავშირე იყო იოვანესიკეც, რომელიც ფლობდა ანისის ქვეყანას. ხოლო როდესაც, როგორც ზემოთ ითქვა, მეფე ბასილი იბერიაში გაემგზავრა და ბრძოლა გაუმართა გიორგის, აოტა იგი და გააცამტვერა, იოვანესიკეს შეეშინდა, ვაი თუ მეფემ განრისხებულმა, რომ გიორგის მოკავშირე ვიყავი, საშინელი რამ არ დამმართოსო, ქალაქის გასაღებებით ეახლა მეფეს, დანებდა მას და გასაღებებიც გადასცა. მეფემ მოუწონა მას ეს გამჭრიახობა, უბოძა მას მაგისტროსის პატივი და უთხრა, სანამ ცოცხალი ხარ, ანისის და ეგრეთ წოდებული დიდი არმენიის მმართველად იყავიო, ხოლო მოსთხოვა წერილობითი საბუთი, რომ მისი გარდაცვალების შემდეგ მთელი ეს სამფლობელო გადავიდოდა მისი (მეფის) განკარგულებაში და რომაული სახელწიფოს ნაწილი იქნებოდა.⁹⁹

მათეოს ურჰაეცი, ქრონოგრაფია

[1040 წ.]

ჰაყამ ძანანასკიხა (1040) ცორაძიოდ არაჲრ მნბ ამჩრჲყნ აყარჲყ ოყოითარ ჰყრს ჰარჲყრ ჰხონს ჰაყარ` დაყყ ანორჲნაყ ს მნბარ სრთმთოყნაჲყ ჰარბასყნაყ დაყრ ჰ ღყრჲყ ჲრჲთონჲყ ს Პათნაჲონჲყ ჲარჲყოყნაჲყნაჲყ Პაჲყარჲნ ოლოანჲყ, ჰ დაითნ Პარჲყ ონჲოჲნ ს ჲაყონ ღჲჲთა ჲაბ ჰარათაყნოყ. ს Პარჲყ ჲრჲოყნაყ ჰ ჲაყონჲნჲ ცორაყ აყრადყნაყნ Პ ჲყნჲრ ჰ აყათნრაყნ: Პსყ ანორჲნ ოყოითარ ჲათჲაყონ დაითა ს ჲჲნაყნოყ ჲოყრ ჰარჲყრ. ს თარჲ მჲ ჲაყნაყ ანო, არარ ჰრ Პნაყანო დაყნბ მასნ აჲჲარჲჲნ ს ჲანყნაყ დაყ Პჲჲრჲყ Პარჲყ. Პაყნძან ანბარნაყ Პარჲყ ს ჲოჲარჲყრ ათ ჲაყათოყრნ Პოჲჲანნჲ, Პრ Პათჲრ Პანჲს ასჲრ ჲჲ «Პათ ოყოითარ დაყნნაყნ დაითა Პაჲოყ აჲჲარჲჲყ ს დაყ ჰ ღყრჲყ Პნ, ს ჲჲჲ Პნბ Პყ Პყნჲ, ჲრჲჲან ჰრ ჰ Პნაყანოჲოჲინ, ს Პნჲნ ჰრ ათაყნოჲო ს Პარარ აბნა დაითოჲ Პჲრასაყ»: Პო Პოყნაყ დაყა Პოჲჲანნჲ, ჲოჲარჲყრ Პარჲყ ანა ჲოყრ ჰაყარ. Პოყნაყ ს ჲოჲარჲყნაყ Პ Პარაყანჲნ ჲაყათოყრნ. ს Პა თაყრ Პნა არა ჲრჲო ჰაყარ: Პო აყაყჲჲ Პრჲნასაყ სყათნაყნაყ ოჲჲჲაყაყ ჲაყათოჲინ, ს Პა ჲოჲარჲყრ Პაყნოჲინ Პარჲყ არა ჲოყრ ჰაყარ... Პო Პათოყრ ჲრჲა თჲრანაყრ Პარჲყ აყნნაყნ დაითაყნ, დაყ Პათ აყრადყნ, ს მნბარ აყარდაყრ ჲოჲარჲყნაყ დაყნნაყნ დაყრ, Პრჲ ჲყნ ჰრ Პაყნოჲინ. ს ჲაჲჲჲრ ჲაყონ Პნჲა Პარარჲნ Პაჲჲსოყოყსაყნ ს ჲაჲანაყჲყნ ს აყნნაყნ ჲყნოყნ ათ Პა ს არბასყნაყ დაყთა ს ჲო ს Პარჲოჲოჲინ.¹⁰⁰

ამავე წელს (1040) სპარსელთა დიდმა ამირა აბუსუარმა ურჯულოთა ტომის ასორმოდდაათი ათასიანი ჯარი შეყარა და დიდი რისხვით გაილაშქრა ქრისტიანთა წინააღმდეგ; სასტიკი მძვინვარებით შეიჭრა აღუანთა ქვეყანაში, დავით უმიწაწყლოს მხარეში და მრავალი გასაჭირი დაატეხა [ქრისტეს] მორწმუნეთ. დავითი შეადრწუნა უცხოთესლთა ჯარის სიმრავლემ და არ გამოვიდა საბრძოლველად. ხოლო ურჯულო აბუსუარმა მრავალი მხარე და ოთხასი ეპარქია დაიპყრო; ერთ წელს დაჰყო იქ, იმ ქვეყნის დიდი ნაწილი დაიმორჩილა და დავითის წინააღმდეგ გალაშქრება მოისურვა. მაშინ სასოწარკვეთა დაეუფლა დავითს და მეფე ჰოვჰანესს, რომელიც ანისში იჯდა, შეუთვალა: „აბუსუარმა ამ სომეხთა ქვეყნის ყველა მხარე დაიპყრო და Პემ წინააღმდეგ მოდის და, თუ არ დამეხმარებით, წავალ მასთან დასამორჩილებლად, მისი წინამძღოლი გავხდები და შირაკის მხარეს სიბნელეს მოვუვლენო“. ეს რომ ჰოვჰანესმა გაიგო, Პთხი ათასი კაცი გაუგზავნა დავითს. იგივე შეუთვალა კაპანის მეფეს და მან Პრი ათასი კაცი აახლა მას. ამავ სხით დაემუქრა აფხაზთა მეფეს და მან დასახმარებლად გაუგზავნა დავითს Პთხი ათასი კაცი... დავითი სამ დღეში დაეუფლა ყველა მხარეს, რომელიც ადლო უცხოთესლს და დიდძალი ძღვენით უკან გაისტუმრა ყველა ჯარი, რომელნიც მის დასახმარებლად იყვნენ მოსულნი, და ნადავლიდან მრავალი ქონება მიუბოძა ეპისკოპოსებს, მღვდლებსა და მასთან ყოველ მოსულს, გაისტუმრა ისინი და დამყარდა მშვიდობა.¹⁰¹

მათეოს ურჰაეცი, ქრონოგრაფია

[1041 წ.]

ჟი ცქნჩ მასხიონან ზიქხანჩისი აყი იონ ქიქსანაყ თანან ჯაიოგ, ირ ლი აყი ნინცაიორ, ანონ აცაათ სარცხი ხაყსაყან, აცო ათნქი ჯიოთიოგ სი ხითიო თაყი ცაქსარხინ ჯაიოგ სი ცანდათონან ათაჟინ ჰაყაიორაყინ ჯაიოგ ჯაქიქსასყსაყ სი თაყიოთი ქსაქსაყ, ქერიანოთი ლესაყ. სი აქსანა რაყიონა ლათ რნო დნოთაჟი ხიოქი სი კასნეყი ჰაყაიორქი ხი ქსერაყ ჯაიოგ, ცოი იჯ რნოთინეჟინ ცნა აცყინ ლაყრაათონეყ, ქსან ცხი ხაყსაყინ ლი.¹⁰²

და ჰოვჰანესის სიკვდილის შემდეგ სომეხ იშხანთაგან ერთმა კაცმა, რომელიც მზაკვარი იყო, სახელად ამატ სარგის ჰაიკაზნმა, შეატყობინა ჰორომთ და მიუძღვნა სომეხთა ქვეყანა. მან სომეხთა პირველ მეფეთა ხაზინა გაიტაცა და აფხაზეთში წაიღო. [შემდეგ სომხეთის ერთ] ციხეში გამაგრდა და მრავალი ადგილი დაიპყრო თავისი ხელით და მოინდომა სომხეთში გამეფება, მაგრამ იგი ბაგრატუნინთა გვარმა არ შეიწყნარა, რამეთუ ტომით სომეხი იყო.¹⁰³

მათეოს ურჰაეცი, ქრონოგრაფია

[1041 წ.]

ჰაყათ ამი რაყიონ ანციონან ლი თანან ჯაიოგ ხი დნინ ლაიქი ანხოქინჩი აცყაყსაქინ ზიქხანჩისი ჯაიოგ არქაყინ: სი ჯაიოცნაყ ხი ქსერაყ ჰაყაიორიქსანან ჯაიოგ სი მათინეყ ხი სიოი სი ხი ცერიქინ ცყაიათი რაყიონა სი ცაყი ანცანქი ცოიოქ რაყიოქ ჯაქსარხინ ჯაიოგ. ჰოქსაყ ცაქსარხინ ალოთინიქ სი ცაყი ხი ქსერაყ აქსარხინ ჯაიოგ. რაყიონ ნიქიქსაჟინ სი ანქი კრასქილ აყინეყან ხი ცოიყსაყ ნორა. სი იყარდაი ხი ქსერაყინიქ ჯაქსარხინ ხი სიონ ხი.¹⁰⁴

იმავე წელს სომხეთში ბევრი სისხლი დაიღვარა ჰოვანეს სომეხთა მეფის გვარის უფროსის დავით უმიწაწყლოს მიერ. იგი სომხეთის სამეფოს წინააღმდეგ აღდგა, მახვილსა და ტყვეობას მისცა ბევრი მისი მხარე; [ის] დიდი ჯარით გადავიდა სომხეთში; ალბანთა ქვეყანა დატოვა და სომეხთა ქვეყნის წინააღმდეგ მივიდა. მისმა ჯარმა დიდი ვაება [მიუტანა სომხეთს] და [იქაურობა] ცეცხლის ალში გაახვია. [დავითი] დაბრუნდა ალბანთა ქვეყანაში, თავის სახლში.¹⁰⁵

იოანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა

[1044 წ.]

εὐρών οὖν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὸ γραμματεῖον ὁ Μονομάχος ἀπήγει καὶ τὸ Ἄνιον καὶ τὴν πᾶσαν μεγάλην Ἀρμενίαν ὡς Βασιλείου τοῦ βασιλέως διάδοχος. τοῦ δὲ δοῦλον μὲν ἑαυτὸν ἀνομολογοῦντος Ῥωμαίων, ἀποστῆναι δὲ τῆς πατρῴας ἀρχῆς μὴ ἐθέλοντος, πολεμητέον ἐδόκει τῷ βασιλεῖ. καὶ δὴ στρατὸν ἀγείρας καὶ Μιχαὴλ βέστη τῷ Ἰασσίτῃ ἐγχειρίσας, ἄρχοντι φθάσαντι προβληθῆναι τῆς Ἰβηρίας, πολεμεῖν ἐπεσκόπει τῷ Κακικίῳ. ὁ δὲ ἀπελθὼν, καθ' ὅσον οἶόν τ' ἦν, ἔσπευδεν ἐκπληροῦν τὰ προστεταγμένα.¹⁰⁶

მონომახოსმა ეს საბუთი რომ ნახა საბუთთა საცავებში, მოსთხოვა ანისიც და მთელი დიდი არმენიაც, როგორც ბასილი მეფის მემკვიდრემ. გაგვიკმა თავისი თავი აღიარა რომაელთა მონად, ხოლო მამის სამფლობელოს დათმობა არ ისურვა; ამიტომ მეფემ გადაწყვიტა ომი. მეფემ შეკრიბა ჯარი და ჩააბარა ის ვესტის მიხაელ იასიტეს, რომელიც დანიშნული იყო იბერიის მთავრად, და მოუწოდა მას გაგვიკის წინააღმდეგ ეომა. იასიტეც გაემგზავრა და, რამდენადაც შეეძლო ცდილობდა მეფის ბრძანება შეესრულებინა.¹⁰⁷

არისტაკეს ლასტივერტცი, ისტორია

[1044 წ.]

Արդ այժմ թագաւորն անկեալ ի պատուոյ, իբրև զգերի կալանատը նստի ի հեռաբնակ տեգիս. այսպէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք իբրև զկին նորահարսն՝ մնացեալ յայրիութեան: Հեծելագօրն անտէրունչ շիջեալ ուն ի Պարսս, ուն ի Յոյնս, ուն ի Վիրս.¹⁰⁸

ამჟამად კი მეფე პატივისაგან აღკვეთილი, როგორც ტყვე, შეპყრობილია შორეულ მხარეში. ასევე საპატრიარქო საყდარი, მკვიდრს მოკლებული, დამწუხრებული გამოიყურება, როგორც ქვრივად დარჩენილი პატარძალი. უპატრონო ცხენოსანი ჯარი დახეტიალობს ზოგი სპარსეთის, ზოგი საბერძნეთის, ხოლო ნაწილი ქართველთა მხარეებში.¹⁰⁹

არისტაკეს ლასტივერტცი, ისტორია

[1045 წ.]

Իսկ քաղաքացի գլխատըրքն որ նստէին յԱնի, իբրև տեսին թէ արգեսալ Գագիկ ի Յոյնս, խորհեցան երբեմն ի Դ-աւիթ տալ զքաղաքն ի Դ-ունացին, քանզի քոյրն Դ-աւիթի կին էր նորս, երբեմն ի Բագարատ թագաւորն Ափխազաց: Իբրև նտես հայրապետն Պետրոս զայնպիսի խորհուրդ, թէ ուն և իցէ ի գնալ է քաղաքս, առաքէ առ այն որ ունէր Զիշխանութիւն արևելից կողմանն, որ նստէր ի քաղաքին Սամուսատ... և գրէ, թէ Ծանո տագաւորին թէ մնգ զինչ հատուցանէ փոխարէնս, և նս քաղաքս և զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են: Իսկ նա իբրև լուսլ փութապէս Ծանոյց թագաւորին. և լուսլ թագաւորին, գանձիք և իշխանութեամբ հաճեալ զկամս նորս, և այնու տիրեսցին Անույ և ամենայն աշխարհին.¹¹⁰

ხოლო ქალაქის მთავრებმა, რომლებიც ანისში იმყოფებოდნენ, დაინახეს რა, რომ გაგიკი საბერძნეთშია დამწყვდეული, გადაწყვიტეს ქალაქი ჩაებარებინათ დავით დვინელისათვის (რადგან დავითის და [გაგიკის] ცოლი იყო) ან აფხაზთა მეფის ბაგრატიისათვის. პეტრე მამამთავარმა დაინახა რა ამგვარი ძიება, თუ ვისთვის გადაეცათ ქალაქი, აღმოსავლეთ მხარეების მფლობელს, რომელიც ქალაქ სამუსატში იჯდა... [შემდეგი] მისწერა: „აგნობე მეფეს, რას მოგცემს სანაცვლოდ, თუკი მე მივცემ მას ქალაქსა და ქვეყნის სხვა ციხე-სიმაგრეებს“. ხოლო მან სასწრაფოდ აცნობა ეს მეფეს. მეფემ მოისმინა ყოველივე და დააკმაყოფილა [პეტრე მამამთავრის] სურვილები, უბოძა განძეულობა და სამეფო პატივი. ასე გაბატონდნენ [ჭორომები] ანისსა და მთელ ქვეყანაზე.¹¹¹

მატიანე ქართლისა

[1044–1045 წ.]

გავიდეს ჯავახეთს და იწყეს ახალქალაქისა ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას ჟამსა უზღუდო იყო. არე ზამთრისა მოწვეწულ იყო; ბერძენთა ენება შეღმართ წასლვა. დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფესა; უბოძა მეფემან ქართლის ერისთაობა. წარვიდეს ბერძენნი საბერძნეთად და წარიტანეს დემეტრე თანა. და კუალად განძლიერდა და მოირჭუნა ბაგრატ მეფემან თავის მამულსა ზედა. და დააგო სუემან ბაგრატიმან ჟამი; მოერთო ვესტი ცხრითა ციხითა ანისისათა, თვნიერ ამბერდისათა. და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატი დედასა, რამეთუ მამულად ეცვოდეს სომეხნი – სენაქერემ სომეხთა მეფისა ასული იყო მარიამ დედოფალი, ბაგრატი დედა. იყო ჟამი გაზაფხულისა და ბაგრატ აფხაზეთს იყო; მოადგა ანაკოფიას და მისწურა წასაღებელად. და მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, რამეთუ მის ჟამისა პირველ მომკუდარ იყო ტფილელი ამირა ჯაფარ. უქადეს ქალაქი და უჭმეს სასწრაფოდ.¹¹²

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი

[1044–1045 წ.]

სა უხნაგ ცაყარხაყან **Ախալքაղაჲ**. **և** **գի** **մայր** **նորა** **Մարիամ**՝ **դուստր** **Էր** **Մենքերիմայ** **չայոց** **արքայի**, **նათոն** **գբաղաքն** **Անի**՝ **բնակիչ** **նորა** **ի** **թագուի** **ն** **Մարիամ**: **Ի** **սկ** **Լիպարիտն** **մնծ**՝ **խորհրդակցութեամբ** **այոց** **ազատաց**, **կոչნաց** **գ** **Դեննտր** **ի** **Յունաց**՝ **թագաւորեցուցանել** **գնա**. **և** **ոչ** **յաչողեսայ**. **այ** **անդրէն** **դարձայ** **գաւրաւքն** **Հոռոնոց**, **որք** **Էին** **ընդ** **ն** **ն** **ն**: **Եւ** **Վասիլն** **հնազանդեսայ** **թագաւորին** **Բագարատայ** **ինն** **բերդայ**, **և** **մնծացայ** **Բագարատ** **յոյժ**.¹¹³

ამან [ბაგრატმა] ააგო ახალქალაქის ზღუდე და, რადგან დედამისი მარიამი სენექერიმ სომეხთა მეფის ასული იყო, მისცეს ქალაქი ანისი მისმა მცხოვრებლებმა მარიამ დედოფალს. ხოლო დიდმა ლიპარიტმა სხვა ამნაურების თანაგანზრახვით მოუწოდა დემეტრეს საბერძნეთიდან, რომ გაემეფებინა ის, მაგრამ ვერ გაუმარჯვდა. უკანვე მიბრუნდა ჰორომთა ლაშქარი, რომელიც მას თან ჰყავდა. ბასილი დაემორჩილა მეფე ბაგრატს ცხრა ციხით და განდიდდა ბაგრატი ფრიად.¹¹⁴

მატიანე ქართლისა

[1045 წ.]

და ვითარ ამას შინა გარდაჯდეს დღენი **ზაფხულისანი**, და **კუალად** **იწყო** **ლიპარიტ** **მათვე** **ფიცხელთა** **საურავთა**. და **გამოიტყუვნა** **ანისით** **დედოფლისაგან** **აბუსერი**, **ერისთავი** **არტანუჯისა**, და **ხიხათა** და **ციხის-ჯუარისა** და **აწყურის** **ციხის** **პატრონი**, და **ივანე** **ერისთავი**, **ივანე** **დადიანი** და **გუარამ** **გოდერძის** **ძე**, **ბეჭის** **ციხისა** **პატრონი**, – და **შეიპყრნა** **იგინი** **ანისის** **კარსა**. და **დაავდო** **ტფილისი** **მეფემან**, და **გავიდა** **ჯავახეთს**. ამისა **შემდგომად** **გამოიყვანნა** **მაწყურელმან** **მესხნი**, **განძითა** **ბაგრატისითა**, **შუელად** **მეფისა**. და **მეფე** **დგა** **ღრტილას**. ხოლო **ლიპარიტ** **შეკრიბნა** **კახნი** და **მოადგა** **ფოკათა**. **გამოეცა** **მაწყურელი** **მეფესა** **ბაგრატს** და **შეებრახა** **ლიპარიტს**. **ვითარცა** **ცნა** **ესე** **მეფემან**, **ზამთრისა** **ბუქთა** **საშინელთა** **გარდაიარა** **შავშეთი** და **ჩავიდა** **ქართლს**.¹¹⁵

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1049 წ.]

Ի **թվին** **ՆՂԸ** (1049) **Վրաց** **թագաւորն** **Դաւիթ** **և** **չայոց** **Գագիկ** **ի** **Վանանդ**, **Յունաց** **Մինասախ** **գորացան** **Վիրք** **և** **տիրեցին** **մերոյ** **աշխարհի**, **և** **Օրբելեանքն** **յառաջ** **եկին**.¹¹⁶

498 (1049) წელს ქართველთა მეფე დავითი და სომეხთა – გაგიკი ვანანდში, ბერძენთა მონომახი, გაძლიერდა ქართლი და გაბატონდნენ ჩვენს ქვეყანაზე, ორბელიანები აღზევდნენ.¹¹⁷

ანისი ბიზანტიის მფლობელობაში და საქართველოს სამეფო

მატიანე ქართლისა

[1051 წ.]

ამისსა **შემდგომად** **დაეჯსნა** **ლიპარიტ** **თურქთა**, და **შემოვიდა** **ანისს**. და **ავდო** **ბაგრატ** **ტფილისი** **ლიპარიტის** **გზითა**, **აღმოვლო** **ქართლი** და **მოვიდა** **ჯავახეთს**. **განძლიერდა** **ლიპარიტ**, **რამეთუ** **მსახურებისათჳს** **ბერძენთა** **მეფისა** **ტყუე-ქმნილ** **იყო**; **წარვიდა** **საბერძნეთს**. და **ნახა** **ბერძენთა** **მეფე**, და **მოირთო** **ბერძენთა** **მეფისაგან** **ძალი**. და **ვერღარა** **დაუდგა** **ბაგრატ**.¹¹⁸

მატიანე ქართლისა

[1057-1059 წწ.]

და მცირედისა ჟამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარი-ტისი. სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოეცეს ლიპარიტს, და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე, ხოლო ნიანია გარდაეხუეწა და მიმართა კლდე-კართა; და არა შეუშუეს მამისა მისისა ციხოვანთა, და წარვიდა ანისს ბერძენთა თანა. ხოლო ლიპარიტ და ივანე პყრობილნი სულა წარიყვანნა კალმახს. და მსწრაფლ გაგზავნა სულა მეფისა წინაშე სულთა ზედა მჭმობელნი. ხოლო გუარანდუხტ და გიორგი, ძე ბაგრატისი, დგეს ღრტილას, და რა ცნეს შეპყრობა ლიპარიტისი, შეიყვანეს ახალქალაქსა და მუნ მოილოდინეს ბაგრატ სულთა ზედა... და შემდგომად მცირედისა ჟამისა გაიპარა და წარვიდა ივანე საბერძენთს და დაყვნა მუნ წელნი რაოდენნიმე. და ნიანია მოკუდა ანისს ბერძენთა ყმობასა შინა; და ივანეს უურვა თავის მამამან ბაგრატს თანა.¹¹⁹

გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონი

[1083 წ.]

Διὰ τῶν χρισσοβούλλων τῶν φυλαττομένων ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν:
*Χρισσοβούλλια τρία περὶ τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ κτημάτων ἡμῶν, ἦγουν τὸ μὲν ἐν τοῖς μέροις τοῦ Ἀνίου, τὸ δὲ ἕτερον τοῦ Ταΐζ, καὶ τὸ ἕτερον τοῦ Τζούρμερη.*¹²⁰

იმ ოქრობეჭდთა შესახებ, რომლებიც დაცულია კონსტანტინეპოლში, მაცხოვრის დიდ ეკლესიაში: სამი ოქრობეჭედი ანატოლიაში არსებული ჩვენი მამულების შესახებ, ანუ ერთი – ანისის მხარისა, ხოლო მეორე ტაოს მხარისა, და სხვა კიდევ ჩურმერისა.¹²¹

ალფ არსლანის ლაშქრობები

მატიანე ქართლისა

[1064 წ.]

მესხნი აზნაურნი და ზემოდას კერძისანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს და ჰბრძოდეს სამ დღე. რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგმიდეს ბრძოლათა ძლიერთა. აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განახუნეს კარნი და შეებნეს ძლიერად, მოსრნეს პირითა მახვლისადათა. და შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყვნეს ურიცხუნი სულნი ქრისტიანეთანი, აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა. და მოუვლინა ახალქალაქით მოციქული სულტანმან ბაგრატ მეფესა; აჰკიდა მზახობა და სთხოვა დისწული ცოლად. და მიიქცა სულტანი ანისად, შემუსრა და წაიღო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყვნა ურიცხუნი სულნი და წარვიდა ქუეყანად თვსად სპარსეთად. და ანისი წარუღო ბერძენთა და მისცა მანუჩას, ძესა აბულასვარისსა.¹²²

მათეოს ურჰაეცი, ქრონოგრაფია

[1064 წ.]

Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց և յամի ՇԺԳ (1064) զօրաժողով արար թագատորն Պարսից Ապօլան սուլտանն, եղբայր Տուրիի սուլտանայ, որ զկնի մահուան եղբօրն նստալ յաթող թագատորութեանն, զօրաժողով արարեալ զՊարսիկս և զԱզգս Թուրխաց և զամենայն Խուժաստան աշխարհն մինչև ի Սագաստան. և շարժեալ մեծալ ցասմամբ և սհագին

բազմութեամբ՝ ծփայր չարեօք պեօք և խաղայր որպէս զգետս յարուցնայ մրկաբեր բարկութեամբ և որպէս զգազան արինարբու բնութեամբ զայրացնայ և զայր հասանէր ի Հայաստան աշխարհս և անհամար բազմութեամբ զօրօք մտանէր յաշխարհն Աղուանից և մատնեաց գնոսա ի սուրս և ի գերութինս. և անթի և անհամար արար զանցումն քրիստոնէից, որ որ ոչ ոք կարէ պատմել զկատարածն դառնաշունչ աղետիցն հավատացելոցն Քրիստոսի, վասն զի դառն ճաշակամբ ընկալան գնահն ի կատաղնայ չարաթոյն ազգէն Թուրքաց. և ի բազմութենէ զօրացն ծածկնայ եղև ամենայն երեսք դաշտացն, և փակեաց զամենայն տեղի փախստեան: Եւ ահա աստ կատարեցան բանք Փրկչին, որ ասաց, թէ «Վայ իցէ յոնաց և ստնտուաց յատուրս յայնոսիկ», վասն զի բազում քահանայք և կրօնատրք և հայրապետք և փառատր իշխանք ընկալան գնահս դառնաշունչս և եղև կերակուր գազանաց և թռչունս: Եւ զկնի այսչափ բարկութեանս առաքեաց սուլտանն առ թագատրն Աղուանից ի Կիւրիկէ և խնդրեաց զդուստրն իւր ի կնութին, որ յաղագս ահին տունայ եղև. և արար սուլտանն ընդ նմա սէր և խաղաղութին յախտեան և զքագատրն Աղուանից զԿիւրիկէ զորդի Դաւթի Անհողինի յողարկեաց մեծաւ պատուով ի քաղաքն իւր Լոռէ բազում ընծայիք: Եւ անտի յարուցնայ սուլտանն ահագին բազմութեամբն իւրով մտաւ յաշխարհն Վրաց և մեծաւ սրտմտութեամբ մատնեաց գնոսա ի սուր և ի գերութին. և իջնայ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Զաւալիս, և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն՝ որ կոչի Ախալ. և ուժգին զօրութեամբն առաւ Ախալ քաղաքն. և առհասարակ զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկնի՝ անողորմ և զամենայն քահանայսն և զկրօնատուրսն և զիշխանսն սրախողխող արարեալ, և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանկունսն և աղջկունսն տարան ի Պարսիկս ի գերութին, զանոն ոսկոյ և արծաթոյ՝ ականց և մարգարտացն որ ոչ էր թի.¹²³

Տոմարի Մեծադրեցեցի 513 (1064) Մեծ կոչեցաւ չարի սպարապետ սուլտանն աղօ-
 արեւաննա տոլորս սուլտանի ժամ, რომელიց სამეფო ტახტზე ძმის სიკვდილის შემდეგ
 ავიდა, შეკრიბა სპარსელთა და თურქთა ტომების ჯარი და მთელი ხუჟასტანის ქვეყანა ვიდრე
 საგასტანამდე. დაიძრა დიდი რისხვითა და ურიცხვი სიმრავლით – ამვირთდა ბოროტი
 ტაღლებით და მოდიოდა ვითარცა ადიდებული მდინარე გრიგალისებური რისხვით, და
 ვითარცა სისხლისმსმელი მხეცის ბუნებით გამძვინვარებული წამოვიდა და მოადგა სომხეთის
 ქვეყანას და [ჯარის] დიდი სიმრავლით შევიდა აღუანთა ქვეყანაში [და] აცვა ისინი მახვილს
 და ტყვედ წაასხა. [მან] ურიცხვი და უამრავი ქრისტიანი გაჟლიტა. არავის ძალუძს ქრისტეს
 მორწმუნეთა თავს დატრიალებული საშინელი უბედურების გადმოცემა, თუ როგორი მწარე
 სიკვდილი ხვდათ ბოროტებით დაგესლილ გამძვინვარებულ თურქთა გვარტომისაგან.
 ჯარის სიმრავლე ფარავდა მინდორ–ველთა მთელ ზედაპირს, ჩაიკეტა ყველა გასაქცევი
 ადგილი. და აჰა, აქ აღსრულდა მაცხოვრის სიტყვები, რომელიც ამბობს: ვაჲ მიდგომილთა
 და მეძუძურთა დღეთა მათ შინა, რამეთუ მრავალ მღვდელს, [და] მოწესესა და მამამთავარს
 და დიდებულ მთავარს თავს დაატყდებოდა უსასტიკესი სიკვდილი და გახდებოდა საჯიჯგნად მხეცთა
 და ფრინველთა. ესოდენი რისხვის შემდეგ [მოციქული] მიაგლინა სულთანმა აღუანთა
 მეფე კვირიკესთან და მოსთხოვა ცოლად მისი ასული, და მან შიშის გამო მისცა. სულთანმა
 მასთან დაამყარა საუკუნო სიყვარული და მშვიდობა და აღუანთა მეფე კვირიკე, ძე დავით
 უმიწაწყლოსი, დიდი პატივითა და საჩუქრებით გაგზავნა თავის ქალაქ ლორეს. ადგა იქიდან
 სულთანს და თავისი დიდი სიმრავლით ქართველთა ქვეყანაში შევიდა, დიდი სისასტიკით აცვა
 ისინი მახვილს და დაატყვევა. ჩავიდა და დაბანაკდა მხარეში, რომელსაც ჯავახეთი ჰქვია და
 დიდი ბრძოლით გარს შემოერტყა ქალაქს, რომელსაც ახალქალაქს უხმობენ. და მძლავრი
 კვეთების შემდეგ აიღო ახალქალაქი და მთელი ქალაქი ერთიანად მახვილს აცვა, უმოწყალოდ
 გაჟლიტა ქალი და კაცი, ყველა მოწესე და დიდებული. და მთელი ქალაქი სისხლით აივსო.
 ურიცხვი დატყვევებული ჭაბუკი და ქალიშვილი წაასხა სპარსეთს, ხოლო [მიტაცებულ] ოქრო–
 ვერცხლსა და თვალ–მარგალიტს თვლა არ ჰქონდა.¹²⁴

Ճատեղոս շրՅՅճցՈ, ըրոնոցրճո

[1064 Պ.]

Յայսմ ամի յարուցեալ սուլտանն մեծաւ յաղթութեամբ և խաղաց չար վիշտայն Պարսից և գայր մտանէր յաշխարհն Հայոց և գաստուածասաստ բարկութիւնն հեղոյր ի վերայ տանն արևելից և արբուցանէր գմաղան դատնութեան իւրոյ ամենայն ազգին Հայոց. և սփռեցաւ բոց բորբոքեալ մահու առհասարակ հաւատացելոց Քրիստոսի. և լցաւ ամենայն տունն Հայոց արեամբ, սրով և գերութեամբ: Եւ յարուցեալ գայր որպէս գամպս սևացեալս և իջեալ ի վերայ թագաւորաբնակ քաղաքին Անույ և պատեաց առհասարակ շուրջանակաւ՝ նման չար վիշտայի: Եւ տեսեալ բազմութիւն քաղաքին՝ դողան առհասարակ, և պատրաստեցան ի պատերազմ ընդդէմ Պարսից՝ ուժգին գորութեամբ: Իսկ զօրք անօրինացն յարձակեցան գազանաբար ի պատերազմ մեծաւ սրտմտութեամբ և ի քաղաքն Անի հարկանէին զգօրսն Հոռոմոց (տպ. Հայոց) և գումարեցին գնոսա առհասարակ ի քաղաքն. և ահաւոր պատերազմաւ արկանէին զքաղաքն ի մեծ վտանգս: Եւ յայնժամ յահէ չար գազանին դողաց սասանելով ամենայն ազգն հաւատացելոց սկսան լալ հայր ի վերայ որդոյն իւրոյ և որդի ի վերայ հօր իւրոյ. Լայր մայր ի վերայ դստերն և դուստր ի վերայ մօր իւրոյ, լայր եղբայր զեղբայր, լայր սիրելի ամ գսիրելիս իւր: Եւ ահա ամենայն բազմութիւն քաղաքին Անույ կային ի մեծ վտանգի, և պատերազմն ևս առաւել սաստկանայր յոյժ, որ և սասանէր ամենայն քաղաքն. Եւ յերկարել պատերազմաց՝ աղոթից և պահոց սկիզբն արար ամենայն քաղաքն և լալով և հառաչանօք միաբան ձայն ամ Աստուած արձակէին, զի փրկեսցէ գնոսա ի չար գազանէն: Վասնզի էր Անի բազմամբոյս քաղաքն, լցեալ բիր բիրոց արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, որ հիացումն արկանէր տեսողացն, զոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝ եթէ մեծ մասն աշխարհիս Հայոց իցէ. և յայնմ ամուր հազար և մէկ եկեղեցի ի պատարագի կայր ի յԱնի: Եւ էր քաղաքն շուրջանակի քարակտուր, և էր գետն Ախտրեան շրջապատ, բայց միայն ի մի կողմն տեղի ինչ կայր գոյր՝ որպէս թէ նետընկէց մի, զոր բաբնով փուցին այլազգիքն. և բազում ամուրս պատերազմեալ ոչ կարացին մտանել ի քաղաքն. յայնժամ թուլացան ի պատերազմէն: Իսկ անօրէն իշխանքն Հոռոմոց՝ Բագրատ հայրն Սմբատայ և Գրիգոր Բակուրանին որդին՝ Վրացի ազգաւ, սկսան սոքա ամրանալ ի վերին բերդն և ի ներքին: Եւ յայնմ ամուր սուլտանն և ամենայն զօրքն Պարսից բանական խլեցան և կամեցան գնալ ի Պարսիկս. և յորժամ տեսին քաղաքացիքն գաստուածուրաց պահապանացն ամրանալն, բեկան և այր իւրաքանչիւր ի փախուստ լինէր առանց պատճառի, և ամենայն քաղաքն առհասարակ ի փոշի դարձաւ. և մեծամեծքն քաղաքին երթեալ լալով և անկանէին ի վերայ գերեզմանացն առաջին թագաւորացն Հայոց և անդ կոծ առեալ սաստկապէս լալով և ասէին՝ թէ «Արիք տեսէք գտուն հայրենեաց ձերոց»: Եւ իբրև գայս տեսին զօրք այլազգեացն՝ հասեալ պատմեցին սուլտանին, և նա ոչ հաւատայր: Իսկ զօրք այլազգեացն յորժամ տեսին զպարիսպն անպահապանս, առհասարակ ի քաղաքն մտին, առին տղայ մի ի մօրէն իւրմէ, հասուցին սուլտանին և ասեն. «Այս քեզ Նշան ի քաղաքէն՝ զի ահա առաք զքաղաքն Անի»: Եւ լուեալ գայս սուլտանն և հիացաւ յոյժ և այսպէս ասաց, եթէ . «Աստուածն նոցա մատնեաց գնոսա այսօր գանատ քաղաքն Անի ի ձեռս իմ»: և դարձաւ բազմութեամբ զորօք և մտաւ ի քաղաքն Անի և առհասարակ ամենայն զօրքն անօրինաց ունեին դանակ քաջասուր, զերկուսն ունելով յերկոսեան ձեռսն և գմէկն ունելով յատամունսն. և այսպիսի օրինակաւ սկսան գամենայն քաղաղն առհասարակ կոտորել անողորմաբար և գայնքան բազմութիւն քաղաքին նման դալար խոտոյ ի հունձս ածին և կամ՝ որպէս զքարակոյտս ի միմեանց վերա կոյտ արարին, և ամ վայր մի ծովացաւ ամենայն քաղաղն արեամբ. և ամենայն մեծամեծ իշխանք տանն Հայոց և դասք ազատացն երկաթի կապանօք կային առաջի սուլտանին. և կանայք գեղեցիկք և ահարկոյ՝ ի փառաւոր տանէն, վարեցան ի Պարսիկք ի գերութիւն. և անհամարք և անթիւք մանկունս լուսատեսիլս և աղջկունս վայելուչս տարան զհետ մարցն. և բազում սրբասնունդ քահանայք այրեցան հրով, և գումանս յօտից մինչև զգլուխսն քերթեալ չարաչար խոցուածով, որ և տեսողացն սոսկալի էր: Եւ այլ ոմն ի չարագործ ազգէն՝ ելեալ ի վերայ բարձրութեան

ნსწესდეთ სოფე საროიქიქნი და გბანრაციქნი ხაჯან` որ სყოქი გოიქენ` რსქეჯენქიქი და მსხაქი
 ქი იქანნი որ სყოქი გოიქენ ნსწესდეთ, და ცყოქი სანსენი რსქეჯი მსქ ნსწესდეთ და მანრსაგ
 ცორ სარსათ თხეცერასკაციქი ღიქენი თოთხაქი ქი ზნქსაგ რსქეჯიქი მქი ცანნიოც. ზოქოთასაან ქიორ
 ღიქი სოქი და სოქი ჯაქიქნი` ნსწესდეთ ქიორ თანქი. და კორქანი რსქეჯი ცესანქი ქი ცანსენი,
 ნოქნქანსაქი ნქი სასათქიქი ნოქნქანსაქი და სანქიქი სარსათ, და ცანსაქი ცესანი სოქოქანიქი ნქიქი ქი
 კსქიორანი ცესანი და სოქიქიქნი ცანსაქიქი სარსათ: ღიქი კორქანი მანრსაგ სყოქი სანსენი, որ
 სყოქი ღიქი ქი სარსათ სარსათოც, სოქი სოქიქანი ქიქი სარსათსაგ. და ცესანქი ცარქანიქი` ცორ
 რსქეჯიქი, որ ღიქი მაროჯაჯაქი მქი, თარსანი ნქიქი ცნაქი სოქი იქანი` ქი იქანი მსქიქნი სარსათსაგ
 სარსათიქი, որ სყოქი მქიქი სყოქი.¹²⁵

იმავე წელს ადგა ძლევაძოსილი სულთანი, სპარსელთა ბოროტი ვეშაპი, წამოვიდა და შევიდა
 სომეხთა ქვეყანაში, ღვთის რისხვა მოუვლინა აღმოსავლეთს და თავისი სიმწრის ნაღველი
 შეასვა მთელ სომეხ ხალხს. სიკვდილის აგიზგიზებული ცეცხლი მოედო მთლიანად ქრისტეს
 მორწმუნეთ და სომეხთა მთელი სახლი აივსო სისხლით, მახვილითა და ტყვეებით. ადგა და
 წამოვიდა შავი ღრუბელივით, მიადგა ქალაქ ანისს და გარს, ბოროტი ვეშაპის მსგავსად შემო-
 ერთყა. ამის მხილველი ქალაქის მოსახლეობა ერთიანად შიშის ძრწოლამ აიტანა და ძლიერი
 ჯარით სპარსელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მოემზადა; ხოლო ურჯულოთა ჯარი, მხე-
 ცივით [გამძვინვარებული], დიდი სისასტიკით თავს დაესხა, ქალაქ ანისში მიეტევა ჰორომთა
 [var. სომეხთა] ჯარს, [და] შეამწყვდია ის ქალაქში და შემზარავი ბრძოლით დიდ განსაცდელში
 ჩააგდო ქალაქი. და მაშინ ბოროტი მხეცის შიშით შეიძრა [ქრისტეს] მორწმუნეთა მთელი ნა-
 თესავი. დასტიროდა მამა თავის ძეს და ძე თავის მამას; დასტიროდა დედა თავის ქალიშვილს
 და ქალიშვილი თავის დედას, დასტიროდა ძმა ძმას, შეყვარებული თავის შეყვარებულს. და
 აჰა, ქალაქ ანისის მთელი ხალხი დიდ განსაცდელში იყო ჩავარდნილი. ომი კი უფრო და უფრო
 ძლიერდებოდა და მთელი ქალაქი ირყეოდა. ომი გრძელდებოდა, მთელმა ქალაქმა დაიწყო
 ლოცვა და მარხვა და ტირილით და კვნესით ერთად ხმას აღუვლენდნენ ღმერთს, რომ ისინი
 ბოროტი მხეცისგან ეხსნა; რამეთუ ქალაქი ანისი ხალხმრავალი იყო. ქალაქი სავსე იყო ათი
 ათასობით კაცითა და ქალით, მოხუცითა და ახალგაზრდით; მას აღტაცებაში მოჰყავდა მნახ-
 ველი, მრავალრიცხოვან ჯარს [იმასაც] კი აფიქრებინებდა, რომ მთელი ქვეყნიერების დიდი
 ნაწილი სომეხებისა იყო. და იმ დღეს ათას ერთი ეკლესია ბრძოლად იდგა ანისში. ქალაქი ირგ-
 ვლივ ქვის [კედლით] იყო შემოზღუდული, მდინარე ახურიანი გარშემო უვლიდა, მაგრამ მხო-
 ლოდ ერთ მხარეს იყო [დარჩენილი] ადგილი ისრის სატყორცნ მანძილზე, რომელიც ლოდ-
 სატყორცნით დაანგრია უცხოთესლმა. მრავალი დღის განმავლობაში იბრძოდა [მტერი], მაგრამ
 ვერ შეძლო ქალაქში შეღწევა. მაშინ [ისინი] ომმა დაასუსტა. ხოლო ჰორომთა ურჯულო მთავ-
 რები – ბაგრატი, მამა სმბატისა და გრიგოლ ბაკურიანის ძე, ეროვნებით ქართველი, რომლე-
 ბიც სომეხთის სახლის მცველებად მეფისგან იყვნენ დადგენილნი – ზემოთა ციხეში და შიგნით
 გამაგრდნენ. და იმ დღეს სულთანი და მთელი სპარსელთა ჯარი ბანაკით აიყარა და მოინდო-
 მეს სპარსეთში წასვლა. და როდესაც მოქალაქეებმა დაინახეს ღმრთის უარყოფელ მცველთა
 გამაგრება, შედრკნენ და ყოველი კაცი უმიზნოდ ლტოლვად მიიქცა. და მთელი ქალაქი ერ-
 თიანად მტვრად იქცა. და ქალაქის დიდებულები წავიდნენ ტირილით, დაემხნენ სომეხთა პირ-
 ველ მეფეთა საფლავებზე, მწარედ იგლოვდნენ და იტყოდნენ: „წამოდექით, იხილეთ თქვენი
 სამშობლოს სახლი“. ეს რომ უცხოთესლთა ჯარმა დაინახა, მივიდნენ [და] უთხრეს სულთანს,
 და მან არ დაიჯერა. ხოლო უცხოთესლთა ჯარმა დაინახა დაუცველი კედელი, ერთიანად ქა-
 ლაქში შეცვივდნენ, გამოსტაცეს დედას ერთი ჩვილი, მიუყვანეს სულთანს და უთხრეს: „აჰა, ეს
 შენ – ნიშნად ქალაქისა, რამეთუ ქალაქი ავიღეთო“. და ეს რომ სულთანმა მოისმინა, ფრიად
 გაიხარა და ასე თქვა: „მათმა ღმერთმა [ისინი] დღეს გაწირა, აუღებელი ქალაქი ჩემს ხელთა-
 აო“. და დაბრუნდა [თავისი] ჯარის სიმრავლით და შევიდა ქალაქ ანისში. და ერთიანად მთელი
 უცხოთესლთა ჯარის [მებრძოლებს] ჰქონდათ ალესილი დანები, ხელთ ეპყრათ ორი [დანა]

ორსავე ხელში, ერთი [დანა] კი კბილებით ეჭირათ და ამგვარი სახით იწყეს მთელი ქალაქის ერთიანად უწყალო ჟღერა და ქალაქის ესოდენი სიმრავლე ნორჩი ბალახივით მოთიბეს, ან-დაც როგორც ქვის გროვა ერთმანეთზე დააგროვეს. მთელი ქალაქი სისხლად ერთ ადგილზე მოზღვაგდა. მთელი სომეხთა სახლის დიდებული მთავრები და აზნაურთა კრებული ბორკილ ასხმულნი იდგნენ სულთნის წინაშე. ლამაზი და განსაკვირველი ქალები დიდებული სახლიდან სპარსეთში ტყვედ წაასხეს, უამრავი და ურიცხვი მზეჭაბუკნი ყრმანი და უტურფესნი ქალწულნი [თავის] დედებთან ერთად წაასხეს, მრავალნი უწმინდესი მღვდელნი ცეცხლში დაწვეს, აგრეთვე [ბევრს] თავით ფეხამდე [ცოცხლად] ტყავი გააძრეს, უსასტიკესი ჭრილობები მიაყენეს, ისეთი, რომ მხილველთათვისაც შემზარავი იყო. ხოლო ერთი ვინმე ბოროტმოქმედი თესლ-ტომთაგანი აძვრა წმინდა კათოლიკე [ეკლესიის] სახურავზე და ძვირფასი ჯვარი, რომელიც გუმბათზე იდგა, მიწაზე ჩამოაგდო, [მერე კი] ეკლესიის გუმბათის კარში შევიდა, ჩამოაგდო და დაამსხვრია ბივრილის ჭალი, რომელიც სუმბათ ტიემერაკალს ინდოეთიდან ჰქონდა ჩამოტანილი... და როდესაც ჩამოვარდა ჯვარი გუმბათიდან, მაშინვე ატყდა სასტიკი ქუხილი და საშინელი თქემი [წამოვიდა], გვამების სიმრავლე მდინარე ახურიანში ჩაიტანა და მთელი ქალაქი სისხლისგან გაიწმინდა. ხოლო როდესაც ბივრილის ჭალი დაიმსხვრა, რომლის მსგავსი არ იყო [მთელ] დედამიწაზე, ეს რომ სულთანმა გაიგო, ძალიან იწყინა; ასევე ეწყინა ვერცხლის ჯვრის ჩამოგდება, რომელიც ადამიანის ზომის იყო; წაიღეს და დადეს ქალაქ ნახტევნის მისგითის კართან, ფეხით რომ გაეთელათ, რომელიც დღემდე [იქ არის].¹²⁶

ალ-ჰუსეინი, სელჩუკთა სახელმწიფოს ისტორია

[1064 წ.]

ثم توجه السلطان الب ارسلان من الراي تلقاً الروم في اوائل ربيع الاول سنة ست وخمسين واربعة مائة... والبعى فقصده السلطان بلاد الكرج و اقام مقامه في معسكره ولده السلطان جلال الدوله ملكشاه.. ثم سار السلطان ملكشاه الي قلعه يقال لها قلعه شماری وهي قلعه فيها مياه جاریه وبساتين ففتحها وكانت بقربها قلعه اخرى ففتحها السلطان ملكشاه وهم بتخريبها فنهاه الوزير نظام الملك عن ذلك وقال هي حصن حصين وثمر للمسلمين فسد الوزير نظام الملك هذا الثغر بالشجعان والابطال وسار السلطان ملكشاه الي بلدة يقال لها مريم نشين وتلك للمدينه مسكن الرهايين والقسييسين وملوك النصارى و رعاياهم يتقربون الي هذه البلده وحصانها خارجة عن امكان الوصف وكان سورها والاحجار المنصل المنهدم الموكره بالمسامير والواح الحديد وحوالها ماجار مسافه عرضه مطمح البصر... وحدثت في تلك الليله زلزاله خربت الجانب الشرقي من الحصن ووهت اسباب النصارى ولما ذر قرن الشمس دخل السلطان ملكشاه البلد والوزير نظام الملك واحرقوا البيع وحكموا في النصارى السيف وتدين من بقي منهم بدين الاسلام ثم ورد السلطان الاعظم الب ارسلان ودعا ابنه ملكشاه ووزيره نظام الملك الي معسكره وهو غافل عما يسر الله لهم من الفتوحات فسار السلطان ملكشاه متوجها تلقا والده السلطان الاعظم الب ارسلان وما مر علي قلعه الا فتحها الله تعالى لسببه حتى فازخدمه والده ثم جهز السلطان الاعظم الب ارسلان الجيوش نحو سد شهر وجرت بين اهلها وبين السلطان حروب شديده حتى فتح الله تعالى هذه البلده وقصد السلطان بلدة اخرى يقال لها اغلالل وكان طول سور هله البلده مائة ذراع وعرضه اكثر من ذلك وكان من جانب الشرق والغرب والشمال جبل محيط بالبلده وعلي قتل الجبال قلاع حصينه والسور الذي ذكرنا كان من الجانب الجنوبي وقدام هذا السور ما مثل جحون وعقد هناك جسر... وسفك الدماء حتى دخل البلده وطهر الارض من رجسها... ثم ارسل ملك الكرخ الرسل و الهدايا وقرع باب المصالحه... ثم قصد السلطان بلاد الروم فقصده كوره قارص وكورة آنى وفي حدودهما ايضا كورتان يقال لهما سل ورده ولوره فخرج اهلها وقبلوا مذهب الايمان وابتهج السلطان بذلك اشد الابتهاج والسرور وامر بتطهيرهم جميعا وخرّب البيع وبني المساجد وما استقرّ السلطان

بمكان حتى وصل اليكوره أني فوجد سورها من الجبال الشامخه وعلي قله كل جبل حصن حصين
وكانت هذه البلده معقل بلاد الروم.¹²⁷

ამის შემდეგ სულთანი ალფ-არსლანი 456 წლის რაბი ალ-ავვალის თვის პირველ დღეებში რუმის მხარეში გაემგზავრა... სულთანი ქართველთა ქვეყნების წინააღმდეგ გაემართა. თავის ნაცვლად სამხედრო ბანაკში მან საკუთარი შვილი, სულთანი ჯალალ ად-დავლა მელიქ-შაჰი დატოვა... მელიქ-შაჰი გაემგზავრა სურმარის სახელით ცნობილი ციხისკენ. ამ ციხეში გამდინარე წყლები და ბაღები იყო. ციხე აიღეს. მასთან ახლოს ერთი ციხეც იყო. მელიქ-შაჰმა ესეც დაიპყრო, შემდეგ მოინდომა მისი დანგრევა, მაგრამ ვეზირმა ნიზამ ალ-მულქმა უთხრა: „მუსლიმებისთვის ეს გამაგრებული ციხე მტკიცეა და მიუვალი (და თან სასაზღვრო პუნქტია)“ და მისი დანგრევა დაუშალა. ამ ციხეში, ნიზამ ალ-მულქმა გულადების ერთი ჯგუფი ჩააყენა. შემდეგ მელიქ-შაჰი გაემგზავრა მერიემ-ნაშინად წოდებულ ქალაქში. იქ ბერები და მღვდლები ცხოვრობდნენ. ქრისტიანი მეფეები და მოსახლეობა საზიარებლად ამ ადგილებში მოდიოდნენ. ეს ქალაქი ძალიან მტკიცე იყო. მისი სიმტკიცის აღწერა შეუძლებელია. მისი გალავანი უხეში ქვებით იყო ნაშენი. ქვები ქანჩითა და რკინის ფიცრებით იყო ერთმანეთთან მიმაგრებული; მათ გარშემო გადიოდა წყალი, რომლის სიგანე ადამიანის თვალსაწიერზე იყო... იმ ღამეს შემთხვევით მიწისძვრა მოხდა, ციხის აღმოსავლეთი მხარე დაინგრა. ქრისტიანთა თავდაცვის საშუალებანი შესუსტდა. დილას, მზის ამოსვლის დროს, მელიქ-შაჰმა და ვეზირ ნიზამ ალ-მულქმა მოახერხეს და ქვეყანაში შევიდნენ. მთელი ეკლესიები გადაწვეს და ქრისტიანები ხმლებით აკუწეს. ვინც ხმლებს გადაურჩა, მათ ისლამი მიიღეს. შემდეგ ძღვევამოსილი სულთანი ალფ-არსლანი მოვიდა, დაუძახა თავის შვილს მელიქ-შაჰსა და ვეზირ ნიზამ ალ-მულქს. მან არაფერი იცოდა ამ გამარჯვების შესახებ, რომელიც მას ღმერთმა მოუტანა. ამის შემდეგ მელიქ-შაჰი მამამისთან, ძღვევამოსილ სულთან ალფ-არსლანთან შესახვედრად წავიდა; გზად დაიპყრო ყველა ციხე, რომელიც შეხვდა და მამამისამდე მიაღწია. შემდეგ სულთანმა ალფ-არსლანმა მოამბადა ლაშქარი იმ მიზნით, რომ თავს დასხმოდა სუბიდ შაჰრს. ამ ქვეყნის მოსახლეობასა და მას შორის ბევრი ბრძოლა მოხდა. შემდეგ ღმერთმა გამარჯვება აღირსა ამ ადგილზე. სულთანმა მოინდომა ახალქალაქის სახელის სხვა ქალაქის დაპყრობაც. ციხის კედლის სიგრძე ასი წყრთა იყო, ხოლო სიგანე ამაზე უფრო მეტი. ამ ქალაქის გარშემო აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით მდებარეობს მთა; მთის მწვერვალზე ციხეებია. ჩვენ მიერ აღნიშნული კედელი კი სამხრეთ მხარესაა. ამ ციხის კედლის წინ ჯეიჰუნის მსგავსი მდინარე ჩადის. ზედ ხიდია გადებული... [ალფ-არსლანი] დიდი სისხლისღვრის შემდეგ მათ ქვეყანაში შევიდა და მტრებისგან გაწმინდა... შემდეგ ქართველმა მელიქებმა სულთანს მოციქულები და ბევრი საჩუქარი გაუგზავნეს და ზავი ითხოვეს... ამის შემდეგ სულთანი რუმის ქვეყნებისკენ გაემართა ყარსისა და ანისის რაიონების დასაპყრობად, რომლებიც რუმის მიწა-წყალზე იყო. მათ საზღვარზე კიდევ ორი რაიონი მდებარეობდა – ბარდა და ლორე. ამ ქვეყნების მოსახლეობამ ისლამი მიიღო. სულთანი ამის გამო ძალიან კმაყოფილი დარჩა. მან ბრძანა, რომ ყველა ესენი განბანილიყვნენ, რელიგიური რიტუალი შეესრულებინათ. ეკლესიები დაანგრია; მათ ადგილზე მეჩეთები ააგო. ამის შემდეგ სულთანი დროის დაუკარგავად ანისის მიმართულებით წავიდა. იქაური ციხის გალავანი შედგებოდა მაღალი მთებისგან და თითოეული მთის მწვერვალზე თითო ციხე იყო. ეს ქვეყანა რუმის ქვეყნებიდან ყველაზე უფრო გამაგრებულ პუნქტს წარმოადგენდა.¹²⁸

იბნ ალ-ასირი, სრული ისტორია

[1064 წ.]

ثم سار السلطان من الرِّيِّ أَوَّلَ ربيعِ الأوَّلِ، وسار إلى أذربيجان، فسار معه، فسلك بالعساكر في مضائق تلك الأرض ومخارمها، فوصل إلى نَجْوَان، فأمر بعمل السفن لعبور نهر أرس، لَمَّا فرغ من جمع

العساكر والسفن سار إلى بلاد الكرج وجعل مكانه في عسكره ولدّه ملكشاه، ونظام الملك وزيره، فسار ملكشاه ونظام الملك إلى قلعة فيها جمع كثير من الروم، فنزل أهلها منها، و تخطّفوا من العسكر، وقتلوا منهم فنةً كثيرة، فنزل نظام الملك وملكشاه وقتلوا من بالقلعة، وزحفوا إليهم، فقتل أمير القلعة وملكها المسلمون، وساروا منها إلى قلعة سُرماري وهي قلعة فيها المياه الجارية والبساتين، فقاتلوا وملكوها، وأنزلوا منها أهلها، وكان بالقرب منها قلعة أخرى، ففتحها ملكشاه، وأراد تخريبها، فنهاء نظام الملك عن ذلك، وقال: هي ثغر للمسلمين، وشحنها بالرجال والذخائر والأموال والسلاح، وسلّم هذه القلاع إلى أمير نُقْجوان. وسار ملكشاه ونظام الملك إلى مدينة مريم نشين، وفيها كثير من الرهبان والقسيسين وملوك النصارى وعامتهم يتقربون إلى أهل هذه البلدة، وهي مدينة حصينة، سورها من الأحجار الكبار الصلبة، المشدودة بالرصاص والحديد، وعندها نهر كبير، فأعدّ نظام الملك لقتالها ما يحتاج إليه من السفن وغيرها، وقتالها، وواصل قتالها ليلاً ونهاراً، وجعل العساكر عليها يقاتلون بالنوبة، فضجر الكفار، وأخذهم الإعياء والكلال، فوصل المسلمون إلى سورها، ونصبوا عليه السلايم، وصعدوا إلى أعلاه، لأنّ المعاول كلّت عن نقبه لقوة حجره. فلما رأى أهلها المسلمين على السور فتّ ذلك في أعضادهم، وسقط في أيديهم، ودخل ملكشاه البلد، ونظام الملك، وأحرقوا البيع، وخرّبوها، وقتلوا كثيراً من أهلها، وأسلم كثير فنجوا من القتل. واستدعى ألب أرسلان إليه ابنه، ونظام الملك، وفرح بما يسره الله من الفتح على يد ولده، وفتح ملكشاه في طريقه عدّة من القلاع والحصون، وأسر من النصارى ما لا يحصون كثرةً. وساروا إلى سبيد شهر، فجرى بين أهلها وبين المسلمين حروب شديدة استشهد فيها كثير من المسلمين، ثم إنّ الله تعالى يسّر فتحها فملكها ألب أرسلان. وسار منها إلى مدينة أعال لال، وهي حصينة، عالية الأسوار، شاهقة البنيان، وهي من جهة الشرق والغرب على جبل عال، وعلى الجبل عدّة من الحصون، ومن الجانبين الآخرين نهر كبير لا يخاص، فلما رآها المسلمون علموا عجزهم عن فتحها والاستيلاء عليها، وكان ملكها من الكرج، وهكذا ما تقدّم من البلاد التي ذكرنا فتحها، وعقد السلطان جسراً على النهر عريضاً، واشتدّ القتال، وعظم الحطب، فخرج من المدينة رجالان يستغيثان، ويطلبان الأمان، والتمسا من السلطان أن يرسل معهما طائفة من العسكر، فسيرّ جمعاً صالحاً، فلما جازوا الفصيل أحاط بهم الكرج من أهل المدينة وقتلواهم فأكثروا القتل فيهم، ولم يتمكّن المسلمون من الهزيمة لضيق المسلك. وخرج الكرج من البلد وقصدوا العسكر، واشتدّ القتال، وكبّر المسلمون عليهم، فولّوا منهزمين، فدخلوا البلد والمسلمون معهم، ودخلها السلطان وملكها، واعتصم جماعة من أهلها في برج من أبراج المدينة، فقاتلهم المسلمون، فأمر السلطان بإلقاء الحطب حول البرج وإحراقه، ففعل ذلك، وأحرق البرج ومن فيه، وعاد السلطان إلى خيامه، وغنم المسلمون من المدينة ما لا يُحدّد ولا يُحصى. ولما جنّ الليل عصفت ريح شديدة، وكان قد بقي من تلك النار التي أحرق بها البرج بقية كثيرة، فأطارتها الرياح، فأحترقت المدينة بأسرها، وذلك في رجب سنة ست وخمسين (و أربعمائة)، وملك السلطان قلعة حصينة كانت إلى جانب تلك المدينة، وأخذها، وسار منها إلى ناحية قرس، ومدينة آني وبالقرب منها ناحيتان يقال لهما سيل ورده، ونورة، فخرج أهلها مذعنين بالإسلام، وخرّبوا البيع، وبنوا المساجد. وسار منها إلى مدينة آني فوصل إليها فرآها مدينة حصينة، شديدة الامتناع، لا تُرام، ثلاثة أرباعها على نهر أرس، والربع الآخر نهر عميق شديد الجريّة، لو طرحت فيه الحجارة الكبار لدحاها وحملها، والطريق إليها على خندق عليه سور من الحجارة الصّمّ، وهي بلدة كبيرة، عامرة، كثيرة الأهل، فيها ما يزيد على خمسمائة بيعة، فحصرها وضيق عليها، إلا أنّ المسلمين قد أيسوا من فتحها لما رأوا من حصانتها، فعمل السلطان برجاً من خشب، وشحنه بالمقاتلة، ونصب عليه المنجنيق، ورُماة النشاب، فكشفوا الروم عن السور، وتقدّم المسلمون إليه لينقبوه، فأناهم من لطف الله ما لم يكن في حسابهم، فانهدم قطعة كبيرة من السور بغير سبب، فدخلوا المدينة وقتلوا من أهلها ما لا يُحصى بحيث أنّ كثيراً من المسلمين عجزوا عن دخول البلد من كثرة القتلى، وأسروا نحواً ممّا قتلوا. وسارت البشرى بهذه الفتوح في البلاد، فسّر المسلمون، وقترى كتاب الفتح ببغداد في دار الخلافة، فبرز خطّ الخليفة بالثناء على ألب أرسلان والدعاء له. ورتّب (السلطان) فيها أميراً في عسكر جرّار، وعاد عنها، وقد راسله ملك الكرج في الهدنة، فصالحه على أداء الجزية كلّ سنة فقبل ذلك.¹²⁹

შემდგომ სულთანს გამოვიდა 456 წლის რაბი ალ-ავვალის თვის დამდეგს (დაიწყო 1064 წ. 22.11) რეიდან და გაემართა აზერბაიჯანში... სულთანი გაემართა მასთან ერთად და მან წაიყვანა ლაშქარი იმ ქვეყნის ვიწრობებისა და ხეობების გავლით. ნახტევანამდე რომ მივიდა, ალფ-არსლანმა არეზზე გადასასვლელად გემების მომზადება ბრძანა... ჯარისა და გემების შეგროვება რომ დაასრულა, ალფ-არსლანი ქართველთა ქვეყანაში გაემართა, თავის ნაცვლად ჯარის სათავეში თავისი ძე მალიქ-შაჰი და ვეზირი ნიზამ ალ-მულქი დააყენა. მალიქ-შაჰი და ნიზამ ალ-მულქი გაემართნენ ერთი ციხე-სიმაგრისკენ, სადაც დიდძალი ბიზანტიელი იყო თავმოყრილი. ისინი ფარულად გამოდიოდნენ, ჯარისკაცებს იტაცებდნენ და ბევრი მათგანი დახოცეს. ნიზამ ალ-მულქი და მალიქ-შაჰი ციხე-სიმაგრეს მიუახლოვდნენ და შიგნით მყოფთ შეუტყეს. ციხის ამირა მოკლეს და მუსლიმები ციხეს დაეუფლნენ. იქიდან ისინი დაიძრნენ სურმარის ციხისკენ, რომელშიც იყო გამდინარე წყალი და ბაღები. შეებრძოლნენ [მუსლიმთა ჯარები] იქ მყოფთ, დაიპყრეს ის და გამოიყვანეს მისი მოსახლეობა. მახლობლად იდგა სხვა ციხე, რომელიც მალიქ-შაჰმა დაიკავა და მისი დანგრევა დააპირა, მაგრამ ნიზამ ალ-მულქმა გადააფიქრებინა, უთხრა, რომ ის იყო სასაზღვრო ციხე მუსლიმთათვის. მალიქ-შაჰმა იქ გარნიზონი ჩააყენა, საბრძოლო აღჭურვილობით, ფულით და იარაღით მოამარაგა და ეს ციხეები ნახტევანის ამირას გადასცა. შემდეგ მალიქ-შაჰი და ნიზამ ალ-მულქი გაემართნენ ქალაქ მერიემ-ნაშინისაკენ, რომელშიც იყო ბევრი ბერი და მღვდელი. ქრისტიანი მეფეები და მათი მიმდევრები ამ ქალაქის მკვიდრებთან ზიარებისთვის დადიოდნენ. ეს არის გამაგრებული ქალაქი, რომლის გალავანი ნაგებია ტყვიით და რკინით შეკრული დიდი მტკიცე ქვებით, მის წინ კი დიდი მდინარეა. ნიზამ ალ-მულქმა მოამზადა გემები და ყოველივე, რაც საჭირო იყო მის [ქალაქის] წინააღმდეგ ომისათვის და დაიწყო ბრძოლა, რომელიც დღე და ღამე გრძელდებოდა. ის ჯარს მორიგეობით ბრძოლას აიძულებდა, ისე რომ ურწმუნოები ძლიერ შეშფოთდნენ და უკიდურესად დაილაღნენ. მუსლიმები ქალაქის კედლებს მიუახლოვდნენ, კიბეები მიადგეს და მის თავზე ავიდნენ, ვინაიდან სანგრევი იარაღები დაჩლუნგდა, კედლის მაგარი ქვების შენგრევის დროს. კედლებზე მუსლიმების დანახვაზე ქალაქის მცხოვრებნი სულიერად დაეცნენ და ხელები ჩამოყარეს. მალიქ-შაჰი და ნიზამ ალ-მულქი ქალაქში შევიდნენ, დაწვეს და დაანგრიეს ეკლესიები. მისი ბევრი მცხოვრები დახოცეს, ბევრმა კი ისლამი მიიღო და ამით გადარჩა. ალფ-არსლანმა თავისი შვილი და ნიზამ ალ-მულქი თავისთან გამოიძახა და გაიხარა იმ დაპყრობებით, რომლებიც მისმა შვილმა ალაჰის წყალობით განახორციელა. უკანა გზაზე მალიქ-შაჰმა რამდენიმე ციხე და გამაგრებული ციხე-სიმაგრე დაიპყრო, ტყვედ კი ურიცხვი ქრისტიანი აიყვანა. ამის შემდეგ სუბიზ-შაჰრისკენ გაემართნენ, რომლის მაცხოვრებლებსა და მუსლიმებს შორის ძლიერი ბრძოლები გაიმართა, რა დროსაც მრავალი მუსლიმი მოწამებრივად აღესრულა. შემდეგ კი ალაჰი დაეხმარა მის აღებაში და ალფ-არსლანი დაეუფლა მას. იქიდან იგი ქალაქ ახალქალაქისკენ გაემართა. ეს არის გამაგრებული ქალაქი, მაღალი კედლებითა და უზარმაზარი ნაგებობებით. აღმოსავლეთი და დასავლეთი მხრიდან აგებულია მაღალ მთაზე, რომელზეც რამდენიმე გამაგრებული ციხე-სიმაგრეა, სხვა ორი მხრიდან დიდი, გადაულახავი მდინარე ეკვრის. მის დანახვაზე მუსლიმები მაშინვე მიხვდნენ, რომ ვერ აიღებდნენ და დაეუფლებოდნენ მას. მეფე ამ ქალაქისა და აგრეთვე იმ ქალაქების, რომელთა დაპყრობაც უკვე ვახსენეთ, იყო ქართველი. სულთანმა მდინარეზე ფართო ხიდი ააგო. ფიცხელი ომი რომ გაიმართა, მაშინ ქალაქიდან ორი კაცი გამოვიდა, რომლებიც დახმარებას და ხელშეუხებლობას ითხოვდნენ, ევედრებოდნენ სულთანს, მათთან ერთად რაზმი გაეგზავნა; და მან გაგზავნა ძლიერი რაზმი, რომელიც ხიდზე გადასვლისთანავე ქალაქის მცხოვრები ქართველების ალყაში მოექცა. შეებრძოლნენ ისინი [ქართველები] მათ [მუსლიმთა რაზმს] და ბევრი მათგანი დახოცეს, გზის სივიწროვის გამო მუსლიმები ვერ გაიქცნენ. გამოვიდნენ ქალაქიდან ქართველები, გაემართნენ ლაშქრისკენ და ძლიერი ბრძოლა გაუმართეს... მუსლიმებმა მათ შეძახილით „ალაჰუ აქბარ!“ შეუტყეს. მათ უკან დაიხიეს და ქალაქში შებრუნდნენ, უკან კი მუსლიმები მიყვნენ. მერე ქალაქში სულთანი

შევიდა და მას დაეუფლა. მოსახლეობის ნაწილი თავშესაფარს ქალაქის ერთ-ერთ კოშკში ეძებდა, მუსლიმებმა მათ ბრძოლა გაუმართეს. მაშინ სულთანმა კოშკის [გარშემო] შეშის დაწყობა და ცეცხლის მოკიდება ბრძანა, რაც შეასრულეს კიდევ. კოშკი შიგნით მყოფებთან ერთად დაიწვა, რის შემდეგაც სულთანი თავის კარავში დაბრუნდა, მუსლიმებმა კი ქალაქიდან აურაცხელი ნადავლი წაიღეს. ღამით ძლიერი ქარი ამოვარდა, რომელმაც დამწვარი კოშკიდან ჯერ კიდევ უხვად დარჩენილი ცეცხლი გაფანტა, რის გამოც მთელი ქალაქი გადაიწვა. ეს მოხდა 456 წლის რაჯაბის თვეში (19.VI-18.VII, 1064 წ.). სულთანმა ქალაქის ახლოს მდებარე მტკიცე ციხე აიღო და იქიდან გაემართა ყარსისა და ანისის მიმართულებით, რომლის მახლობლად მდებარეობდა ორი მხარე: საილ-ვარდა და ნურა, რომელთა მცხოვრებნიც მუსლიმთა ჯარს შეეგებნენ და ისლამი მიიღეს. [მუსლიმებმა] ეკლესიები დაანგრიეს და მეჩეთები ააგეს. იქიდან სულთანი ანისში გაემართა. იქ რომ მივიდა, ნახა, რომ ეს იყო ძლიერი, მტკიცე, მიუვალი ქალაქი, რომლის სამი მეოთხედიც მდებარეობდა არეზზე, ხოლო დარჩენილი მეოთხედი შედგებოდა ღრმა, ჩქარი მდინარისგან, რომელიც შიგ ჩაცვენილ დიდ ქვებსაც კი დააქუცმაცებდა და წაიღებდა. გზა ქალაქისაკენ გადიოდა თხრილზე, რომელზეც მტკიცე ქვებისაგან ნაშენი გალავანი იდგა. ამ დიდ, აყვავებულ ქალაქში, მრავალრიცხოვანი მოსახლეობით, ხუთასზე მეტი ეკლესია იყო. სულთანმა ალყა შემოარტყა მას და შეავიწროვა, მაგრამ მუსლიმებს, მიუვალობის გამო, მისი ალების იმედი გადაეწურათ. მაშინ სულთანმა ხის კოშკი ააგებინა, მეომრებით გაავსო და კედელთან მიაყენა. მათ ბიზანტიელებს კედლებიდან უკან დაახევინეს, მუსლიმები კი მიუახლოვდნენ, რათა ის გაენგრიათ. მაშინ ალაჰისგან მათ ისეთი სიკეთე მოევლინათ, რომელსაც არ ელოდნენ: მოულოდნელად კედლის მოზრდილი ნაწილი ჩამოინგრა, რის წყალობითაც მუსლიმების ჯარმა ქალაქში შეაღწია და იმდენი მცხოვრები გაჟლიტეს, რომ მოკლულთა დიდი რაოდენობის გამო, მუსლიმები ქალაქში ვერ შედიოდნენ. ტყვედაც დაახლოებით იმდენი აიყვანეს, რამდენიც დახოცეს. ამ დაპყრობების შესახებ სასიხარულო ამბავი ქვეყანაში გავრცელდა და მუსლიმებმა გაიხარეს. შეტყობინება გამარჯვების შესახებ წაიკითხეს ბაღდადში, სახალიფოს სახლში, გაიგზავნა სიგელი ხალიფას სახელით, რომელშიც იგი მადლობას უთვლიდა ალფ-არსლანს და მასზე ლოცულობდა. [ანისში] დიდ ჯართან ერთად ამირას დატოვების შემდეგ, ალფ-არსლანმა იქაურობა დატოვა. მას ქართველთა მეფემ დაზავების თაობაზე მიწერა და ალფ-არსლანმა დადო ზავი იმ პირობით, რომ ის [ქართველთა მეფე] ყოველწლიურად ჯიზიას გადაიხდიდა და მეფე დათანხმდა.¹³⁰

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი
[1064 წ.]

Եւ գայր առնոյր զամենայն տունն Քարթլայ, կոտորէր և գերէր. և խաղացեալ գնայր ի մայրաքաղաքն Հայոց. յԱնի, և առնոյր գնա, և լնոյր արեսամբ կոտորելոցն: Եւ այլ ևս ապառնայր Վրաց աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նսա Բագարատ գոյուսար քնի իւրոյ ի կնուէին. որ էր նա դուստր եղբար Տիրիխէի Հայոց արքայի.¹³¹

მოვიდა [ალფ-არსლანი] და აიღო მთელი ქართლი. ამოწყვიტა და ტყვედ წაიყვანა. დაიძრა [და] წავიდა სომხეთის დედაქალაქ ანისს, აიღო ის და ამოწყვეტილთა სისხლით აავსო. ემუქრებოდა ამასთან საქართველოს ქვეყანას, თუ არ მისცემდა მას ბავრათი ცოლად თავის დისწულს, რომელიც იყო კვირიკე სომეხთა მეფის ძმისწული.¹³²

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1064 წ.]

სქნ იარბნაყ ხარჩიუ ხაყარაი, სი ათი ვსორ უაიყ, ვიუ ვჩიუუ აქსაყნუყაყ ასნ, სი ვსაძიუიქ. სი ათნი სქნ ვიუსორ სჩიქსქქი უაყაიორჩინ, სი ვიუსორ უნი უაყაიორჩინ ვრაც რაყარასაყ. ათნი სი ვანჩი, სი ხაყარ აყი ვნნი 'ჩი უნი აჩ, სი იოყანაყ კარჩინ, ვიჩ მნიხიოყ ჩიოყ არარნაყ.¹³³

შემდეგ [ალფ-არსლანი] ხელმეორედ მოვიდა ასი ათასი კაცით, აიღო ახალქალაქი, რომელიც ქართულად ახალ ქალაქს ნიშნავს და სამშვილდე, ცოლად მოიყვანა მეფე კვირიკეს ასული, ქართველთა მეფე ბაგრატის დისშვილი, აიღო აგრეთვე ანისი, სადაც ათასი კაცი დაკლა ერთ ორმოში და იბანავა მათ სისხლში.¹³⁴

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[1064 წ.]

ჩი უჩინ სჳჳ (1064) უარბან უაყაიორუნი ჯაიოყ კანოყ, იუ ლი უსრუჩინა უაყაიორ ჰიქანსა, იუ სი კნა ჩჳ (23) ააჩი მახიო ნორაყ აქიყასაყან, იუ ლი ხარსიყარა იოიჩი სიოიჩი სიოისანჩინ სი ვარაყიოიჩი ვარაყ ნორაყ, იუ ლარ ჩჳ (24) ვაისათ. სი ვინა მახიო სიოიჩიქინ სიქინ ჩინ სიოისან სი იარბნაყ სქნ სჳ (100000)-აი ათი ვსაქსაყარა სი ვ[ს]აძიქსქსქ სი ვანჩი: სი ი- (1000) აყი ვნნი ჩი უნი აჩ სი იოისანაყ კარჩინა ნოყა, ვიუ ასნ, უქ ვიჩ მნიხიოყ ჩიოყ არარ ვაყინ.¹³⁵

513 (1064) წელს დაემხო ანისის სომეხთა სამეფო, იყო ბოლო მეფე იოანე, რომელიც 23 წელი იყო, მისი გარდაცვალების შემდეგ [იყო] ალფ არსლანი, რომელიც სულთან თოღრულის ბიძაშვილი და მხედართმთავარია მისი ჯარისა, რომელმაც აიღო ოცდაოთხი გავარი. მისი გარდაცვალების შემდეგ თოღრული იყო თავად სულთან და კვლავ მოვიდა 100 000 [კაცით] და აიღო ახალქალაქი და სამშვილდე და ანისი. და მსხვერპლად შეწირა 1000 კაცი, ერთ თხრილში [ჩაყარა] და განიბანა მათ სისხლში, როგორც ამბობენ, შესაწირად თავისი მკვდრებისა ქმნა ეს.¹³⁶

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1064 წ.]

სი აყნ ლი კასარაბ ლიუსანან აქსარჩიხი ჯაიოყ სი ვრაც ვი თჩრნაყ სააჩქინ რნიხანორ ვაისათაყ: ათინ სასკაი აჩი კნათი ვანჩი იუ ჩი აქიყასაყან სიოისან, ათინ სი ვარა, ათინ ვიოიორ ვაისათნ ჩჩრასკაყ სი ვანანაიყ სი არუაროინსაყ სი ვარაროინსან სი ვსჩასკაყან აქსარჩიხი სი ვარაყაყინ სი ვანსაყინ სრქჩიუ ვინჯ ჩი იოინ სჩიქსაყ.¹³⁷

და ესე იყო სრულიად წარწყმენდა სომეხთა და ქართველთა ქვეყნისა. რამეთუ ეუფლნენ თურქნი ყოველსა სოფელსა და დაიპყრეს მცირედისა შემდგომად ანი რიცხვისა ხუთასათსამეტსა ალფარსლან სულტანმან, და დაიპყრეს კუალად კარი და კუალად სოფელნი შირაკისანი სრულიად და ვანანდი და არშარუნიქი და არარატიანი და ქვეყანა სისაკისა და ბაღქი და ყოველი ქვეყანა ვიდრე კარადმდე ტფილისისა.¹³⁸

აჰმედ ბენ მუჰამმედ ალ ლაფფარი, სრულყოფილი ისტორია

[1064 წ.]

و منها و هم د: وصايا خواجه بي همتا مذکور است که در سنه ست و خمسين و اربعماية سلطان الب ارسلان از خراسان بروم نهضت فرمود چون بنواحي كرج رسيدند سلطان متوجه روم شد و استخلاص

ولايت كرج بشاهزاده ملك شاه موسوم بود. ووزير عديم النظير خواجه نظام الملك را باو همراه ساخته مهمات رابعهده اهتمام او منوط ومربوط گردانیده شاهزاده پس بدانجا توجه نموده شد القصة بقلعه دورودی اتفاق افتاد در غایت رفعت و حصانت و آبی عظیم بدان محیط و نام آن قلعه مریم نشین و کشیش و رهبان آن مملکت اکثر در آنجا بودند و چنین گفتند که از معابد نصرانیان یکی آن قلعه بود و اهل کرج خود اکثر. نصاری بودند فی الجملة احتیاط اطراف وجوانب آن نموده چنان معلوم شد که سوار بیپیرامن اسوار آن نمیتواند کشت و پیاده را عروج بر بروج میسر نیست وشاهزاده بسیار ملالت وترك قلعه وعدم تعرض با اهل آن مواضع دیگر ضرری تمام داشت واستعانه واستغاثة بسلطان وتوجه باقی عساکر خالی از صعوبتی نبود واشتغال بحرب وقاتل ثمره و نتیجه نداشت وبی نموسی اخر از همه زیادت ع مکر ز غیب دری کردکار بکشاید اورا کفتم پریشان مباش که مهمات سلاطین بصورت دیگر کفایت میشود وبا اوضاع سایر خلائق مناسبی ندارد واکر کفایت امور ایشان مثل احوال سایر خلائق بودی تائید الهی بدان لاحق نکشتی وترجیح ایشان ظاهر نشدی وجهال مستفاد ومأمور بودی القصة روزی دیگر تهیه وترتیب مقاتله ومحاربه نموده شد وكشتیها ساخته رجال وابطال بر خندق عبور کردند وسعی بسیار نمودند اما هیچ خاصیت نداشت وبسی از مبارزان وشجاعان ضایع شدند وشاهزاده موقوف من جرأتی کرد وباخوای خود نزدیک بر جی رفته از قلعه کمنداها افکندند وبیم آن بود که خطری عظیم واقع گردد واما خودی تعالی خلاصی بخشید ومردم از نزدیک قلعه دور آمدند چون این احوال مشاهده رفت تحیر وتفکر بر من مستولی شد واز تدبیر باز ماندم که ناکاه باد وطوفان وظلمتی پیداشد چنانکه همه عالم تاریک کشت ودر انحالت زلزله عظیم پدید آمد چون نمودار قیامت فی الجملة بعد از آنکه حادثه تسکین یافت وجهان روشن شد دیدم جانب شرقی قلعه بر خندق ریخته همه دیوارها افتاده وهم خندق پر شده لشکر بی کلغت بحصار درون رفتند ومجموع دیر وکلیساهای ایشان سوخته شد واکثر نصاری مسلمان شدند.¹³⁹

შემდეგ, როგორც ეს მოხსენიებულია შეუდარებელი ხოჯას [ნიზამ ალ-მულქის] ანდერძში, 454 წელს სულტანმა ალფ-არსლანმა ხორასანიდან ინება გალაშქრება რუმზე. როდესაც მიაღწიეს საქართველოს საზღვრებს, სულტანი გაეშურა რუმისაკენ, საქართველოს სახელმწიფოს დაპყრობა კი მეფის წულს, მელიქ-შაჰს დაევალა. მის თანამგზავრად [ალფ-არსლანმა] განაწესა ნიზამ ალ-მულქი, უბადლო ვეზირი და მისი გამჭრიახობის შესაფერი მოვალეობები მიანდო. მეფის წული შემდგომ გაეშურა ორ მდინარეთა შორის მდებარე ქალაქისკენ. ის [ქალაქი] განლაგებულია ძალიან მაღლა და გამაგრებულია, და წყალი უხვად ევლება მას. ამ ქალაქის სახელია მარიამნიშინ (მარიამის სამკვიდრებელი); იმ სახელმწიფოს ღმრთისმსახურთა და მოწესეთა უმეტესობა იქ იმყოფებოდა; როგორც ამბობენ, ეს ქალაქი ქრისტიანთათვის ღმრთისმოსაობის ერთ-ერთი ადგილია. საქართველოს მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ქრისტიანია. ერთი სიტყვით, მისი [ანისის] საზღვრებისა და შემოგარენის მოხილვისას გაირკვა, რომ ცხენოსანს არ ძალუძს მისი კედლებისთვის გარს შემოვლა, ხოლო ფეხოსნისთვის მიუწვდომელია მისი კოშკების სიმაღლე. და მეფისწული ღრმად ჩაფიქრდა: ქალაქის დატოვება და ამ მიდამოების მოსახლეობასთან დაკავშირებულ განზრახვებზე ხელის აღება დიდ ზარალს მოასწავებდა. სულტნისათვის დახმარების თხოვნა, მისი მხარდაჭერის ლოდინი და მხედრობის გაბრუნება არ ისახებოდა სირთულისაგან თავისუფალ საქმედ. ხმლითა და მოსვრით საქმის ქმნა უნაყოფო და უმიზნო იყო; და ბოლოს, ყველაზე მეტად აფიქრებდათ თავის შერცხვენა... მომდევნო დღეს აღიჭურვნენ შეტაკებისა და ბრძოლისათვის, ააგეს ნაგები, გადაიყვანეს ხრამზე ფეხოსნები და მეომრები, გამოიჩინეს დიდი სწრაფვა, მაგრამ [ამას] არანაირი სარგებელი არ მოჰყოლია. მეტძოლთაგან და გამირთაგან ბევრი დაიღუპა, მეფისწულმა კი ჩემს უკითხავად გადადგა სარისკო ნაბიჯი: [იგი] თავისი მხლებლებითურთ გაემართა ერთ-ერთი კოშკისკენ. ქალაქიდან იწყეს ქამანდების სროლა. იყო შიში იმისა, რომ მოხდებოდა დიდი უბედურება, მაგრამ მაღალმა ღმერთმა მოანიჭა მას ამისგან განტევება, და ხალხი გაეცალა ქალაქს. როდესაც ეს ამბავი

გაცხადდა შეცბუნებამ და ფიქრმა მომიცვა, მე დავრჩი რჩევისა და განკარგულების გარეშე, მაგრამ უცებ ამოვარდა ქარი თქემით, და ჩამოწვა ბნელი, მთელი სამყარო მოიცვა წყვილიაღმა და ამგვარ ვითარებაში მოხდა დიდი მიწისძვრა, მეორედ მოსვლის წინასწარმაუწყებელი. მას შემდეგ რაც სტიქია დაცხრა და ნათელი მოეფინა, დავინახე, რომ ქალაქის აღმოსავლეთი ნაწილი გადაიქცა ხრამში, ყველა კედელი დაეცა და, რადგან იმავდროულად ხრამი ამოივსო, ჯარი დაბრკოლების გარეშე შევიდა ციხე-სიმაგრეში. მათი ყველა ეკლესია და მონასტერი დაწვეს და მრავალმა ქრისტიანმა მიიღო ისლამი.¹⁴⁰

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1064 წ.]

Ի ՇԺԳ (1064) Էսո Ալփասյան սուլտանն գԱխալքադաք և զՅանի.¹⁴¹

513 (1064) წელს სულთანმა ალფ-არსლანმა აიღო ახალქალაქი და ანისი.¹⁴²

საპართველოს სამეფო და პირველი შადადიანები

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[XI-XII სს.]

Իսկ ի տեղի իւր կացուցանէ զԷրէց որդի իւր ԳՂաիթ, որ և նա բարեպաշտութեամբ վայեալ է ի հախրենի իշխանութեանն. և սպա Կիւրակէ, որիդ իւր, զկնի նորա թագաւոր, յորոյ ժամանակս Ալփասյան սուլտանն հնազանդէ զՎիլիս և զՀայս, և առնու զԱնի ի տօնի Աստուածածնին, և որոյ ճառակ տայ զբնակիչս քաղաքին: Իսկ Կիւրակէ և թագաւորն Վրաց Գօրգի հնազանդութեամբ երկուց տիեզերապետաց՝ Յունաց և Պարսից, վարեն զիշխանութին իւրեանց: Իսկ յետ Կիւրակէի սող ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիքն նորա ի հայրենաց իւրեանց, օր ըստ որէ նուագութեան հասանելոյ, և տըրեն սող ինչ ժամանակս Սկիութացիք Տաշրայ. և սպա այլ զօրացեալ թագաւորն Վրաց՝ յաղթօյն Դաիթ և ընդ իւրոյ նուաճն զամենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց և բագուս քաչութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ.¹⁴³

ხოლო მის ადგილას მისი სამი ვაჟიდან დადგა დავითი, რომელიც ასევე ღმრთისმოსაობით მართავდა თავის მამულს; ხოლო მერე – კვირიკე, მისი ძე, მეფე მის შემდეგ, რომლის დროსაც სულთანმა ალფ-არსლანმა დაიმორჩილა ქართლი და სომხეთი და აიღო ანისი ღმრთისმშობლობის დღესასწაულზე, და ხმლით გაწყვიტა ქალაქის მოსახლეობა. ხოლო კვირიკე და ქართველთა მეფე გიორგი, მორჩილებით ორთა ბატონთა: ბერძენთა და სპარსთა, მართავენ თავიანთ ქვეყანას. ხოლო კვირიკეს შემდეგ მძიმე პერიოდი დადგა, განდევნილ იქნენ მისი ძენი თავიანთი სამშობლოდან, დღითი დღე კნინდებოდნენ, და ცუდი დრო დადგა სკვითელი ტაშირისა. და შემდეგ გაძლიერდა მეფე ქართველთა დავითი და დაიმორჩილა ყოველი სამთავრო ბაგრატუნელთა და მრავალი მამაცობა ჩაიდინა სპარსელთა წინააღმდეგ.¹⁴⁴

მატიანე ქართლისა

[1074 წ.]

შემდგომად მცირედისა ხანისა შეკრბა სარანგი ყოვლითა ლაშქრითა მისითა და განძისათა, დვინისა და ანისისა ამირათა თანადგომითა, და მომართა გიორგი მეფესა. შეკრბა გიორგი მეფეთ-მეფე ყოვლითა სპითა მისითა, ზემოთა და ქუემოთა, და მოიყვანა მათ წინაშე აღსართან, კახთა მეფე, და დაჰმართეს ერთმანერთსა. განაძლიერა ღმერთმან გიორგი მეფე;

წარდღუნებითა პატიოსნისა ჯუარისათა მიუჭდა ზედა, ფარცხისს ქუემოთ, და იოტა ბანაკი სარანგისი: გააქცია და ასწყვდა. იყო ჟამი მწუხრისა, და სილამემან დაარჩინა ნეშტი სარანგის ლაშქრისა, და შემოიქცა უკლებლად და მშვდობით მეფეთ-მეფე გიორგი თავისა სამეფოსა.¹⁴⁵

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[XI საუკუნის 80-იანი წწ.]

ჩასს ნრქე ირქინ ჰიხანსა ქესაყასა თითქინ ონთო ხოთიქ' კითიქ ხინ, ხი ხსინ ქანქ, ხი ჯესთაყ ხანცხათა ჯიყაი 'ი ქ.ჩრ. ხი იყარბაი 'ი ზოთათანთოთიქი, მიქიქ თოყაქი ოკოთ ჯიქესენიქი, ციქიქ ჯინქესაყ ჯაყარ ქესაყ ხი იქ ჯამნესაი თაყ: ზოთა ჯიყაი თოთიქათანს ხიყანთანსა ჯაყანქ, ხი ხთიქ ონთა ოქანქ. ხი იხიქინქი ითსა აცყასკან ოანთიქი იხიქიქ საყან ოცა.¹⁴⁶

[გაგიკის] უფროსმა ვაჟმა იოანემ კი ანგარიშით შეირთო ანისის დუკას, წარმოშობით ბერძენი ქალი, ჩამოვიდა ანისში, მაგრამ ვერ ჰპოვა აქ მოსვენება. შემდეგ ის წავიდა იბერიაში, საიდანაც დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში თავისი ვაჟით აშოტით, რომელიც სიძედ უნდოდა კეისარს, ის კი არ დათანხმდა. კეისრის ბრძანებით [აშოტი] წავიდა სულთანთან და სთხოვა დაეთმო მისთვის ანისი. ის კი მოწამლა რომელიღაც საჭურისმა, მანუჩეს ნათესავმა.¹⁴⁷

მეფე დავით IV აღმაშენებლის მიერ ანისის გათავისუფლება

მათეოს ურჰაეცი, ქრონოგრაფია

[1122 წ.]

ზოთა ჯამსა თოქი ხილსა სასთიქსი ხი სახათიქ ჯითორაბ ოორასენ ოორქასა, ხი ოცანს იქასკანქე ოესთქ ხი ოიქქიქ ოქრანცხი ხი სასნასენსა ოარაქიქიქ ოქრანცხი ოაბქესენსა. ხი ხილსა ხანარაქ ჯითორაბიქ ოორასენსა ოორქასა ოათათინსა ოიქ. ხი ოქქესასკასა ოარაქინსა ოარა ხიქესთინსა ხაყარ, ხი ოქრქიქარასენსა ხი ოქ ოქინთიქ ოანქსიქ ოაბქესაი სასნასენსა ხიქესთიქ ოაჯათასენსა. ხი ოათორა ოიქ ოქესთა ოარესენსა ოორქიქ ოქქასენსა ხი ოქრასენსა ოინქსი ხი სასინასენსა ოარაქინსა ოანთიქ: ზოთა თოთათანს ოარაქიქ ოქესენსა ხი ოარაქიქ ოარაბანსა ოარაბიქ ოასიქიქ ოაქქასაქინსა ოიქესენსა ოაყასაქიქ ოქასაქასთესაქიქ ხი ხაყარქინსა ხარქიქ ოქქიქ ოანსაქსაქ.¹⁴⁸

იმ დღეს მოხდა თურქთა ჯარების სასტიკი და საშინელი ხოცვა-ჟლეტა. მათათა ხევეები და მდინარეები გვამებით აივსო და მთების ყოველი ქარაფნი დაფარა... რვა დღის [განმავლობაში] ხაფხახთა და ქართველთა ჯარები ქალაქ ანისის საზღვრებამდე სდევნიდნენ [მათ]. ხოლო სპარსეთის სულთანი მელიქი და ხაზი დიდი სირცხვილით დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში გაქცევით ძლივს გადარჩენილნი.¹⁴⁹

ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი

[1124 წ.]

და აგვსტოსსა კ~ მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთან და მოაჯესენსა მოცემად ქალაქისა და ციხეთად ბოჟანას წყაროთა ზედა მდგომსა. და მცის წიგნები წუევისად მიმოდაისრბოლა და მესამესა დღესა სამოცი ათასი მჯედარი წინაშე უდგა. წარემართა და მესამესა დღესა აღილო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი უჭირველად, და სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი. და წარმოიყვანა ბულასვარ რვათა ძეთა მისთა თანა და მჯევალთა და სძალთა და ჩაგზავნა აფხაზეთს; ანისის მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი და წარმოვიდა ქართლად. და მცი-რედთა დღეთა მოუსუნა სპათა თვსთა. და მერმე წარემართა შარვანს, და აღილო ქალაქი

მხითარ ანეცი, სომხეთის ისტორია

[1124 წ.]

ღი მნთნაჲ ლე შანოიჯღამჩრայნ შანოი, ლე შაყოიყოარ იოიქი ნორა თიქრე ნაა, აჲე ანაჲი ლე კნანარეიქი, იო კანწგაიქადანთე ეჲანიჲ Ⴀ-ი Ⴀახეხსანიჲ Ⴀაროიგ ამჩრայქინ: Ⴀო ჲერე ლე ნაჲ Ⴀანრეაქინ ლე ჲარბრახაჲასაჲი Ⴀოჲაჲაჲი ლე ლე Ⴀი ეყოიჲ კაჲოიქიქეჲინ, ქასან იოიჲ სრთათნაჲ Ბრჩათონეჲინ ჲოქინ ე-აიქო ლითან ეჲაოჲან შანიჲ ლე Ⴀეჲეჲინ ენაჲ ლე კანდწგეჲინ ექსაჲნ Ⴀი ეყოიჲ კაჲოიქიქეჲინ, იო ანა Ⴀეჲეჲაჲი ჲინ ექსაჲნ Ⴀარაჲიქე, ლე ხარეჲაჲი Ⴀანახაჲი აოაჲი Ⴀაჲეჲინ, იოიჲაჲი ლეჲინ.¹⁵⁵

რადგან ანისის ამირა მანუჩი გარდაცვლილი იყო და მისი ვაჟი აპულსუარი მართავდა – ერთი დიაცივით მშიშარა კაცი, რომელსაც უნდოდა ანისი ყარსის ამირასთვის ჩაებარებინა 60.000 დაჲეკანად. და მან ბრძანა, რომ ხლათიდან ცხენის მძიმე და გრძელი ნალი მოეტანათ და კათოლიკეს თავზე დაედგათ, რის გამოც გაღიზიანებულმა ქრისტიანებმა დავითს უხმეს და ანისი მას ჩააბარეს, ჩამოაგდეს ცხენის ნალი და ჯვარი დაადგეს კათოლიკეს, სწორედ ის ჯვარი სპარსელების ჩამოგდებული რომ იყო 60 წლის განმავლობაში, და ეკლესიაში გუშავი დააყენეს და დიდად გაიხარეს.¹⁵⁶

ქართლის ცხოვრების სომხური თარგმანი

[1124 წ.]

Ⴀო Ⴀათნაჲი მნთაჲ ჲაჲიოქანამჲ Ⴀი Ⴀლიჲა, ჲაიეოთოთი ანსან: Ⴀო ხასანეჲი აო ნა Ბიოჲ ჲაიადან Ⴀანიჲ, ჲეჲე „Ⴀე, თაჲიოჲ ეჲაოჲან Ⴀი Ⴀნოჲ Ბი“. ლე ენაჲე ქაჲათონ ხაეჲი ჲებეიქე, ლე ექნი ჲეიჲე აოიეჲე აო ენა.¹⁵⁷

და მობრუნდა [დავითი] დიდი გამარჯვებით საქართველოში აგვისტოს თვეში. მოუვიდა მას წერილი ანისის უხუცესთაგან, რომ „მოდო, გადმოგცეთ ეს ქალაქი შენს ხელთაო“. წავიდა სამოცი ათასი მხედრით და სამი დღის შემდეგ აიღო ის.¹⁵⁸

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1124 წ.]

ჲაჲან Ⴀანანასიჲი ეოიანაჲი Ⴀ-აიქო ჲადაიორნ Ⴀრეჲე იოიქი Ⴀ-ეოიქეჲაჲი, იოიოჲი Ⴀ-ადარაჲაჲაჲი. ლე აო ეჲიქიჲი Ⴀი Ⴀარაჲიჲე. ლე ლეჲე ეჲ-ეჲიქე ეოიოთანნ Ⴀ-ანდასაჲი Ⴀი ხაროიანთი სასთიქსე. ლე Ⴀინახარეჲი არა სრახანეჲე Ბარბრეჲიჲე Ⴀი ქაჲიჲე მახო Ⴀი Ⴀიქიჲი Ბაოჲაჲი: Ⴀნე აოიორნ ენე Ⴀანთიქსე, ეი მნთნაჲ ლე Ⴀანოიჯღ-ამჩრայნ Ⴀანიჲ, ლე Ⴀაჲიყოარ იოიქი ნორა თიქრე ნაა, აჲე ანაჲი ლე კნანარეიქი, იო კანწგაი ქადანთე ეჲანიჲ ქაჲათონ ხაეჲი Ⴀენარეი Ⴀი ქერაჲე Ⴀაროიგ ამჩრայქინ. ლე ლე ჲერე ლე Ⴀანრეაქინ ლე Ბარბრახაჲასაჲი Ⴀი Ⴀოჲაჲაჲი, ლე Ⴀენე Ⴀი ქერაჲე ემწეჲი კაჲოიქიქეჲინ, ქიქსეიქიქე ენეჲაჲინ Ⴀათაჲინგინ. ქასან იოიჲ სრთათნაჲ Ბრჩათონეჲინ ჲოქინ ე-აიქო, ლე თან Ⴀი Ⴀნოჲ ნორა ეჲაოჲან Ⴀანიჲ. ლე ენეჲეჲეჲე ექენნ ათნიქი Ⴀი Ⴀათოიასკან ექიჲი კაჲოიქიქეჲინ. ეოი Ⴀინეჲე ქაჲათონ ამ ქასან მნეჲე მნეჲე ხანწეჲეიქიქე ჲეჲინ ეჲასან ეარეო, ლე ეჲადან Ⴀიხოიჲი ეჲარბრანწე Ⴀიოიჲი, ექიქიქეჲინ მნეჲე არეჲასკინ, ექსაჲნ სასთოიანბრეჲი. ლე ხარეჲაჲი ეႠანახარე აო Ⴀაჲეჲინ Ⴀაიანწეჲინ Ⴀათოიანბრეჲი ექსაჲნაჲინ Ⴀი ქიქიქეჲინ ხაიათაჲეჲი: Ⴀ-სე ჲადაიორნ ეჲ-ეიქე, ლე ეოიქინ Ⴀიო ე-აინწე Ბოჲეჲე Ⴀი Ⴀანიჲ Ⴀათნაჲი Ⴀეიქეჲი Ⴀიო, ენე Ⴀიო თანწეიქი ეჲაჲიყოარ იოიოიქე Ⴀიოიქე, იოჲე ანეჲინ მნთან ლე Ⴀე ლე Ⴀარბან.¹⁵⁹

იმ ხანებში გაძლიერდა ქართველთა მეფე დავითი, ბაგრატის ვაჟის გიორგის ძე, რომელმაც წაართვა სპარსელებს თბილისი, სასტიკად დაამარცხა განძაკის სულთანი მელიქი და ხუთასი განიარაღებული კაცი ძელზე გასვა ქალაქ თბილისში. იმ დღეებში, რადგან გარდაიცვალა

ანისის ამირა მანუჩე, მისმა შვილმა აბულსუარმა, კაცმა მშიშარამ და ქალაჩუნამ, ხელში ჩაიგდო [ქალაქი]. მას სურდა მიეყიდა ანისი სამოც ათას დინარად ყარსის ამირასთვის. მან მოატანინა ხლათიდან მძიმე, უზარმაზარი ნალი და დადგა ტაძრის გუმბათზე, ნაცვლად მისი წინაპრების [მიერ აღმართულისა]. ამის გამო გაღიზიანებულმა ქრისტიანებმა მოუხმეს დავითს და ჩააბარეს ქალაქი ანისი. ტაძრის წმინდა გუმბათიდან ჩამოაგდეს საძულველი ნიშანი, რომელსაც ის მოთმინებით ატარებდა სამოცი წლის განმავლობაში ჩვენი ცოდვების გამო. დაადგეს თავზე სამკაული, იესოს გვირგვინი, პავლეს სიამაყე, მზე ჩვენი ხსნისა, ჯვარი უფლის გამოსახულებით, დაიწყეს ზარის რეკვა, ჯვართან ადიდეს ღმერთი, რომელიც ჯვარს ეგვა მორწმუნეთა გადასარჩენად. მეფემ აბულეთი და მისი ძე ივანე დატოვა ანისში, დაბრუნდა თავის ქვეყანაში, თან ჩამოიყვანა აბულსუარი თავისი შვილებით, რომლებიც აღარ დაბრუნებულან, იქვე გარდაიცვალნენ.¹⁶⁰

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[1124 წ.]

Դ-աიქ թագաւորն Վրաց եւար զԷլղազի և զՄԷլիքն և Էառ զԳագ, զՏերունական և զԱնի քաղաք... Ապստար եբեր ի Խլաթայ զոսկի նալն և եղ ի գլուխ կաթողիկէին Անոյ: Իսկ քաղաքացիքն բերին զԴ-աիթ թագաւորն Վրաց և բացին նա գլուխ քաղաքին. և նա կախալ զԱպստար ի Տինէթ առաքնաց որդովն, և զնալն ձգնաց յեկեղեցոյն և խաչ կանգնեաց.¹⁶¹

ქართველთა მეფე დავითმა დაამარცხა ელლაზი და მელიქი. აიღო გაგი, ტერუნაკანი და ქალაქი ანისი... აბულსუარმა ხლათიდან მოიტანა ოქროს ნალი და დაამაგრა ანისის კათოლიკე ეკლესიის თავზე. მაგრამ მოქალაქეებმა მოიყვანეს ქართველთა მეფე დავითი და გაუღეს მას ქალაქის კარი. [იმან] შეიპყრო აბულსუარი და გაგზავნა სვანეთში შვილთან ერთად. შემდეგ მოაძრო ნალი ეკლესიას და ჯვარი აღმართა.¹⁶²

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1124 წ.]

ՇՀԳ (1124) թուին թագաւորն Դ-աիթ առ զԱնի: Անու ի նոյն ամի զԳագ.¹⁶³

573 (1124) წელს მეფე დავითმა აიღო ანისი. იმავე წელს იღებს გაგს.¹⁶⁴

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1123-1124 წწ.]

Եւ արդ յետ բագում ժամանակաց ի թագաւորութեանն Դ-աիթի հզօրի՝ որդոյ Գեորգիի, մեծ սպասաջարն Օրբէլեան Իվանէ յոյժ արիացեալ ընդարձակեցոյց զասիմանն Վրաց պատերազմեալ ընդ Տաճկաստան. զի առին զՏփղիս ի Տաճկէն և զՏաուշ, զԳագ, զՏերունականն, զԼաւոն և զԱնի ի 572 թվականին: Վասն որոյ առաւեալ սիրեացւ պատուեցաւ ի թագաւորէն Լաւոն իր գաւառովն, և Ագարակն՝ տեղի դարապասի, և Շամշոյտէ որ Էր հայրենիք նոցին, վերստին տուաւ գաւառովն: Եւ այս մեծ սիգելաւ և թագաւորական մատանեաւ հայրենիք հաստատացեաւ սոցա.¹⁶⁵

ხოლო შემდგომად მრავლისა ჟამისა მეფობასა დავით ძლიერისასა, ძისა გიორგისა, დიდი იგი სპასალარი ორბელიანი ძლიერად აღდგომილ იყო და განახვნა საზღვარნი ქართლისანი და ბრძოლა უყო თურქისტანსა და გამოულო ტფილისი თურქთა და ტაუში, გაგი და სამეფო იგი ლორე და ანი რიცხვსა ხუთას სამეოცდა ათორმეტსა. და ამისთვისცა უმეტესად შეუყვარდა იგი მეფესა და პატივცემულ იქმნა უფროს მამათა თვისთაგან. მიეცა მას მეფისაგან ლორე

სოფლითა და აგარაკითა თვისითა და ადგილად დარბაზისა სამშვილდე, რომელ-იგი იყო მამათა მისთა, კუალადცა მიეცა სოფლით თვისითურთ დიდითა იედგარითა და სამეუფოთა ბეჭდითა დაუმტკიცა მათ მამულად.¹⁶⁶

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1124 წ.]

ՇՀԳ (1124) թվին թագաւորն [Դավիթ] Էար զՅանի ի տաճկէն և ւնուս և թագաւորեսց որդի նորս Դեմետրէ.¹⁶⁷

573 (1124) წელს მეფე [დავითმა] აიღო ანისი თურქთაგან და გარდაიცვალა. გამეფდა მისი ძე დემეტრე.¹⁶⁸

ანონიმი, მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან

[1124 წ.]

ამაჲ ქორონიკონსა სამას ორმოცდა სამს წაუღო მანვე აღმაშენებელმან ანის ქალაქი არ-ფასლნიანთა. და მოსწყვიტნა იგინი, რომელთა დიდი საყდარი ანისი მიძგითად მოეკმაზა და ქრისტეანეთა სისხლითა იგი საყდარი და ქალაქი მოერწყოთ. იმუქაფა ღმრთის მოყვარემან დავით აღმაშენებელმან. მოლათა და დარიმანთა სისხლითა ახლავე მან მორწყო, საყდარი იგი ახლად მონათლა, რომელი აღეშენა ბერძენთა ასულს დედოფალსა კატრონიტეს. და იქი ესაფლავა: მივიდეს მეფე და კათალიკოზი, ეპისკოპოსნი და ერთობილნი ლაშქარნი დედოფლისა საფლავსა. ახლად წესი აუგეს და თვითან მეფემან სამჯერ საფლავთა ჩასძახნა: „გიხა-როდენ შენ, დედოფალო, რამეთუ იცხნა ღმერთმან საყდარი შენი უსჯულოთა ჳელთაგან“. ამასა ზედან მკუდარმან საფლავით ჳმა ამოიღო და ღმერთს მადლი მისცა... გაუკვირდა მეფესა და ერთობილ ერთა.¹⁶⁹

შადადიანები – საპართველოს მეფის ქვეშევრდომები

მათეოს ურბაეცი, ქრონოგრაფია

[1125-1126 წწ.]

Յայսմ ամի մնուանէր բարեպաշտ սուրբ թագաւորն Դավիթ Վրաց աշխարհին, և նստուցանեն յաթող նորս գորդի իր գԴեմետրէ, զայր քաջ և աստուածասէր, նմանեալ հօր իրոյ Դավիթ ամենայն գործովք բարեսց. սա դարձոյց գորդիսն Մանուչէի ի քաղաքն Անի և բարգիւն երդանաք արարեալ գնուսս իր ծառայս և հնագանդս գամենայն ասորս կենաց իրենանց և տայր զԱնի ի նոսս. զի բարգիւն նեղութիւն կրեսց Անի ի գօրացն Պարսից, յորժամ մնուս Դավիթ. և այլ հոգք պատերազմաց և գաւառաց անկաւ ի վերայ Դեմետրէի Վրաց արքային, որ Էր ի Հայ կնոջն. իսկ որդիքն Մանուչէի արարին ասատիկ երդումն, վասն զի սուրբ Կաթողիկէն, որ Էր յԱնի, հանապազ Հայոց կայցէ և մի մտցէ ի նա Տաճիկ և այլ Մախան արգ.¹⁷⁰

ხოლო სომეხთა წელთაღრიცხვის 574 (1125) წელს გარდაიცვალა ქართველთა ქვეყნის კეთილმსახური და წმინდა მეფე დავითი. მის ტახტზე დასვეს მისი ძე დემეტრე, კაცი მხნე და ღვთისმოყვარული, მსგავსი თავისი მამა დავითისა ყოველი კეთილი საქმით. მან დააბრუნა მანუჩეს შვილები ქალაქ ანისში და მრავალი ფიცით დაადგინა ისინი თავის მორჩილ მსახურებად მთელი მათი სიცოცხლის მანძილზე. მისცა მათ ანისი. მრავალი შევიწროვება განიცადა ანისმა სპარსთა ლაშქრისაგან იმ დროს, როდესაც გარდაიცვალა დავითი. ასევე

სხვა საზრუნავი ბრძოლათა და მხარეთა თავს დაატყდა ქართველთა მეფე დემეტრეს, რომელიც იყო [შვილი] სომხის ქალისა. ხოლო მანუჩეს შვილებმა დასდეს მტკიცე ფიცი, რომ წმინდა კათოლიკე, რომელიც ანისში მდებარეობდა, სამუდამოდ სომხებს ექნებოდათ და არ შეუშვებდნენ მასში ტაჭიკებს ან სხვა მუსულმან ხალხს.¹⁷¹

სამუელ ანეცი და გამგრძელებლები, ისტორია

[1125-1126 წწ.]

Նոյնպէս և քաջն Դաւիթ մնառնի անդէն, և թագաւորէ աշխարհին Վրաց որդի նորա Դեմետրէ, գովնայ յամենայն մանկական արութիւնս: Իսկ Փատլուն՝ անդրանիկն Ապստուարայ, գնացնայ յառաջագոյն ամառ ատ ամիրապետն ի Խորասան, յորժամ լուսս գայսայիս լուր գիօրէն և գտեղեսցն, փութացայ գալ յերկիրն մեր, և շուրջ զքաղաքսս գիշտողս իրաքանչիւր տեղեսց ի բանի արարնայ պաշարեսց գաս: Վասն որոյ և գամն գայն ողջոյն արքստաւորէ սաստկացան հարուածք սովոյն: Եւ բնակիչք սորա ի կողմունս կողմունս եւս առնելով գիշերի, յորոց վերայ անկնայ դարաննայքն՝ գարս կոտորէին. որոց արեսմբ և ոսկերայք ծածկեսցայ երկիր: Եւ գկանայս և գնանկունս վաճառակոյր առնէին. և թէպէտ և տեղակալք գային յաշխարհէն Վրաց՝ երբեք երբեք արք ընտիրք որպէս և անուանին քաջագատիս Իւանէ որդի Ապուլեթի, որ բագում արութիւնս ցուցնայ՝ գասպատակս կոտորէր. և ի գարաժողով լինել ի վերայ քաղաքիս Փատլոնոյ բագում հեծելովք, ատ ոչինչ համարնայ գկնկայս ի պարտութիւն, այլ սակաս արամբք պատճառ եղև փրկութեան քաղաքիս մարտակցութեամբ բնակչաց սորա: Եւ յայսմ պատերազմի առաքինացայ կին մի ի վերայ պարսպացս, առնացի ստացնայ սիրտ հալածականս առնէր քարամբք գմարտուցնայն, յելանել ընդ պատուարն՝ ատ ոչինչ համարելով գխոցուածն ննտիցն, գոր վիրաւորէին արտաքուստ, և էր անուն նորա ըստ արժանի արագութեան նորա, Աշծեանն կոչեսցնայ: Սակայն վասն գի թագաւորութիւն Վրաց չէր հաստատնայ բովանդակ, և սովն և մարդախանձութիւնն յոլովացայ, ասպա հարկեսցան տալ անդրէն ատ Փատլուն, գաս դաշինս երդմանց պահանջնայ ի նմանէ՝ չառնող վրէժս ի ննգչաց հար նորա և եղբարց. գոր թէպէտ և յանձն առնոյր. այլ յետ գպարսպ առնոյ՝ իւրք իւրք հնարի ատ վրէժս հատուցնայ նոցա գհատուցումն, յորոյ իշխանակալութեան թէպէտ և խաղաղանայր գաւառս ի սովորական հինից, այլ յաղագս վերագրնայ նեղութեանց և վասն հար կապահանջ յափշտակութեան, եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն և տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն ժամանակայք ունէր գաշխարիս Հայոց: Եւ աստանայր յանկայ յաճախասպէս, մի գհետ միոյ մինչև յաւորսս յայսոսիկ յորում եմքս.¹⁷²

ასევე მალე გარდაიცვალა მამაცი მეფე დავითი და გამეფდა ქართველთა ქვეყანაში მისი ძე დემეტრე, ქებული ყოველგვარი ჭაბუკური სიქველით. ხოლო ფადლონს, აბულსუარის პირმშოს, რომელიც უწინარეს ხორასანში ამირაპეტთან მივიდა, როდესაც ესმა მამამისისა და იმ ადგილთა შესახებ, ჩვენს ქვეყანაში მოსვლა ისწრაფა და ქალაქის შემოგარენს ყოველი მთავარი ადგილი გამოსტაცა და ალყაში მოაქცია იგი, რის გამოც იმ გაცუდებულ წელს [ქალაქი] შიმშილის მძვინვარებამ მოიგვა. და მისი მოსახლენი ღამით, აქა-იქ გამოსავალს, გამოსარჩენს ეძებდნენ, რომელთაც ჩასაფრებულები თავს ესხმოდნენ. მამაკაცებს ჟღერდნენ, მათი სისხლითა და ძვლებით იფარებოდა ქვეყანა, ხოლო ქალებსა და ბავშვებს ყიდდნენ. თუმცაღა ნაცვალნი (მხარის მპყრობელნი) დროდადრო მოდიოდნენ ქართველთა ქვეყნიდან – კაცნი რჩეულნი – როგორც სახელოვანი გულუშიშარი ივანე, ძე აბულეთისა, რომელმაც მრავალი სიმხნვევ გამოავლინა, იავარმყოფნი მოსრა და მრავალრიცხოვანი მხედართა ლაშქარნი შეყარა ფადლონის ძალთა წინააღმდეგ, არად ჩააგდო მომხდურნი და დამარცხება აგემა, ამასთან მოქალაქეთა მცირეოდენი ძალაც შეეწია ქალაქის გადასარჩენად ბრძოლაში. და ამ ბრძოლაში თავდადებით გამოირჩა ერთი ქალი, [რომელიც] ვაჟკაცური გულმამაცობით ქვებით იგე-

რიებდა [ქალაქის] ზღუდებზე ამოსულთ – არაფრად აგდებდა ისრით მიყენებულ ჭრილობებს, რომლითაც გარედან წყლავდნენ, და მისი სახელი იყო აიწეამნი, [რომელიც] მისი სისწრაფის გამო შეარქვეს. მაგრამ რადგანაც ქართველთა სამეფო სრულად არ იყო მომძღავრებული, შიმშილი და ტყვის სყიდვა ძლიერდებოდა, იძულებულნი გახდნენ ფადლონისგან კვლავ მშვიდობის ფიცი მოეთხოვათ – მზაკვრობით შური არ ეძია მამისა და ძმათა გამო, რაც თუმცადა თავს იღო ერთხანს, შემდეგ კი უგულუბელყო და დროდადრო სამაგიეროს მიუზღავდა მათ, თუმცა მძღავრობისაგან და ჩვეულებრივი შურისძიებისაგან ქვეყანა მაინც დაწყნარდა. მაგრამ ზემოაღწერილ გასაჭირთა და გაუსაძლის უბედურებათა გამო, რაც მანამდე ჰქონდა ჩვენს ქვეყანას, თავს დაგვატყდა უკიდურესი სიღატაკე. ახლა იმატა და გახშირდა ერთიმეორის მიყოლებით ჩვენს დრომდე, რომელშიც ვართ.¹⁷³

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1125-1126 წწ.]

Ի ժամանակին յայնիկ որդի մի Ապսուարայ, որ կայր 'ի Խորասան, իբրև լուսի գանցս հօրն և զեղբարցն և զմահն Դ-աթի, գայ 'ի խնդիր հայրենի քաղաքին Անոյ, և աղերսանօք խնդրէ յԱպուլեթ և յաւագաց քաղաքին. և զի կայր քաղաքն 'ի մեծի վտանգի 'ի Թուրքաց, ևս 'ի նա Ապուլեթ խնայելով 'ի քրիստոնէայսն, ևս առաւել յորդին իւր Ի-անէ, զի մի' կորիցէ 'ի յանախ մարտիցն. և ինքն անցնայ գնայ 'ի տուն իւր: Իսկ Փատլուն որդին Ապսուարայ բարիօք խնամարկնայ քաղաքին և ամենայն սահմանացն՝ արիաբար ջանացնայ, արար խաղաղութիւն. առ և զԴ-ուին և զԳ-անձակ և ևելս անուանի: Եւ զի կանցայ ձեռնարկել 'ի սուրբ կաթուղիկէն.¹⁷⁴

ამ დროს ხორასანში მყოფმა აბულსუარის ვაჟმა გაიგო რა მამისა და ძმების ამბავი და დავითის სიკვდილი, მოვიდა და ვედრებით სთხოვა აბულეთს და ქალაქის უხუცესებს მამისეული ქალაქი ანისი. რადგან ქალაქი დიდ საშიშროებაში იყო თურქთაგან, აბულეთმა დაუთმო მას [ანისი], ზრუნავდა რა ქრისტიანებზე და უფრო მეტად თავის შვილ ივანეზე, რომ არ დაღუპულიყო ხშირი ბრძოლების დროს, თვითონ კი დაბრუნდა თავის სახლში. აბულსუარის ვაჟი ფადლონი დაეპატრონა ქალაქს და მის შემოგარენს, ყოველმხრივ შეეცადა დაემყარებინა მშვიდობა, აიღო დვინი, განძაკი და გახდა სახელოვანი. [მან] მოინდომა წმინდა კათოლიკე [ტადრის] გაძარცვა.¹⁷⁵

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[1125-1126 წწ.]

Գայ Փատլուն որդի Ապսուարայ և դարձնայ առնու գԱնի.¹⁷⁶

მოვიდა აბულსოვარის შვილი ფალტუნი და კვლავ აიღო ანისი.¹⁷⁷

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1132 წ.]

Եւ ի գայ միս ամիս ապանայ Ի-անէ ի Դ-ենտրէ ննգի. և որդին նորա Թիրքաչն զընաց առ ամիրապետն Շահի Արմենն, և առնայ ի նմանէ գԱշուրինս՝ աւերեր գտունս Վրաց անժաւքաջութեամբ.¹⁷⁸

მეორე წლის დასაწყისში დემეტრემ მზაკვრობით მოკლა მამაცი ივანე. მისი ვაჟი თირქაში წავიდა ამირათათავთან შაჰი არმენთან და მიიღო მისგან არშარუნიქი, თამამად დაიწყო ქართველთა სახლის აოხრება.¹⁷⁹

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1154-1155 წწ.]

سنة ٩٤٠ و منها ان الامير فخر الدين شداد صاحب آنة نفذ وخطب بنت عزّ الدين سلتق صاحب ارزن الروم وبقي مدةً ثم زوّجها ابوها من صاحب ارزن و نفذ شدّاد الى سلتق و قال: قد ضعفت عن آنة فتحضر فتشترىها مني فما لي طاقة للكرج و لا اقدر على دفعهم فاكون في خدمتك فاسلمها اليك فلما وصل نفذ الى ملك الابخاز والكرج دميطرى و كان في جل بازوى بينه و بين آنة مسيرة يوم او اكثر يعلمه بوصول سلتق فوصل في عسكر الكرج فصبح مدينة آنة صباحاً فوقع بالعسكر وقتل منهم مقتلةً عظيمةً و اسروا عزّ الدين سلتق و اسر معه خلق عظيم و أُسر من المسلمين ما لا يحصى و كان يوماً على المسلمين عظيماً. ثم ان ملوك ديار بكر وديار ربيعة و الشام راسلوا ملك الابخاز و تواصلوا و استقرّ حال عزّ الدين سلتق على مائة الف دينار و أُطلق و عاد الى بلاده و خرج من بلاده مالاً لا يحصى لانهم اشترى الاسارى الذين كانوا اخدوا معه.¹⁸⁰

490 წელს ამირა ფახრ ად-დინ შადდადმა, ანისის მფლობელმა არზან არ-რუმის ერზრუმის მფლობელს ‘იზმ ად-დინ სალთუკს [მოციქული] გაუგზავნა და ქალიშვილის ხელი თხოვა. ერთი ხნის შემდეგ მამამ თავისი ქალიშვილი არზანის მფლობელს მიათხოვა. მამის შადდადმა სალთუკს შეუთვალა: „ანისზე ჩემი ძალაუფლება შესუსტდა, ასე რომ მოდი და ის ჩემგან იყიდე. ქართველებს ვეღარ ვუძლებ, მათი მოგერიება აღარ ძალმიძს. თქვენ სამსახურში მიმიღეთ და მას ჩაგაბარებთ“. მაგრამ როდესაც სალთუკი მოვიდა, შადდადმა აფხაზთა და ქართველთა მეფეს დიმიტრის, რომელიც [იმ ხანად] იმყოფებოდა ბაზვეის მთასთან, ანისიდან ერთი დღის სავალზე, ან ოდნავ მეტზე, აცნობა სალთუკის მოსვლა. დიმიტრი ქართველთა ლაშქრით ქალაქ ანისში დილით მივიდა, სალთუკის ლაშქარს დაეცა და ბევრი მათგანი დახოცა. დაატყვევეს ‘იზმ ად-დინ სალთუკი და მასთან ერთად დიდძალი ხალხი. მუსლიმთაგან დაატყვევეს ურიცხვი და ეს დღე მუსლიმთათვის იყო მნიშვნელოვანი. შემდეგ დიარ-ბაქრის, დიარ-რაბი‘ას და სირიის მეფეებმა აფხაზთა მეფესთან საშუამავლოდ ელჩები გაგზავნეს და სალთუკის გამო-სასყიდად ასი ათასი დინარი განისაზღვრა. ის გათავისუფლდა და თავის ქვეყანაში დაბრუნდა. მისი ქვეყნიდან დიდძალი ფული გავიდა, რადგანაც იყიდეს ის ტყვეებიც, რომლებიც სალთუკთან [ერთად] აიყვანეს.¹⁸¹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1154 წ.]

Հարին գՄալուիւն Վիլք ի դուրոնն Անույ եւ կալան զինքն եւ.¹⁸²

ქართველებმა დაარტყეს სარდუხს ანისის კარებთან და თავადაც შეიპყრეს.¹⁸³

მხითარ გოში, ალბანეთის ქრონიკა

[1154-1156 წწ.]

Իբրև թագաւորաց Գիորգի, կանցաւ ընթոնել զիշխանն Վասակ... յաղագս այսորիկ փախստական եղևալ Վասակայ իրովք եղբարբքն հանդերձ և երթևալ ի Թիդուպալիս, որ այժմ ասի Կարնոյ քաղաք: Եւ ամիրային, որ կոչէր Մալտուիս, խնդութեամբ և անծարանաբ ընկալևալ գնուս: Զի յորժամ ընթոնցաւ Մալտուիս ի գարացն վրաց, մինչ պաշարևալ Էր գքաղաքն Անի, և ածաւ առ թագաւորն Դենեսորէ ի Տփլիսիս, բազում սպասակաւորին արարևալ Էր նմա Վասակ.¹⁸⁴

როდესაც გიორგი გამეფდა, მოისურვა ვასაკ იზხანის შეპყრობა... ამის გამო გაიქცა ვასაკი თავის ძმასთან ერთად და მივიდა თიდუპოლისში, რომელსაც ახლა ჰქვია კარნუ ქალაქი. ამირამ,

რომელსაც სალტუხი ერქვა, სიხარულით და პატივისცემით მიიღო ისინი იმის გამო, რომ როდესაც სალტუხი ქარველთა ჯარმა შეიპყრო ქალაქ ანისის გარემოცვის დროს და ტფილისში მეფე დემეტრეს წარუდგინა, მრავალი სამსახური გაუწია მას ვასაკმა.¹⁸⁵

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[1154 წ.]

საყაი ო-ნანთრე ესაქოიქან ი იერანან ანო.¹⁸⁶

დემეტრემ შეიპყრო სალტუხი ანისის კართან.¹⁸⁷

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1154 წ.]

მ-ე (1154) შიქან ო-ნანთრე შაყათორან აქიქაყაყ ლჰარ ესაქოიქან, კთქრან შაქაქან სარნოქ, ეანოქ იერანან ს საყაი.¹⁸⁸

603 (1154) წელს აფხაზთა მეფე დემეტრემ ხელთ იგდო სალტუხი, შეიპყრო ქალაქ კარინის მმართველნი ანისის კართან.¹⁸⁹

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1155-1156 წწ.]

وثب قسوس بمدينة آتة واخذوها من الامير فخر الدين بن شداد (بن) منوجهر وسلمت الي اخيه فضلون. وخرج الامير شداد من تلك البلاد وطلب الشام واقام مڈةً ورجع الى بيت خاله في سرماري. واقام هنا مڈةً واجتمعت به بميفرقين واجتمعت به في ملكه بمدينة آتة لما دخلت الى تفليس... في سنة 845.¹⁹⁰

555 (7.III.1155-24.II.1156) წელს ქალაქ ანისში სამღვდელთა აჯანყდა, ფახრ ად-დინ შადდად იბნ მაჰმუდ იბნ მინუჩიზრს ქალაქი წარუღო და მის ძმას ფადლუნს გადასცა. ამირა შადდადმა თავისი ქვეყანა დატოვა და სირიაში წავიდა... შემდეგ დაბრუნდა ქალაქ სურმარიში, დედის მხრიდან თავისი ბიძის სახლში, სადაც მან ცოტა ხანი დაჰყო. მას მაიაფარაკანში შეეხვდა, ხოლო უფრო ადრე – თავის სამეფოში, ქალაქ ანისში, როდესაც თბილისში მეფის სამსახურში რაგდექი. 548/1188 წელს მან უხვად დამასაჩუქრა.¹⁹¹

მამათა ცხოვრება (ერევანი, მატენადარანი, №73ა), ანდერძმინაწერი

[1146-1150 წწ.]

სი არიე შხაქსა ს მჩქსა აქსარხანსა გათარსაქ ლინ სორე ხაქრაქსაქან შაქოქ, იორ ნრქგაქონსა არქონსა ლრ გათარსანსა ი შიქრასქანსა ანქ: რაქე გაქნოი ძანანასქაქ გესონესაქ იონქნსა გქაქანასა მნასქოქსანსა თსანსა რქიქორქასი თქნგერაქოქსა ნორარქან სნრსაქიქიქნსა ანთქორქაქ ი გათარქანსა შორქიქ, ი ქიქორქიქნსაქნსაქნსაქ... რასქაქასა თსანსაქ გთქარქოქინსაქ გათარქოქსანსა მნრასანსაქ, ნრქსანსა იარქარქიქ ი იქნსაქნსაქნსაქნსაქ, შანსაქ იქ იქ იონქრქ აქანქანსაქ სარქოქინსაქ, იორ ნქნსაქ კარაქოქ გოქ ქიქსაქ გნთსაქ აქსარქასქორქანსაქ რარქოქსანსაქ: ჟასანსაქ იორქიქ იქინსაქ კსანქინსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ იქიქნსაქ...¹⁹²

...სომეხთა წმიდა მამათავრები გამოდევნილნი იყვნენ მშობლიური ქვეყნიდან, სადაც პირველი და უძველესი საყდარი იყო შირაკის ანისში, მაგრამ იმ ხანებში დაკავებული ჰქონდათ სამკვიდრო სადგური უფალ გრიგორისსა და მის ქვეყნის მანათობელ ძმას ნერსესს ანტიოქიის

ქვეყანაში, სლუქის მხარეში, წოვად სახელდებულ მცირე სიმაგრეში... ხოლო, როცა იხილეს ჩვენი ნათესავის უძღურება, შეეშინდათ წოვის სიმაგრეში დარჩენა, რადგან ისეთი მტკიცე არ იყო, რომ შეძლებოდა მათი ხსნა ქვეყნის წარმწყმედი მრისხანებისაგან. ამის გამო ისწრაფოდნენ აზვირთებულ ზღვაში გზა მოეძებნათ და გადასულიყვნენ აღმოსავლეთში, რადგან იმედი ჰქონდათ იქაური გაძლიერებული ქართველთა ქვეყნის მთავრისა და აფხაზთა მეფისა. მაგრამ [ისინი] შეიწყალა უფალმა... და მიჰმადლა მათ მიუვალი სიმაგრე ჰრომკლა.¹⁹³

ბრძოლა ანისისათვის XII საუკუნის 60-იან წლებში

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

[1160 წწ.]

ამან რა იპყრა შარავანდედი მეფობისა, შუდ სამეფოდ განწესებული, აღმკულმან ზენათა პორფირითა და გვრგვნითა, აღიჭურნა მკლავნიცა მუსრვად და მოწყუედად წინააღმდეგომთა ქრისტეს სჯულისათა: აგარიანთა, ისმაიტელთა და მამადიანთა. პირველად წყალობისა მიმფენმან იმიერთა და ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა, დიდებულთა და აზნაურთა, სპასალართა და სპასპეტთა, შინაურთა და გარეშეთა, ჯელ-ყო შეყრად და გამართებად ქალაქსა ზედა კალზევანსა და წარმოტყუენა ყოველი ჯევენები კლდოვანი და ქალაქები აშორნისა, სომეხთა მეფედ წოდებულისა შაჰერმენისა.¹⁹⁴

ტბეთის სახარება (ხეც, Q-929), პავლე მტბევარის ანდერძი

[1161 წ.]

ღირს ვიქმენ... სულითა საწყალობელი პავლე ჯუარის მყვანი ღუთისა მოწყალებითა და ... საყდარსა ტბეთისასა დაპყრობად, გამბრდელისა ჩემისა ღუთიგ გვრგვნოსნისა მეფეთ-მეფისა დიმიტრის მიერ... და მიანიჭა ღმერთმან ძესა მათსა გიორგის მეფობად, ლომთა უმწნესსა და არწივთა უმაღლესსა, და მისცა ღმერთმან ურიცხვ ძღვევად და გამარჯულებად ყოველთა წინააღმდეგომთა მისთა ზედა. მეხუთესა წელსა აიღო... აგარიანთაგან... ტყუჭთა... ანისისასა... ათასითა კაცი... და ეზომი ღმრთის წყალობად და მტერთა [ზედა] იყო მის გამარჯულებად რომელ მსგავსად აბიმელეექისა და გედეონისა მცირითა ერთითა სძლო ურიცხუსა მას სიმრავლესა ბარბაროზთასა და მოკლვით და ტყუჭობით მოსწყვდეს ოცდაათექუსმეტი ჩ კაცი, დაუტევეს სატურტლე: ურიცხვ კარვები, ცხენი, აბჯარი და ყოველი საქონები მათი; დაიპყრეს თავადი ამირაები; სუქმანის ძე ძლივ წავიდეს დაკოდილ-ჩამოგდებული.¹⁹⁵

ბურჰან ალ-დინ ალ-ანავი, ანისის გულები

[1161 წ.]

یکی واقعه ناگه آمد پدید	چو سالم ز دوران بهژده رسید
سپاهی بیامد ز اندازه بیش	ز کفار ابخاز بدرای و کیش
گرفتند شهر و بشد کارزار	نهادند بر شهر آنی حصار
چنان لشکری بزرگ و بدمنش	بشهر اندر آمد شه بدکنش
بتیغ و بخنجر بسی مُرد	گرفتند و کشتند رفتند و برد
گرفتند و بردند یکسو اسیر	مسلمان زن و مرد برنا و پیر
گرفتند در دست گرجی نوان	من و جمله خویشان من ز آن میان
در احوال ایشان تلفظ اوستاد	مرا چون که بد خط انجیل یاد
ز چنگال کفار چون اژدها. ¹⁹⁶	سبب گشت این علم گشتم رها

როცა თვრამეტი წლის შევიქენი, მოულოდნელად ერთი რამ მოხდა.
 ურჯულოების - ავისმზრახველი და ავი რწმენის აბხაზ[ებ]ის - ურიცხვი ლაშქარი მოვიდა.
 ქალაქ ანისს ალყა შემოარტყეს. აიღეს ქალაქი და გაჩაღდა ბრძოლა.
 ქალაქში შემოვიდა ავისმქნელი მეფე, ისეთი დიდი და ავზიანი ლაშქრით!
 შეიპყრეს, დახოცეს და წაიღეს, ისრით და ხანჯლით იმდენი კაცი განიგმირა!
 მუსლიმი ქალი თუ კაცი, მოხუცი თუ ჭაბუკი - შეიპყრეს და ერთიანად ტყვედ წაიყვანეს.
 მათ შორის მეც და ჩემი ოჯახობაც ქართველთა მიერ შეპყრობილები ვცახცახებდით.
 რადგან მე ვიცოდი სახარების კითხვა, გაწაფული ვიყავი მათებრ საუბარში,
 ამ ცოდნის წყალობით გავთავისუფლდი გველეშაპის მსგავს ურჯულოთა კლანჭებისგან.¹⁹⁷

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1160-1161 წწ.]

وفي سنة ٦٥٥ وثب القسوس بمدينة آنة على صاحبها الامير فضلون بن منوجهر وانهزم ومضى الى قلعة تسمى بكران مجاور سرماري وسلّموا القسوس آنة الى ملك الابخاز كركور وحضر عساكره وملكها ونهب منها مالا عظيماً وسبى جميع اهل شداد وفضلون. وفي جمادى الاولى ولى ملك الابخاز فيها حاجبه سعدون وعاد الى تفليس.¹⁹⁸

ქალაქ ანისში სამღვდლოება აჯანყდა მისი მფლობელის ამირა ფადლუნ იბნ მინუჩიჭრის წინააღმდეგ. ის დამარცხდა და სურმარის მეზობლად, ბაქრანის ციხე-სიმაგრეში გაემართა. სამღვდლოებამ ანისი აფხაზთა მეფეს გიორგის გადასცა. მისი ლაშქარი მოვიდა, დაეუფლა [ანისს], იქიდან დიდძალი სიმდიდრე წაიღო და შადდადის მთელი ოჯახი, ფადლუნის ჩათვლით, ტყვედ წაიყვანა. ჯუმადა ალ-ავვალის თვეში (28.IV-27.V.1161 წ.) აფხაზთა მეფემ ანისის მმართველად თავისი შავიბი სადლუნი დანიშნა და თბილისში დაბრუნდა.¹⁹⁹

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1161 წ.]

وفي رجب من السنة اجتمعت العساكر جميعها من جميع اطراف شاه ارمن وعزّ الدين سلّنتق وفخر الدين (دولت شاه) صاحب ارزن وصاحب القرس وسرماري وساروا الى نهر ارس وخرج الصاحب نجم الدين (الي بن تمر تاش) يقصدهم فنزلوا على آنة في شعبان من السنة واقاموا عليها فقصدهم ملك كركور ملك الابخاز وكسرهم على باب آنة و(لما) وصلت العساكر والملك انهزم الامير سلّنتق فانفصل عن المسلمين لان كان ملك الابخاز ديميطري لما أسره كما ذكرنا واطلقه استخلفه انه لا يضرب في وجهه سيفاً ولا وجه اولاده ولا يُلقى له عسكراً ولا لاولاده ما عاش وطلب سلّنتق الغرس. فلما انفصل الامير سلّنتق انهزم العساكر من المسلمين ووقع فيهم السيف وقتل منهم خلقاً عظيماً. فانهزم شاه ارمن من باب آنة وصاحب ارزن بفرسه واسر من المسلمين ما لا يحصى ونهب برك شاه ارمن وقتل اكثر اصحابه والمسعود من سلم من الواقعة وأسر من المسلمين مقدار تسعة الف فارس ورجال من اكابر بيت سكرمان وغيرها فأسر بدر الدين اخو الخاتون صاحبة اخلاط لأمها وخلق لا يحصى.
 وبلغ خبر الكسرة للصاحب نجم الدين وكان وصل الى ولاية منانجرد فعاد ولم يجتمع بشاه ارمن ولا حضر الواقعة ووصل الى ميفارقين. ونفذ الوزير جمال الدين وزير الموصل الى ملك الابخاز رسولا وشفع في الامير هلدري القرظفي صاحب اسباگرد وكان من اصحاب شاه ارمن وأمر في الواقعة فاطلقه ونفذ جمّة الف دينار واشترى بها اسارى من المسلمين ممن ليس له أحد ولا اهل ولا مال واشترى قوما حجازيين كانوا أسروا في الواقعة.²⁰⁰

556 რაჯაბის თვეში (26.VI-25.VII.1161 წ.) სხვადასხვა მხრიდან ჯარი შეგროვდა – შაჰ-არმანის, ‘იზმ ად-დინ სალთუკის, ფაზრ ად-დინის (დავლათ-შაჰი) – არმანის მფლობელის, [და, აგრეთვე] ყარსისა და სურმარის მფლობელისა. ისინი მდინარე არემისკენ დაიძრნენ. მბრძანებელი ნაჰმ ად-დინი მათთან შესაერთებლად გაემართა. შა‘ბანის თვეში (26.VI-23.VIII. 1161 წ.) ისინი ანისს მიადგნენ და შემოეწყვიტნენ. მეფე გიორგი მათთან შესახვედრად გაეშურა და ისინი ქალაქის კართან დაამარცხა. როდესაც მეფე თავისი ჯარით მოვიდა, სალთუკი მუსლიმებს გამოეყო და გაიქცა. რადგან, როცა მეფე დიმიტრიმ ის ტყვედ ჩაიგდო და გაათავისუფლა, დააფიცა, სანამ პირში სული ედგა, არც მახვილს აღმართავდა მისი ან მისი შვილების წინააღმდეგ და არც ლაშქრით შეხვდებოდა მას და მის შვილებს. სალთუკმა ცხენი მოითხოვა. როდესაც ჩამოშორდა ამირა სალთუკი, დამარცხდა მუსლიმთა ლაშქარი, დაეცა მათ მახვილი და მოიკლა მათგან დიდძალი ხალხი. დამარცხდა შაჰ-არმენი ანისის კარებთან, და გაიქცა არმანის მფლობელი თავისი ცხენით. ტყვედ იქმნა მუსლიმთაგან ურიცხვი და გაძარცვეს შაჰ-არმანის კარავი. მოიკლა უმეტესობა მისი მიმდევრებისა და ბედნიერია ის, ვინც ბრძოლას გადაურჩა. დაატყვევეს ცხრა ათასი მხედარი და ქვეითი, სუქმანის ოჯახის დიდებულთაგან და სხვები. ტყვეთა შორის იყვნენ ბადრ ად-დინი, დედით ხლათის ქალბატონ ხათუნის ძმა და სხვა ურიცხვი ხალხი. დამარცხების ამბავი მანასკერტში მოსულმა მბრძანებელმა ნაჰმ ად-დინამაც შეიტყო და ის მაიფარეკინში გაბრუნდა, ისე რომ შაჰ-არმანს არ შეერთებია, ან ბრძოლაში მონაწილეობა არ მიუღია. ჯამალ ად-დინმა, მოსულის ვეზირმა, აფხაზთა მეფეს მოციქულები გაუგზავნა, რადგან ისპაკირდის მმართველი ჰლდრი ალ-კრატფი, რომელიც შაჰ-არმენის ერთერთი თანმხლებთაგანი იყო, ბრძოლაში ტყვედ ჩავარდა. მეფემ ის გაათავისუფლა. ვეზირმა, ასევე, ათასი დინარი გაგზავნა იმ მუსლიმი ტყვეების გამოსასყიდად, რომელთაც არც ოჯახი ჰყავდათ და არც ფული ჰქონდათ. ამგვარად მან გამოიხსნა გუნდი ჰიჯაბელებისა, რომლებიც ომში დაატყვევეს.²⁰¹

გრიგოლ ხუცესი, ქრონოგრაფია

[1161 წ.]

Ի թուականութեանն Հայոց ՌՄ (1161) թագաւորն Վրաց Գորգի, որդի Դենեսորի՝ որդոյ Դաւթի, եկն ի վերայ թագաւորաբնակ մեծի քաղաքի Անույ յաւորս ամարայնոյ, յաւոր երկուշաբաթի, և մի օր արարեալ ի վերայ քաղաքին, ի վաղիվն առեալ զքաղաքն բռնութեամբ, և սպան մարդ հազար ընդ քրիստոնէայ և ընդ այլազգի: Եւ եղեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի թագաւորութիւնն իւր: Իսկ Տէր Խաչապ որ Շահի-Արմենն կոչեն, ժողով արարեալ արս ութսուն հազար, եկն պաշարեաց զքաղաքն Անի. Ջայն լուեալ թագաւորն Վրաց, եկն ի վերայ նոցա և կոտորեաց գնոսս, և արար գնոսս փախստական և սպանաւ ի նոցանէ յայնս ատոր արս եօթն հազար, և առին ծառայս երկու հազար և հինգ հարիւր, գլխատորս՝ որք էին հարիւր յիսուն ի նոցանէ՝ ամիրայք մեծամեծք. և ձիս և ջորիս և ուղտս անհամարս, և վրան և ջօշան, և այլ սլեխ որ ոչ թիւ, և ոչխար բազում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, գոր յառման Վրացոյն էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին: Եւ գկնի բազում ատուրք գնային մարդիկք քաղաքին Անույ ի տեղի պատերազմին և գտանէին գրախս բազումս ի մէջ խոտին և բերէին: Եւ թագաւորն զայս բարութիւնս արար քաղաքին Անույ. Ջի յորժամ Էառ գնա՝ երեսու քառասուն հազար դահեկան և գնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անույ՝ քրիստոնէայ և զայլազգի: Այս եղև ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինքն ամառան աղուցիցն՝ յորժամ առաւ Անի, և յամսեանն օգոստոսի կոտորեցին զամիր Միրայն որ էր Շահի-Արմեն: Եւ գկնի երից ատուրք եղև Խաւարդուն լուսնի, որ և յարին դարձաւ մինչև ի հասարակ գիշերին, սկսեալ յերեկորէն՝ որ օր շորքտասան էր լուսնին.²⁰²

სომხური წელთაღრიცხვის 610 (1161) წლის ზაფხულში, ორშაბათ დღეს, ქართველთა მეფე გიორგი, ძე დემეტრესი, ძისა დავითისა, სატახტო ქალაქ ანისის წინააღმდეგ წამოვიდა. ღამე გაათია ქალაქის [მისადგომებთან], მეორე დღეს კი ქალაქი ძლიერი შეტევით აიღო, ამოხოცა ათასი კაცი – როგორც ქრისტიანი, ისე უცხოთესლი – და ქალაქის მცველებად დააყენა ორი ათასი რჩეული კაცი, ხოლო თვითონ დიდი გამარჯვებით თავის სამეფოში დაბრუნდა. ხოლო ხლათის პატრონმა, რომელსაც შაჰი-არმენს უხმობენ, შეყარა ოთხმოცი ათასი კაცი, მივიდა და ალყაში მოაქცია ქალაქი ანისი. ეს რომ გაიგო ქართველთა მეფემ, წამოვიდა მათ წინააღმდეგ, გაულიტა ისინი და გააქცია. იმ დღეს მათგან შვიდი ათასი კაცი დაიხოცა და ტყვედ ჩავარდა ორი ათას ხუთასი, მათ შორის ას ორმოცდაათი მეთაური, დიდ-დიდნი ამირანი; [ხოლო] ქართველებმა [ხელთ იგდეს] ცხენები, ჯორები, აქლემები, კარავი, ჯავშანი და სხვა აურაცხელი საჭურველი. და აივსო ქალაქი ანისი დიდი სიმდიდრით. ის, რაც ქართველთა მიერ [ქალაქ ანისის] ალების დროს განიდარცვა – [მას] ორმაგად აუნაზღაურდა; [ასე მაგალითად,] ძვირფასი ჯავშანი ორ დანკად იყიდებოდა. და მრავალი დღის შემდეგ ქალაქ ანისის მოსახლენი მიდიოდნენ ბრძოლის ადგილას და ბალახებში მრავალ იარაღს პოულობდნენ და თან მიჰქონდათ. [ქართველთა] მეფემ ის სიკეთე მიანიჭა ქალაქ ანისს, რომ როდესაც დაეუფლა მას, უბოძა [ქალაქს] ორმოცი ათასი დრაჰკანი და გამოისყიდა [მტრის] მხედართა მიერ დატყვევებული ანისის მსახურები – ქრისტიანი თუ უცხოთესლი. ეს მოხდა წმინდა გრიგოლის მარხვის დროს, რომელიც [არის] ზაფხულში, შუა დიდმარხვაში, როდესაც აიღეს ანისი. აგვისტოს თვეში მოკლეს ამირი მირა, რომელიც იყო შაჰი-არმენი. ხოლო სამი დღის შემდეგ კი მოხდა მთვარის დაბნელება, როდესაც მთვარე თოთხმეტი დღისა იყო, დაწყებული საღამოდან, რომელიც სისხლისფრად იქცა შუალამეს.²⁰³

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1161 წ.]

ჰայს ამან ჭაყათორან Ⴁრავს ჴორცი ათი Ⴁანჰი ჟონჰი ჰი Ⴁჴ: Ⴁი საყას ჟაოცოთოთი ამასანთჰინ ჸოთოთჲ Ⴁწახჰი Ⴁრანან, ნჰნ ჰაყარაი Ⴁწ- ნი აჟაოთჰს ასკანასთნ ნჰნაჲ ანჲ: Ⴁ Ⴁ-წი ცჰოჲ აჟან Ⴁრ, ირ ცენსავ, ჰოჲ ცანსსაჲ Ⴁჰასკოინან, ირ ბაბჰსჲრ ცანოჲასთანს ანჲ.²⁰⁴

ამა წლის 13 ივნისს ქართველთა მეფე გიორგიმ აიღო ანისი, ხოლო აგვისტოს თვის დამდეგს გაანადგურა შაჰი-არმენი, ოთხმოცი ათასი[დან] [დაუხოცა] 7000 [მებრძოლი] და ამის თვითმხილველნი გახლდით ჩვენ. [ამ ომში] 3000 დაატყვევეს. მინდორ-ველები დაფარული იყო დაცემულთა და მიტოვებულთა გვამებით.²⁰⁵

მხითარ გომი, ალბანეთის ქრონიკა

[XI საუკუნის 60-იანი წწ.]

Ⴁსჲ Ⴁჰოციჰი Ⴁჰრს ჭაყათორსავ სი Ⴁასთათნესაჲ Ⴁაოციონ ცოიბ არიოქსან გოცანსჲრ არჯანსჲიჲ Ⴁი სოჲანან სოჲანანს, ცჰაოციონ ცაოთნ Ⴁარსანსჲრ ცაყათათახსაჲს აყათორადანს, ათნოჲრ სი ცჰაოჲან Ⴁანჰი Ⴁჰანადან სი ნისჰიჲს კოჯნოჲს ნაჰსისოჲოთჰინ Ⴁარსოჲი სი ნჲჲარცო Ⴁორას, ირჲოცნ Ⴁრადჰათოთჰინ Ⴁასანას: Ⴁი საყას Ⴁნოჲჰინავსაჲ იჯ თაჰინ Ⴁი Ⴁნთს Ⴁორას ცჰაოჲან: Ⴁი ათნაჲ Ⴁინაჲარ ცჰაოჲან სი Ⴁრანასავ საარ Ⴁარსანსჲ: Ⴁი სნისკავოცნაჲ ცაორავნ ცანსნჰინსან ცაჲრს სი ცკანასჲს, ცჰახანასჲს სი ცკრანასოთრს Ⴁაოციონ სანარცანს გოცანსჲრ Ⴁოჲადს Ⴁნოჲჰინანასოჲინ: Ⴁი ნჲნაჲ Ⴁახასაჲ Ⴁაოჲანსჲ სი ცაორ Ⴁნო Ⴁნას Ⴁნას: Ⴁი სნჲნაჲ Ⴁაოჲანს Ⴁარჯათანასავ Ⴁანასნავ Ⴁაოჲანსჲს Ⴁაჲ Ⴁი Ⴁნთს ათაჰინ თნათნან, ირ Ⴁრ აყარსჰს ადცაჲ, სი Ⴁარბნაჲ Ⴁაჲ Ⴁაჲინ Ⴁოჰსნაჲ იჯ Ⴁინსჲ Ⴁაოჲანოთჰინ Ⴁაოჲანსჲ სი ცაოთჰინ: Ⴁაყას თაჲ Ⴁი Ⴁნთს ცაორადარჰინ Ⴁოთჲ Ⴁრანსჲ: Ⴁი იჯ ნჲს სი იჯ აჟანაჲს Ⴁანოჲაროთჰინ, Ⴁინჯს თაჲ

ი ანთა ჩიროგ ათაჯნოგ თნრანგნ: ჩას ლესიოცინ, որ ღე ჩქსან აანნაყნ ჟაყაიროიქსანნ ოარუხგ, გაყა ჩერს ნთნა ს დანნაყნ გაყოიქინ სორა, კათაჟ ქან გაყოიქს გაიარაძიოდ ნიქა, ათნაქ რნო ჩიო გაიოტანან ს ნსნაქ რანასქნგაი ი იაჯთინ მნრდ ი რნოქ, იო კიჯი ჳაყ... ჩას ლაყაიორნ ჳიორცი ძიოდ არარნაქ გაიარაგ რაყანაგ, ნსნ რანასქნგაი რნოქნ სორა ს აყათრასთნგნაი აყათნრაყნი: ჳი სოგა ი გიქნქინ, კირონ ხანოქნრნაქ ლინ ქაოქნ აყათნრაყნი, ქაქათოცნაქ გაოტანაყოიქ` ჟიოქაქ გიქორანსა ჩიონანგ გნაგინ. აქ სასყან იჯ იაოქარქე ი ჳარ კანაგ, იო რნო ქრქსთონნაყა: ჳსნაქ კანსკარძაიქნ ი სახანანს ანოქ, ს გქნასქ, ს გქაქინ` გაიანაყნაოქორნაყან ათნაქ ს აყრნაქ გაიოქოგ ს გრაყონ გაიო ს გქანაყა ს ანანსქი რნო სოა.²⁰⁶

ხოლო გიორგიმ, როდესაც მეფობა განიმტკიცა, მრავალი გაბედული საქმე გააკეთა, სხვადასხვა მხარეებში შეიჭრა, მრავალი ოლქი დალაშქრა და ბრძოლით დაიმორჩილა. აიღო ქალაქი ანისი, ჳერ ერთხელ, ხოლო [შემდეგ] მეორედაც, ეპისკოპოს ბარსელის და მისი ძმების – მაგისტროს ჳასანის შვილების მოწოდებით. შემდეგ მას წინააღმდეგობა გაუწიეს და არ მისცეს ქალაქი. მაშინ აიღო ქალაქი ძალით და ბრძანა მისი გაძარცვა; გააშიშვლა ყველა ჳარისკაცი, [აგრეთვე] დედაკაცები, მღვდლები და ბერები და მრავალი შეურაცხყოფა მიაცენა წინააღმდეგობის გამო. დაადგინა ქალაქის თავი, მასთან ერთად [დატოვა] ჳარი და წავიდა. ქალაქი შევიწროებული იყო მტრის თავდასხმებით; სთხოვეს [გიორგის] მიეცა [ის] ხელთ უწინდელი მფლობელისათვის, რომელიც ტომით სპარსი იყო. კვლავ გადადიოდა ის [ქალაქი] ერთი [ხელიდან] მეორეში. არ ჳქონდა მშვიდობა ქალაქსა და არეალს. შემდეგ ხელთ მისცა თავის მხედართმთავარს ივანეს, მაგრამ მაინც არ დამყარდა სიმშვიდე, ვიდრე არ გადასცა მის უწინდელ მფლობელს. ხოლო ელტიკუმბა, რომელიც მთელი სპარსეთის სამეფოს იშხანი იყო, როდესაც დანახა მთელი მისი ძლიერება, წინასწარ გამოიყვანა თავისი სულთნის მთელი ჳარები და დაბანაკდა ველზე, იმ ციხესიმაგრის მახლობლად, რომელსაც გაგი ეწოდება... ხოლო მეფე გიორგიმ შეკრიბა დიდი ჳარი, მოვიდა, დაბანაკდა მის საპირისპიროდ და მოემზადა საბრძოლველად... იმ ღამეს, როდესაც ემზადებოდნენ დილისათვის საბრძოლველად, [ათაბაგმა და სულთანმა] ფარულად დატოვეს თავიანთი კარავი და გაიქცნენ. მაგრამ არ დასცხრომიათ ბოროტი სურვილები ქრისტიანთა მიმართ. მოულოდნელად მივიდნენ ანისის საზღვრებში და მიიტაცეს სოფლები აშნაკი და თალინი, დასწვეს სიმაგრეები. მრავალი კაცი და ქალი და მათთან ერთად ბავშვები გარეკეს ტყვეებად და შორეულ ტომებში გაყიდეს.²⁰⁷

მიქაელ ასური, მათიანე

[1161 წ.]

ჳაყან ძანანასქი ჟაყაიორნ ქრაგ ჳიორცი ნხარ გსაქოქი სანქრან. ს კაქაი გსაქოქი ს ქანანთნაგ გნა. სი ლათ გქნქი რაოქა. ჳი იარბნაქ ძაოქნგაი რაყნიოქინ ლიორჳაგ რნო იქნ ჳიორცნაქ, ს კიოთრნგან ი ნანანქ ხაყარქ ხაყარაგ ს ქიორქ ქიოქი.²⁰⁸

იმავე წელს საქართველოს მეფემ, გიორგიმ, დაამარცხა ამირა სალთუხი, დაატყვევა იგი და გაჳყიდა. და აიღო ქალაქი ანისი. კვლავ შეიკრიბა თურქთა სიმრავლე გიორგის წინააღმდეგ და დახოცეს მათგან ათასნი ათასთაგანი და მრავალნი მრავალთაგანი.²⁰⁹

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

[1161 წ.]

კუალადცა ინება შეყრად და გალაშქრებად, და მიმართა დიდად ქალაქად ანისად, რომელი ძუელ ოდესმე ბერძენთა მეფეთა სახლი და საჯდომი იყო, რომელსა შინა მოდღესამდე არს ათას და ერთი ეკლესია. და მირიდებითა ბერძენთათა და მიმოცვალებითა ჳამათათა დიდად-

გუარიანთა ვიეთმე შადადიანთა გამგეთა დადგმულთა ამას ზედა მყის მიმჭდომიან სამ დღე ყო
ომთა სიმრავლე და ძგერა ჰუნეთა, სიტყვთ და საქმით ბოლოდ დასტეხნეს; ვითარცა აკანაფი-
ანმან ამფხურელმან და მეხისტეხის-მყოფელმან შორის ელვებსა, გარდახუეწასა შინა შადა-
დიანისა ჴელთ იგდო ქალაქი ნებისაებრ თვისისა და არა დამბრუნებელმან და შემტყობელმან
დაიმჭირა სადგომად, ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად. დამგდებელმან ივანე
ორბელისა, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირ-სპასალარისა, თანაშემწეობითა სარგის მჭარგრ-
ძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულთა აზნაურთათა ურვა-ქმნილმან მოჭმართა თვსთავე
სანადიროთა სათამაშოთა და გასახარებელთა. რომლისა ჯავრისაგან აღიძრა ნავლეელ-ფიცხე-
ლობა და ქედმაღლობა აგარიანთა და ისმაიტელთა. და შარიარმან, სულტანად მწოდებელ
თავისამან, მაწვეველ იქმნა ყოვლისა შამისა, ჯაზირისა და დიარბაგისა თურქთა თანა გარდმა-
ნისათა: არდოხის ძე, რომელი პაპისა მისისაგან დიდგვართა კუზის ძე იყო, რომლისა მამამან,
ლაშქრობათა შინა სპა-მრავლად სახელგანთქმულმან, გამოჩენილი ივანე აბულეთის ძე
ლტოლვილ ყო; სალდუხ სალჩუკიანი, რომელი სულტანთა გუარსტომობდა სრულიად, მრავ-
ალთა დიდთა მეპატრონეთა და ფადაშაჰთა სპარსეთისათა თანა, მსგავსად მვეცთასა აღმ-
ლესველი კბილთა, დიდითა და მიუწოდომელითა ძალითა და უჭამრავითა ლაშქრითა მოვიდა
და მოადგა ანისსა, ყოველთა დღეთა კართა ზედა მბრძოლი მაშქერებელი და მაძვერებელი
ცხენთა და აბჯართა. ხოლო ცნა ესე მეფემან მეფეთამან გიორგი ნაჭარმაგევსა, სახლსა სათა-
მაშოსა შინა, კაცმან მამადმან და ზეს გამომდებელმან წყობათა შინა, იწმნა დასნი და დასნი და
ზედადამბრთველმან ერთმანერთთა ზენა-ქუნათა, ვითარ ყოველთა ხილულთა ზესთაობასა
წინააღმდგომ ექმნა ჩრდილოსა და აღმოსავალსა. და ვითარ ითქმის, „გმირი სრბად გზასა, შე-
ირტყა და წარემართა და სუფევდა“, არლა დამხედველი მცირეთა, და ყოვლადვე არლა მომ-
ლოდინე ექმნა სახელგანთქმულთა ჯაბუკთა ლიხთ-იმერთა და ვიეთთამე ამერთაცა მინდობი-
ლი წყალობათა შემძლისა, ვითარ იტყვს ისტორია ისქანდარ მაკიდოვნელისა, და ხადა ძალსა
ძალთასა, რომელი მეუფებს ცასა ცათასა და თუალავს სიმრავლესა გარემომდგომთა მტერთა-
სა. არცა განმლეობასა მტერთასა მახვილთა ელვისა, გარდამავალი მათთა შთავიდა შირაკად.
რომელსა თანავაზირობდეს იოვანე მწიგნობართ-უხუცესი და სუმბატ სვიმონ-ქმნილი, რომე-
ლი სხუათა საჭურთა თანა საქმიეთაცა აღჭურვილ იყო და მით მშლელ მისლვისათვს სიმცრო-
სათვს სპათასა. არა დამორჩილდა მწნე მწნეთა და გოლიათი გოლიათთა, ჭემმარითად მიმლე-
ბი მოწამეთა ღუაწლთა და გვრგვნსა, თვთ სენნაობითაცა მიმსგავსებული გიორგი: მან თუ ერ-
თი ვეშაპი, ამან კულა ბევრნი ბევრთა სახენი ასპიტთა და იქედნეთანი სძლივნა უძლეველმან
მწედარმან, მართობთაცა შინა გონებისათა მიმართ. მხილველმან სარკინობთა სპაებისამან
გარდასლვითა მლოცველმან და მავედრებელმან, თუალთა ზეცად აღმპრობელმან აღსაჭურ-
ველეს მიმცემელმან იოვანეს და ძელისა ცხოვრებისა მიძღუნავად. და ამვედრდეს გულითა
განჭურვებულთა და ურთიერთას განამწნობდეს. და შვილნი ცხოვრებისანი სიკუდილსა არა
რიდებდეს თავსა. ხოლო მეფემან, მტკიცედ აზვევებულმან ჰუნესა ზედა ჴმითა მით ხოსროვანი-
თა გასცა ღაღადი და სწავლა გულსა მწედართასა, ვითარმედ: „კაცნო ძმანო, ერთსულნო და
ერთრჯულნო! თუ რაზომ დიდად კეთილ არს საღმრთოთა სჯულთა და ქრისტეს სახარები-
სათვს სიკუდილი, რომელნი სამარადისოდ ვნატრით ქრისტეს კუალთა შემდგომთა და მომკუ-
დართა მათ თვთ ბუნებითა მკუდართა სხეულთაგან. და ხედავთა, თუ რაოდენ უფრო სასახე-
ლო არს მწნებრივ სიკუდილი, ვიდრელა სენითა განდნობითა განლეულეებასა შინა, რამეთუ
სახე და სახელი კეთილისა საუკუნოდ გზად გუყუების. რამეთუ გუასმიეს ძუელთა მომთბრო-
ბელთაგან, თუ რაოდენნი კუეთებანი თავს ისხნეს საღმრთოთა სჯულთათვს ტომმან ებრაელ-
თამან არტარქსერქსის ზე, ელენთა – ოდეს-იგი იძღუნებოდეს თემისტოკლეოს მიერ, უცთო-
მელისა სპასპეტისაგან და სოფლისა მქონებელსა სძლესა არტარქსერქსის რომელმან ზღუაცა
მტკიცე ყო უომრად სპაებთათვს, ხოლო ათინელთა ერთისა ოდენ ქალაქისაგან უკუნრღუეულ
იქმნა. აწ ფრთოვანნო ლომნო ჩემნო, ჩემთვს განლახურილისა აღვიხუნეთ ლახუარნი და
ოროლნი, და უგმირნეთ ურწმუნოთა ღვთაებისა მისისათა.“ და წარმომთქუმელმან უკანასკ-

ნელთა ლოცვათამან მოუწოდა ამირახორსა მისსა სუმბატის ძესა ლიპარიტს, ბექასა სურამელსა, ქირქიშს აბულეთის ძესა და სამ ათასთა თანა, მბრძანებელმან, მუნცა ღიმილითა და სიცილითა მლაღობელმან: „მოყმენო, იგიცა ვჯობთ, რომელმანცა უმსწრაფეს უხეთქნეთ დროშის მქონესა, და დაცემითა მისითა დავსცეთ ბანაკი ნავალისი, მასმიეს და კიდრისა შთამოსულთა“. ესრეთ სასოებით მოქადულმან განვლნა რაზმნი და სუმპერაზმანი, განწონნა კინენი მსგავსად აფროდისისა მქონესა წყობისა მამტკიცებელისასა. და ვითარ იხილეს დროშა დაცემული მკლავითა აქილიანითა, იქცევისი მკუეთრ მკუეთელად, იწმიეს სივლტოლა ძალისაებრ ჰუნეთასა. რომელსა შინა აღესრულა სიტყუა წარქცევად ერთისაგან ამირსპასალარნი, დიდებულნი და ლაშქარნი. ამათ აქათ და მათ მუნით აღინეს ღუარი სისხლისა. და თვთ მეფე აღექსანდრეს სუითა და სიაოშის მოყმობითა სდევდა მრავალგზის გამომცვლელი რაზმთა, სცემდა და იცემებოდა, სრვიდა და ისროლებოდა, და ბუმბერაზნი მისნი თანაშემწეობდეს. მხედველნი, ვითარცა ერნი ისრაელისანი, და მზეცა, ისუ-ნავეთებრ, მდეგი ველარა მპყრობელი ეტლთა განგებითა მსრბოლობისათა, შთაეწურა დევნასა შინა მათსა. და კუალად შემქცეველთა იხილეს სიმრავლე სრვილისა და მოსრვილისა, ჳელმწიფეთა და დიდებულთა, აზნაურთა ლომთა და მონათა, სიმრავლე კარავთა და სარაფარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა, ოქროთა ჳედილთა და უჭედელთა, აქლემთა, ცხენთა და ჳორთა და ყოველთა განძთა, და სოფლისა სიმდიდრეთა და მონაგებთა, აღსარიცხად გარდარეული. ცოცხალთა უამრავთა თანა იხილეს ოთხთა მკუდართა მიერ აპყრობა ჳელისა, რომელი რქუა ათასისადა ათასთა ესრე სახედ მგებარეთადა ქმნა, რათა იწყეს შეკრება ორმოთა ზედა. იხილნა მეფემან კოსტანტინე საყურელნი და საკუთარნი ვეზირნი, სპასალარნი, ჳელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი. და შეხადეს მას ყოველმან ერმან და ესრეთ ჰქუეს შემოსილსა ჳელმწიფესა დაკოდილთა და ნაცემთაცა: „მშვდობა“. რადცამცა სახედ დაისახოდა, თუ ვითარ მხიარულნი და მმადლობელნი ღმრთისანი და ღმრთისაგან მის სახედ ჩენილისა პატრონისანი იშუებდეს ფრიად მპოვნელნი მამა ძისა და ძე მამისა, ძმა ძმისა და თვისი ნათესავისა, პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა. გამარჯუებულნი და აღვსილნი ყოვლითურთ სიხარულითა იღიმოდეს, ამბორს უყოფდეს ურთიერთას. და ამას ესევეთარსა განსაცხრომელსა და სახარულევანსა მეფობასა შინა თვთ მეფე მისით სპითურთ გარდამავალი თაყუანისმცემელ ექმნა ზენასა განგებასა. არა სჯულთა სიმტკიცეთა, არცა მსხვილ-ბარკალთა მამაკაცისათა, არამედ მას ზენასა ხუედრსა და ზეშთა წმიდასა განგებასა უგალობდა, დამხედ სიმდაბლითა დავარდა წინაშე უფლისა ღმრთისა საბაოთისთა ძალთასა და ცრემლთა მიერ სულ-დართულ დაჯდა განსუენებად და აღებად ბევრისა ბევრეულთაგან ნიჭთა მცირედ მცირედისათა. და ეგრეცა აღვსილმან საჭურავთა და საჭურჭლეთა მიერ, აღმსხმელმან ჳელმწიფეთა და დიდებულთამან, აზნაურთა და მონათამან მარადის, სამ დღე დამყოფელმან კართა ანისისთა და მაურვებელმან ქალაქისამან და მას შინა დამყენებელმან ამირისამან და ლაშქართა ამყრელმან პირითა მხიარულითა წარმოავლინა მახარობელი წინაშე ფილოსოფოსთა და პატრიარქისა, რომლისა ლოცვა თანამწედ ჰქონდა. და თვთ ნათლითა პირითა პირველად მივიდა გამზრდელისა მისისა წინაშე, თამარსა დედოფალსა დედოფალთასა, რომელმან დაივლტო პირველად ცრემლითა და მერმე სიხარულითა გარდარეულითა. და კუალად შეეყარა ცოლსა თვისსა ურცხუენელითა პირითა და ახოვნითა სახითა.²¹⁰

მხითარ ანეცი, მსოფლიო ისტორიის მატეანე

[1161 წ.]

Եւ թէ որպէս առաւ Յանի այլագգեաց՝ գրեցաւ եւ այժմս շնորհօք բարերարին աստուծոյ: Մինչև զօրացաւ թագաւորն Վրաց, որդին Դեմետրեայ, որդոյ Դաւթի ի քվին Հայոց ԶԶԺ (1161), զոր նկն յաւոր ամարայնոյ ի վերայ Յանոյ թագաւորաբնակ քաղաքին, նաև աստուածաբնակ ասնն եւ ոչամաչն: Եւ մի օր պաշարեալ զքաղաքն՝ միս օրն Էսո զնա բռնութեամբ, կոտորելով

ი ნაა ანდჩი ნ- რნო პრჩათინსაჲ ნი რნო აყაყდი. ნი ნო ი ნაა აყაყსაყანა ანდჩინა რნ- ნი რარდაი ი თონი ჰიო ნი პაყათოიოქინ: რს წახი არინ სოყაჲ თერ ნიქნი იოა, სნი ნი აყაჲარსაყეწანი რნ- ხნძეო: რი ადოქინსაჲ პაყათოქინ ორსე რორდინსაჲ. სნი ი ოქრაჲ ნოგა ნი სოთორსაყ ენოსა ნი ენაყსაყან არაჲ რაქაჲსაყან: ნოიო ანთანი ი ნოგანდ ანდჩინ რნ-, ნი ათინ ი ექსათრაყნოგა გერჩი რნ-რ, ნი რჩი ნი ჴორჩი, ენა ნი გრაჲსა, ასაყარ ნი აოქინ, ნიქნი ნი არბაჲ ანხაძარ, ნასი ნოქარაჲ ნი აყარჩე: რი იყაი რაჲყარნ წანი იქ ნი იქ აოარაი, ექ გოი რაჲაჲნი სოროსაჲ [ქი] ხინახაროქინდ ორსე ნი აყოგ, აქინ იყანი ხარსოთოქინაჲ. გოი ოი რსა თოიოგ ი რაყიოი ორა სისანქინ ი რაჲყარენ ნი როქსაჲ რნო რაჲთან გთანქინ გერჩი, გოიოი ნი გარჩი ხნჲ ნი კოქინაჲქინ: რი პაყათოიოი ნო სონ- ნიქნი [ქი] რაჲყარსაყეწინ წანოი, ოი აყაყსენქინ გერჩისაჲ რაჲაჲყაქინ რაჲარჩინ ი ნოგანდ.²¹¹

და როგორ მოხდა ანისის აღება უცხოელების მიერ, უნდა დავწეროთ მოწყალე ღმერთის წყალობით. იმ დროს, ქართველთა მეფე, ძე დემეტრესი, ძისა დავითისა, გაძლიერდა სომხური წელთაღრიცხვის 610 (1161) წელს და დაიძრა სამეფო ქალაქ ანისისკენ ბაგრატიონის დღეებში. არ შემრცხვება და ამ ქალაქს ღმერთის სამკვიდროს ვუწოდებ. ერთდღიანი ალყის შემდეგ, მეორე დღეს, მან აიღო ქალაქი და დახოცა 1000 ქრისტიანი და უცხოელი, დააყენა იქ 2000 მგველი და დაბრუნდა თავის სახლსა და სამეფოში. ეს რომ ხლათის ბატონმა შაჰი-არმენმა შეიტყო, მოვიდა და 80 000 ცხენოსნით ალყა შემოარტყა ქალაქს. ამის შესახებ აცნობეს ქართველთა მეფეს გიორგის, რომელმაც გამოილაშქრა მათზე და დახოცა, სხვები კი გააქცია. და მათგან 7000 დახოცეს, 2700 კი ტყვედ აიყვანეს მათი წინამძღოლებისგან, აგრეთვე ცხენები, ჯორები, იარაღი და აბჯარი, ფარები და მშვილდისრები, ურიცხვი ოქრო-ვერცხლი, და კიდევ ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი. და ქალაქი ანისი გაივსო ნაძარცვი ალათით, რომელიც მან დაკარგა ქართველების და სხვათა თავდასხმების შედეგად, ახლა კი სიმდიდრით ივსებოდა, ისე, რომ რამდენიმე დღის განმავლობაში გამოდიოდნენ ქალაქის გარეთ და პოულობდნენ გარშემო ველებზე აბჯრებს, ხმლებს და კმაცოფილები იყვანდნენ. მეფემ 40.000 ოქროს მონეტა მისცა ანისის მკვიდრებს, რომლებმაც სპარსელების მიერ ადრე ტყვედ აყვანილი ადამიანები გაათავისუფლეს.²¹²

ლაშა გიორგის დროინდელი მემბტიანი

[1161 წ.]

დაჲდა მეფედ გიორგი, უმაღლესი ყოველთა მეფეთასა... სპარსეთისა სულტანნი, შორს მყოფნი და ახლოს მყოფნი, მეძღუნედ და მოხარკედ მისდა იყვნეს, და ყოველნი სანაპირონი სამეფოსა მისისანი უშიშად ჰქონდეს. აიღო ანისი, ადრითგან წანაღები თურქთა, ქრონიკონსა სამას ოთხმოცსა. შეიპყრა სალდუხი, ამოსწყვტა ყოველი ძალი მისი, მოაღებინა ძღუენი და საჭურჭლენი, რომელი არა აითუალვოდა. და აღივსნეს სამეფო და ლაშქარნი მისნი. უშიშად ჰქონდეს განძას სულტანი და ხლათის სულტანი და შამისა, ჯაზირისა და არდოხისძე სალდუნი გააქცივნა და აჯოცნა. და მოვიდა ილღუბი დიდითა ლაშქრითა სპარსეთისათა, დაარბია შავშეთი, კლარჯეთი და გავალის ჯარს ესრე დაჯოცნეს, რომელ მოამბე ერთიცა ვერ წავიდა.²¹³

იბნ ალ-ასირი, სრული ისტორია

[1161 წ.]

في هذه السنة، في الشعبان، اجتمعت الكرج مع ملكهم، وساروا إلى مدينة أني من بلاد آران، ومكثوها، وقتلوا فيها خلقاً كثيراً، فانتدب لهم شاه أرمن بن إبراهيم بن سحمان صاحب خلاط، وجمع العساكر، واجتمع معه من المتطوعة خلق كثير، وسار إليهم، فلقوه وقتلوه، فانهزم المسلمون، وقتل أكثرهم، وأسر كثير منهم، وعاد شاه أرمن مهزوماً لم يرجع معه غير أربع مائة فارس من عسكره.

მოხვეჭეს და წავიდნენ. მცირე ხნის შემდეგ ფაიზი, ეგვიპტის ხალიფა, გარდაიცვალა. ამასთან დაკავშირებით ეგვიპტელებმა იკისრეს ფრანკებისთვის ყოველწლიური ხარკის გადახდა ასსამოცი ათასი ოქროს დინარის ოდენობით.

და გიორგი, იბერთა მეფე, ჩრდილოეთისკენ გაემართა, თურქებს გამოსტაცა დიდი ქალაქი ანისი, ხელთ იგდო დიდი ნადავლი და ძალიან ბევრი არაბი ტყვე და დაბრუნდა თავის ქვეყანაში. და ამირა ჯამალ ად-დინი, რომელიც მოსულში იყო, ძალზე გულმოწყალე და სათნო კაცი იყო, და წარგზავნა გიორგისთან ელჩად მაფრიანი იგნატიუსი, რომ არაბი ტყვეები გამოესყიდა. და ის წავიდა და დიდი პატივით მიიღეს და დიდძალი ტყვეები გადასცეს უსასყიდლოდ. და საჩუქრებით გაისტუმრეს მოსულის ბატონთან და მასთან ერთად იბერიელი ელჩიც გაგზავნეს საკუთარი ხარჯით. და როდესაც ჩავიდნენ მოსულში, მმართველი თავად გამოვიდა მათ შესახვედრად. და მაფრიანი და ელჩები მოსულში შევიდნენ შუბებზე წამოცმული ჯვრებით და ქრისტიანებს და არაბებს შორის მშვიდობა იყო ტყვეების გათავისუფლების გამო.²¹⁹

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია
[1161-1164 წწ.]

Ի վեցհարիւր եւ տասն (1161) թուին Էսո Գւորգի Վրաց թագաւորն զԱնի ՚ի Փատւոն ամիրայէն. որ փոխեաց զՇատատն նղբայր իւր. եւ զկնի յիսուն ասոր եկն Շահի Արմէնն բագում հրոսակօք ՚ի վերայ հարուածեալ եւ ակտացեալ քաղաքին ՚ի Տոնացն: Չոր լուսայ Գւորգի անդրէն դարձաւ, եւ եհար գնոսա կոտորամաք սրոյ, գորոց գթին ոչ ոք կարաց զիտել. բայց ճերբակալքն Էին քսան հազար. եւ թողոյր ՚ի յԱնի զՍադուն իշխանն, յորոյ վերայ կարծիք ապստամբութեան եղեն՝ վասն խնամով ամրացուցանելն զպարիսպ քաղաքին, զոր իմացեալ թագաւորն ընկենու գնա ՚ի պատուոյ: Եւ նա սրտառեալ գնաց հատուած առ Տրսկուզն. զոր խաբէութեամբ կալեալ Տրիսպսպն Շաքէոյ, բերէ անդրէն առ արքայ եւ մնոանի. եւ զիշխանն Չաքարեան զՍարգիս՝ դնեն ՚ի տեղի նորա ՚ի յԱնի: Իսկ Տրսկուզն զայրացեալ չէր ինչ ձեռնհաս առնել, զի չորեք հազար Պարսիկ կորեաւ ընդ Սադունին: Իսկ թագաւորն Վրաց կուտէ առ ինքն զկովկասային գօրսն, եւ զայ առնու զԴուին խստագոյն խայտառակեալ գնոսա ՚ի սուր եւ ՚ի հուր, բաց ՚ի քրիստոնէիցն որ անդ... Չոր լուսայ Տրսկուզն զայ յայրեցեալն եւ ՚ի քանդեալն Դուին, եւ խոցոտեալ սրտիւ եւ արմոնեալ իբր զգագան կատաղի՝ զայ ՚ի Մրեն եւ այրէ անդ զամրոցն, ուր ողջակիզեցան վասն Քրիստոսի ոգիք իբրեւ չորեք հազար. եւ դառնայ ՚ի դաշտն Գագայ, եւ ասաց այրել զխաչն հոչակատր. վասն որոյ ՚ի բարկութենէն Տեառն պատժեալ լինէին ՚ի տուէ եւ ՚ի զիշերի ՚ի թինաբեր ձից: Եւ զկնի ՚ի թագաւորէն Վրաց ահաբեկեալ փախչի, թողով զկարասին եւ զգերիսն անդէն. ասկայն գրգռէ զՕովի գաուտանն, զորդին Մահնուդի զԱսլան եւ ածէ յԱնի, եւ զամս չորս պահէ ՚ի տառապանս անվար եւ անհանգիստ. մինչեւ թագաւորն Վրաց Գւորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն գաուտանն եւ տայ ՚ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ՚ի բազմութենէ անօրինացն.²²⁰

610 (1161) წელს ქართველთა მეფე გიორგიმ ანისი წაართვა ამირა ფადლონს, რომელმაც შეცვალა თავისი ძმა შადიდი. ორმოცდაათი დღის შემდეგ, მოვიდა შაჰი-არმენი ყახალთა დიდი გუნდით, დაესხა თავს ქალაქს, რომელსაც უკვე დიდი დარტყმა ჰქონდა მიყენებული სონები-საგან. ეს ესმა გიორგის, დაბრუნდა და ხმლით რამდენი მოსრა ვერავინ გაიგო, მაგრამ ტყვედ ჩაიგდო ორმოცდაერთი ათასი კაცი. ანისში დატოვა მთავარი სადუნი, რომელიც ჩათვალეს მოღალატედ [იმის გამო], რომ მან დაიწყო ქალაქის გალავნის გამაგრება. ეს გაიგო მეფემ და ჩამოართვა მას პატივი. ის გულანუყებულები გაიქცა ელტიკუზთან. შაქის ერისთავმა მოტყუებით შეიპყრო [სადუნი] და მიჰგვარა მეფეს, რომელმაც მოაკვლევინა ის. მის ადგილას კი ანისში დააყენა ზაქარიანელი მთავარი სარგისი. განრისხებულმა ელტიკუზმა ვერაფერი შესძლო,

რადგან სადუნთან ერთად დაილუბა ოთხი ათასი სპარსელი. ხოლო ქართველთა მეფემ თავისთან შეკრიბა კავკასიელთა ჯარი, მოვიდა და აიღო დვინი, სირცხვილი აჭამა მათ, ცეცხლსა და მახვილს [მისცა ყველაფერი], გარდა იქ მყოფი ქრისტიანებისა... ეს ესმა ელტიკუმს, მოვიდა გადამწვარ და განადგურებულ დვინში, დაკოდილი გულით, ღრენდა ვითარცა მძვინვარე მხეცი, მოვიდა მრენში, გადაწვა ციხე, სადაც ამოიწვა ქრისტესთვის დაახლოებით ოთხასი კაცი. ის დაბრუნდა გაგის მინდორზე და ბრძანა განთქმული ჯვრის დაწვა, რის გამოც ღვთის რისხვით ისჯებოდნენ დღე და ღამე შხამიანი გველებით. შემდეგ ქართველთა მეფისაგან დაშინებული [ელტიკუმს] გაიქცა, დატოვა რა ავლა-დიდება და ტყვეები. მან ააგულიანა წოვის სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე, მოიყვანა ანისში და ოთხი წლის განმავლობაში ეპყრა [ქალაქი] ტანჯვასა და მოუსვენრობაში, ვიდრე ქართველთა მეფე გიორგიმ შეიწყალა ქალაქი, თავისთან მოიწვია სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე და მისცა მას ანისი, რადგან პირადად არ შეეძლო შეენარჩუნებინა ის უსჯულოთა მრავალრიცხოვანი [შემოსევების] გამო.²²¹

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1161 წ.]

იქ (1161) ჰქინ ღაირღი ათი ანისი. დაიკავა შაჰი-არმენი, ხლათის მმართველი ანისის კართან.²²²

610 (1161) წელს გიორგიმ აიღო ანისი. დაიკავა შაჰი-არმენი, ხლათის მმართველი ანისის კართან.²²³

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1161 წ.]

჊ი კათორი სორა რაგიონ რნღარბასლიოჰინ ჰი რადათორიოჰსან სორა . ჰი რაგიონ აყათნრაყინონა ოღსაგ ჰირილ ანბანრნ . ჰი ონინ არი ჰი რაჟ საყასაყარინ რ-ქანღი რიოღსიყეყ ცამნსაყნ თონინ რარსაყ ჰი საბსაყ ჰი რორრაყ: აყი რ-ღორღი ლათი ანისი რაღაჟ ჰი 610 რქასანინ ჰი ცამნსაყნ თონინ რირსაყ . ჰი ჯნორიხსაგ ონბინ რ-ქანღი` ომირ საყასაყარინ რ-რაყ, რიოიონ სარსათაყ ორრქანს . ჰი სსაყისანაგსათი ონა ოაყინიჰ: აყი რ-ქანღი ოჩანდა ოსყარ რ-ღაჰი-არმენინ ჰი რიონ საროჟ რი ოსსაყ ლი 60,000 ათი ᰁ ᰁსრაყ რაღაჟინ . ᰁი რქასათი ᰁაჟი რადათორი რ-ღორღი ᰁოღინიჰინ . აყი ᰁა ᰁს ლი ᰁოი ᰁარსინ.²²⁴

ხოლო ამისსა შემდგომად მიეცა ფართობა სამეფოსა მისსა და მრავალი ომი გარდაიხადა [გიორგი III-მ] თავით თვსით და შემწეობითა მწინისა სპასალარისა ივანესითა ყოველი სპარსეთი და თურქისტანი შეაძრწუნა. ამან გიორგიმან აიღო ანისი ქალაქი რიცხუსა ქი და ყოველი ქუეყანა შირაქისა და უბოძა ამირსპასალარსა ივანეს, ძესა დიდისა სუმბატ ორბელიანისასა და დაემკვდრა მათ მამულად. ივანემან ამან დაამარცხა ერგზის შაჰარმენ, რომელი მოსულიყო ორმოცი ათასის კაცით ანის ქალაქზედ. თუმცა შეეწეოდა მას მეფე გიორგი, გარნა ესე იყო მებრძოლი.²²⁵

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1162 წ.]

საყა ᰁ ᰁჰი ᰁმინ კათონათი ᰁ ათი რ-ღინ რაღაჟ ჰი რ-ღ- ᰁსრსაგ ჰი რანღსაგ ᰁთი ᰁ ᰁოყარინი ᰁოგა: ᰁმნბ ᰁოან ᰁჯნას ᰁყინსაგ ჯარაყიოჰი რ-ღსოიონ ᰁოი რ ᰁსან ᰁაყიანბან.²²⁶

ამის შემდგომ კი, მეორე წლის 1 აგვისტოს [მეფე გიორგიმ] აიღო ქალაქი დვინი, 60000

[მებრძოლი] დაატყვევა და მათი [მუსლიმთა] ცრუ სამლოცველოები დააქცია. ბოროტმოთავე ელტიკუმბა დიდი დაბა-ქალაქი აშნაკი გადაწვა; გადამწვარ [სახლთა რიცხვს] 5000 იტყვიან.²²⁷

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1163 წ.]

في يوم الاربعاء تاسع شعبان من سنة ٨٥٥ كسر شاه ارمن والسلطان ارسلان شاه ابن طغرل بك وشمس الدين الذكر وفخر الدين صاحب ارزن ملك الابخاز والكرج كسرة عظيمة ودخلوا الى حصن الكركري وكانت الوقعة هناك وكُسروا اقبح كسرة و غنم منهم من الاموال ما لا يوصف ولا يحصى وانهزم ملك الابخاز الى غيضة عظيمة فيها خشب الصنوبر مسيرة ثلاثة ايام لا يقع على احد فيها الشمس الا نادرا وقد ٩٤ واخذ شاه ارمن ثلاثة حمال كان احدها فيه آنية ذهب وفضة والثاني كان احدها فيه آنية ذهب وفضة والثاني كان عليه بيعة الملك فيه صلبان ذهب وفضة مرصعة بانواع الجواهر وفيه اناجيل مُصَوَّرة بالذهب مرصعة بالجواهر لا يُعرف قيمتها ولا يوجد مثلها والثالث عليه خزانة الملك من ذهب و فضة وجوهر ما لا يقوّم بعضه كثرة بحيث انه قيل ان كُتِّبَ اخلاط بديوانها قوّموا ما وصل الى شاه ارمن وكان مثل ما اخذ منه على باب آنة عند ما كُسر تلتين ضعفا.²²⁸

558 წ. 9 შა‘ბანის თვის ოთხშაბათს (1163 წ. 13 ივლისს) შაჰ-არმენმა, სულთანმა არსლან-შაჰ იბნ ტულრილ ბეგმა, შამს ად-დინ ელდიგუმბა და არზანის მფლობელმა ფახრ ად-დინმა სასტიკად დაამარცხეს აფხაზთა და ქართველთა მეფე. ისინი შეიჭრნენ გიორგის ციხე-სიმაგრეში, სადაც ბრძოლა მოხდა. [ქართველებმა] ყველაზე საშინელი მარცხი განიცადეს... მუსლიმებმა დიდი ნადავლი იგდეს ხელთ და ბევრი ხალხი დახოცეს. აფხაზთა მეფე გაიქცა, მან დიდ ტყვეს შეაფარა თავი, რომელშიც ფიჭვები იბრდებოდა, სამი დღის სავალზე, სადაც მზე მხოლოდ იშვიათად ჩანდა...

შაჰ-არმენმა სამი საპალნე ჩაიგდო ხელთ: პირველში იყო ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი; მეორეში მეფის სამლოცველო – სხვადასხვა ძვირფასი ქვებით შემკული ოქროსა და ვერცხლის ჯვრები, ოქროთი დასურათებული და ძვირფასი თვლებით შემკული სახარებები, რომელთა ღირებულება შეუფასებელია და რომლის მსგავსიც არ მოიძიება; მესამეში იყო მეფის ხაზინა, ოქრო-ვერცხლით და ძვირფასი ქვებით, რომელთა ღირებულება სიმრავლის გამო შეუფასებელია. ამბობენ, რომ ხლათის დივანის მწერლებმა შეაფასეს შაჰ-არმენის წილი და აღმოჩნდა, რომ ის იმდენივე იყო, რაც მისგან წაიღეს ანისის კარიბჭესთან, ეს მაშინ, როცა ოცდაათჯერ მეტი მეომარი დამარცხდა.²²⁹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1163 წ.]

Ապա գաւարաժողով լեալ սուլտանն Խորասանա, եկեալ ի դոտն քաղաքիս Անույ եւ զարհուրեցոյց զքնակիչք սորա, յետ Լ սուր զնաց զաղտագողի սղուխսաբար եւ հար զթագասորն Գուրգի եւ զասար նորա ետի եւ դարձաւ ի տեղի իւր.²³⁰

ამის შემდეგ შეყარა ჯარი ხორასანის სულთანმა, მიადგა ქალაქ ანისის კარს და მის მაცხოვრებელთ თავზარი დასცა. 30 დღის შემდეგ მელაკუდასავით გასაიდუმლოებულად მიადგა და დაარტყა მეფე გიორგის, მისი ნადავლი ხელთ იგდო და თავის სამყოფში დაბრუნდა.²³¹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1163 წ.]

Ապა գաւարաժողով լեալ սուլտանն Խորասանա, եկեալ ի դոտն քաղաքիս Անոյ եւ զարիւրեցոյց զբնակիչք սորա, եւ յետ սակաւ ատուց դարձալ աշխարհ իւր ոչ ինչ կարացեալ ստանանէլ սորայ, զի Տէր պահպանէր Ինքն հովանի Աջովն Իւրով, որ արինեալ է յախտէանս, ամէն.²³²

ამის შემდეგ ხორასნის სულთანმა შეყარა ჯარი, მიადგა ქალაქ ანისის კარს, [და] თავგარი დასცა მის მაცხოვრებელთ და, ვერარა ავნო რა მას [ქალაქს], შემდგომად მცირედთა დღეთა დაბრუნდა თავის ქვეყანაში, რამეთუ თავად უფალი იცავდა [ქალაქს] თავისი მფარველი ხელით, რომელიც კურთხეულია უკუნისამდე, ამინ.²³³

ისტორიანი და ამჟამნი შარავანდედთანი

[1163 წ.]

შემდგომად ამისსა სულტანი და ათაბაგი ყოვლითა ძალითა მათითა და სპითა მათითა აღვიდეს გელაქუნად, მომტყუებელი ძალისა მოვიდა და მოადგა კართა ანისისათა, და ზემოთ შაჰარმენი და ყოველი ჯელმწიფე არაბეთისა. მას ჟამსა შინა ანისსა განამტკიცებდა თორელი, დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე, და განამზადნა საბრძოლველნი და მანქანანი, მრლუველმან და მარბიელმან და ამოკრებელმან გარეთთა ქუეყანათამან. ესე ამბავი ვითარ მოისმა ქუეყანასა ამას, და მიიწია წინაშე მეფისა, რომელი მცირედითა ლაშქრითა, მონადირე და მხიარული, დგა შორის მათათა ლორისა და დმანისისათა. რომელსა წინაშე მოსრულ იყოცა მოციქული სულტნისა, კაცი მოგვ და ტრელი, მეცნიერი საქმისა, ამხილველი და გამომხილველი ლაშქართა დგომისა, ვითარ ითქმის ინდოთა აღწერილსა ქილილა-დამანასა შინა იგავი ბუთა და ყუავთა, ეგრეთვე ამან, სახედ ყუავისა გამომცდელმან ლაშქართამან, მოისხნა ფრთენი და აფრინდა, და მივიდა წინაშე სულტნისა და ათაბაგისა, და მეტყუელმან ესრეთ თქუა: „აჰა, ჟამი კუალად-გებისა ჩუენისა. უკუეთუ აწ არა მიხუდეთ, სხუა ჟამი ველარა ჰპოვოთ.“ ვინათგან იხილა მცირედითა მდგომი, და განლაღებული ამას ზედა ძალითა შემმართველითა მკლაგ-მაგრისა, სუე-ამაღლებულისა მეფისა წარმმართველმან ლამისამან, ჟამსა განთიადისასა მიძინარეთა ზედა დამსხმელ ექმნეს ესრეთ, რომელ ძლითლა იჯუმია სწრობა შეჭურვისა და ამჭედრებისა. ამას ზედა იგანე ამირ-სპასალარმან და სხუათა დიდებულთა კნინლა და შეპყრობისა სახედ წარმოიყვანეს და გამომართეს მეტყუელთა ამისთა: „ნუ უკუე, მეფეც, ჟამი არს ომისა, და ჟამი არს სივლტოლისა, ვინათგან ყოველსავე საქმესა ჟამი მიაჩანს. რამეთუ ოდესმე აღექსანდრეცა იძლივა დედაკაცისა მიერ, და ეგრეთვე სამბსონ-დალილასაგან და სოლომონ სიბილასაგან“. და სხუანი სახენი ჯელმწიფეთა ძლეულებისანი წინაუყენეს. „ნუ უკუე რათამე განვარისხეთ ზე-მეპყრი შარავანდედობისა შენისა და საწთოდ იმამებრივა მამამან ძისა სწორად აღზევებულსა ძესა დავითიანსა ზედა. ვინათგან იგი საულისაგან იდევნებოდა, მეფე და წინასწარმეტყუელი, უფროსლა მამად ძისა ღმრთისა განჩინებული. აწ ჩუენცა თავსმდებელთა ვიჯუმით სივლტოლა, და კუალად შემძლევემან ძლევათამან ჩუეულებითავე მოგუაგოს უძლეველობა“. და ესრეთ იძულებითა წარმოყვანილი და გამომართველი მრავალგზის იგი და მისნი მოყმენი რაზმსავე შინა იპოვნეს გარეუკუნმქცეველნი და დამჯოცელნი სპათა მისთანი, რომელთა ესევეთარი სიმჯნე, – უცხო და განსაკრთომელი საქმე [იხილვა, რამეთუ] არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქართა შინა, თვნიერ ერთისა ჯუარისმტვირთველისა ქანის ძისა და ერთისა ბედითის კაცის აზნაურის კიდე, გარნა ჯუარი წარმოყვანებულ იქმნა მშვდობით.²³⁴

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1164 წ.]

في سنة ٩٥٥ في جمادى الاولى دخلت الكرج مدينة آنة واخلوها ووصل شمس الدين الدكرز وملكها واقام بها اياما وعاد اليها بعض من بَعَدَ عنها وشرع في عمارتها وانصرف شمس الدين الدكرز الى باب مدينة جنزي عزم على لقاء الكرج وفي هذه السنة اوقع الامير ابراهيم صاحب سرماري بالكرج وقعة عظيمة وقتل منهم خلقا كثيرا واسر جماعة من كَرَّاجم وفي آخر السنة سلّم شمس الدين الدكرز آنة الى الامير شاهشاه اخي الامير شداد وفضلون اللذين كانا أصحابا من اولاد منوجهر.²³⁵

559 წლის ჯუმადა ალ-ავვალის თვეში (27.III-25.IV 1164 წ.) ქართველები [კვლავ] შევიდნენ ქალაქ ანისში და [შემდეგ] დატოვეს ის. მოვიდა შამს ად-დინ ელდიგუზი, დაეუფლა ქალაქს და იქ რამდენიმე დღე დაჰყო. შემდეგ წავიდა და ქალაქს მისგან გარიდებულთა ნაწილი ისევ დაუბრუნდა და დაიწყო მისი შენება. შემდეგ შამს ად-დინ ელდიგუზი ქალაქ განჯის კარებისკენ გაემართა, საიდანაც ქართველთა შესახვედრად დაიძრა...

ამ წელს (30.XI.1163-17.XI.1164 წ.) ამირა იბრაჰიმმა, სურმარის მფლობელმა დაამარცხა ქართველები, დახოცა მათგან ბევრი და დაატყვევა მათი რამდენიმე დიდებული.

ამ წლის ბოლოს შამს ად-დინ ელდიგუზმა გადასცა ანისი ამირა შაჰანშაჰს – ამირა შადდადისა და ამირა ფადლუნის ძმას, მინუჩიჭრის ვაჟებს, რომლებიც განაგებდნენ ანისს.²³⁶

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

[1164 წ.]

შემდგომად ამისა უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყუნა თავისა თვისისა ყმად. და თვთ შემოებუეწა ელდიგუზ ათაბაგი და ჩამოდგა შუა სულტანსა და ქართველთა, და ითხოვა ზავი. აქეთ დედოფალი რუსუდან, და მათი, სულტნის ცოლყოფილი, ჩამოდგა, და შეიქმნა მშვილობა და ზავი ჟამ რაოდენმე.²³⁷

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1164-1173 წწ.]

იძ-ძ (1163) թվին Ե[ղ]կույզ աթափասն ի Յանի ի սնծն Գորգէ Էստ գնա.²³⁸

612 (1163) წელს ელდკუზ ათაბაგი [მივიდა] ანისში [და] დიდი გიორგისგან აიღო ის.²³⁹

მეფე გიორგი III ხელმეორედ იერთებს ანისს

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

[1164-1173 წწ.]

ულონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, მკადრებელნი [იტყოდეს] ესრეთ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“. და მომსმენელმან მეფემან წარსცნა ზავნი და ფიცნი შინა, და ესრე სახედ ილაშქრა: ლიხთ-იქით ყოფასა შინა დამსკუნელმან ლაშქრობისამან და ერთსა დღესა შინა პაემან-შემქმნელმან უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა და შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა – კარისა და აშორნისა, და ამირ-სპასალარსა და სომხითართა – მტკუარს აქეთ ვიდრე განძამდის; თვთ

ხასაგანიანთა, ლიხთ-იმერთა და ქართველთა – განძას დამართებით მტკურის პირი იმიერ და ამიერ ხოლთამდის, ჰერთა და კახთა – ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის. იქმნა ესევითარი უცხო ლაშქრობა, რომლისა სი[ვ]ქე არაოდეს ვის ეხილვა.²⁴⁰

წმ. ბასილი დიდის სწავლანი (ვენეცია, მხითარიანთა კონგრეგაციის ბიბლიოთეკა, №314), ანდერძმინაწერი

[1173 წ.]

სწათნ ღაყოლი არიხსაქსლიყოი აყან ასათიადარას სრქარანი, ირ ესთ სანქსანსკათ ცხოოქსან ქერნიო იქითანან` სსსაქ ი ცაითონ სოაქსნი, სეს ესთ აჯიონიო ხიციონ ასათიოქ` ქერათსნიოქ ხანაქან ღრქათი(ნ)სრქიგ ხაქიო, ირ ესთ ცაითანაო სოაქათიოქსანას ქრავ, ქაჯიოქსაქ ცაქოთ სწათნ ღსოქცაქ: ... ს ხანაქან აცათავ, აქი ს ჯცნათიოქსან იასო სრანათიოქსაქ ს ქანსნსნიონ ქრანსსს ს ი ცოცასესს სოქინ ი ქარსსსქ სოაქიოქინ ოსოთიოქსანაქ, ირ სქ ქაქცსს ღაქრათიონსანს მსოქიოქ სოქიონსაქ აცქი სოაქათიოქსაქ, ირ ცოცანსსქ ცციოქ ხარცსს ქოქიოქ ს სოქიოქცსს ცქიოქიოქ სანქსანსანს სსსქ ათ ამსნსსსან, ათ ხსოათიოქ ს მსრძათიოქ იქსათსათიოქ: ღან ცქ ამსნსანს თსიქ, ირ ი სანქსანსანს სოქაქ სქსსაქ სქინ ს სოაქსაქ ქსთიოქ, ი სოქაქსათიოქსაქ აყაქათანაქსინ ს სოქიოქცსს ქსრათიოქსინ, სქსს ი მსოქიოქ ცაითიოქსაქ ს სქსს ი ცაითონ ასნიოქ სსქსასკანს ქაქაქსინსს იქსანს, ს ი სოქინ სსსს ქსსს, ს სქსს ი ცაითონ ოქრინა, ქსანს ცქ ქანსანსანს თსიქი ქქსანსოქსინ ს სრქიოქინ მსბქ სყასასაქსინსს ოქანსსქსათიოქ სოქაქ ხაქსანსსქ...²⁴¹

მეუფე ბარსელმა, ამ ღმრთის სამკვიდრო წმიდა ალაგის მთავარეპისკოპოსმა, რომელიც, ღმრთისგანგებით, ხაჩენის მხარიდან გამოსული, სულიწმიდის შეწევნით, ქართველთა სამეფოს ხელისუფლების ქვეშ მყოფი მთელი სომხური საქრისტიანოს გამგებელი გახდა, დაიჭირა რა ტახტი მეუფე გიორგისა... იყო პატივდებული ყოველთაგან [მისი] ღირსების შესაფერისად, მეტადრე კი დიდი ამირსპასალარის ივანესა და მისი მეუღლის, ღმრთისმოყვარე დედოფალ რუსუდანიანსაგან, რომელიც ჩვენი დამცრობილი ტომის მეფეთა გვარიდან, ბაგრატუნთაგან იყო; რუსუდანიანმა გამოიჩინა თავისი წინაპრებისეული გულმოდგინება და მათი სიყვარული ყოველთათვის განაახლა, მახლობელ თუ შორეულ წმიდა ძმობათა მიმართ. რადგან ყოველი ადგილი, რომელიც მის წინაპრებს აქმენებინათ და შემდგომ დამცრობილიყო, მის დროს კვლავ განაახლდა და გაბრწყინდა ჩვენს გავარსა თუ მათი საკუთარი ქალაქის ანის გავარში და თვით ანიშიც, აგრეთვე დგინის გავარში, რადგანაც მისი ქმრის, დიდი სპასალარის ივანეს ძალაუფლება და შიში ყოველგან აღწევდა.²⁴²

ალ-ფარიკი, მაიაფარიკინის ისტორია

[1174 წ.]

في شهر ربيع الاول من سنة ٥٧٥ قصد الكرج أنه وحاصروها إياما واخذوها من الأمير شاهنشاه اخي شداد ونهبوها ونهبوا كل ما كان فيها ورتبوا فيها واليا من قبلهم وحصلت من ولاية الكرج²⁴³

570 წლის რაბი' ალ-ავვალის თვეში (1174 წლის ოქტომბერი) ქართველები გაემართნენ ანისისკენ, რამდენიმე დღე შემოეწყვნენ მას, წარუღეს ის ამირა შაჰანშაჰს – შადდადის, ფადლუნის ძმას, გაძარცვეს ყველაფერი იქ, შემდეგ კი [ქალაქში] თავისი მხრიდან მმართველი დანიშნეს და გახდა ის ქართველთა სამფლობელო.²⁴⁴

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1174 წ.]

რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1174 წ.]
რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1174 წ.]
რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1174 წ.]

623 (1174) წელს [მეფე] გიორგიმ მეორედ აიღო ანისი ამირსპასალარ ივანეს წაქეზებით, რათა თვითონ დამჯდარიყო იქ და ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინა ქრისტიანები. მეფემ თავისთან წაიყვანა ამირა შაჰან-შაჰი, რომელიც უკან აღარ დაბრუნებულა. ეს ყველაფერი ესმათ თურქებს, გაერთიანდნენ, მოიწვიეს სულთანი ალფ-არსლანი, მოვიდნენ ანისში და ააოხრეს შირაკის სახლი. ივანეს უნდოდა მიეცა ქალაქი თურქებისათვის, მაგრამ არ გამოუვიდა ეს საქმე, რადგანაც ქალაქმა გაიგო და გაფრთხილდა. სულთანი და მისი ათაბაგი წავიდნენ სირცხვილით და გარდაიცვალა ორივე ერთსა და იმავე წელს. იმ დროს კარის ციხიდან გამოვიდა დიდი მთავარი აპირატი და მოვიდა ანისში. ის იყო ქალაქის ეპისკოპოსის, მეუფე ბარსელის, ძმა, რომლის თხოვნით ქართველთა მეფემ გამოისყიდა [ქალაქი] ამირასაგან ათას შვიდას დრაჰმანად. იმ დროს გამოავლინა ივანემ თავისი ბოროტება. მან გადმოიბირა მეფის ძმისშვილი დემნა და ბევრი აზნაური, გადაწყვიტა მოეკლა მეფე...²⁴⁶

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1174 წ.]

მთავარი ქრისტიანი ანისის და მისი მთავარი.

კვლავ აიღო [ქართველთა მეფე] გიორგიმ ანისი და გადასცა იგი ივანეს.²⁴⁸

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1174 წ.]

რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1174 წ.]
რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1174 წ.]

623 (1174) წელს კვლავ აიღო გიორგიმ, აფხაზთა მეფემ ანისი და მისცა ის ივანეს.²⁵⁰

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1175 წ.]

რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1175 წ.]
რეველცი არეველცი და მსოფლიო ისტორია
[1175 წ.]

624 (1175) წელს ათაბაგმა ელტიკუმმა გარემოიცვა ანისი, ააოხრა მრავალი ეკლესია შირაკის მხარეში, მასთან ერთად ჯავახეთიც და მყისვე დაბრუნებული დვინში თავად ჩაძაღლდა, აგრეთვე [ჩაძაღლდა] სულთანი და სხვა მრავალი დიდებული.²⁵²

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1175 წ.]

ჩ-ნჩ-ღ (1175) გაა აწაყას სუსიოცნ და აყაუარე განჩ და დასე დაყიონ ნესენეხი ჩ ტირას, ენო ნაჩინ ანერე გაცაყაყაყ და გდაოაქნე და ათქანაყნ ეათნაყოლ ჩ რიქინ საათასქი ჩინ და სოყთან და აყი დაყიონ ჩ მნქანნქაგ.²⁵³

1175 წელს მოდის ელტკუბ ათაბაგი და ალყას შემოართყამს ანისს და ანგრევს მრავალ ეკლესიას შირაკში, ასევე არბევს ახალქალაქსა და ჯავახეთს და უმალ ბრუნდება დვინში, კლავენ მას და სხვა მრავალ დიდებულს.²⁵⁴

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1176 წ.]

ჩ-ნჩ-ღ (1176) ჭოქინ ქაოარნეგაი არნეცასნ ჩ ტა. საყიქი, ქათორა სქიორასქი ქერსიორე ტანოი` მინჯინ სასთნეჲ ერნეცან: ჩ ნიქნ სამჩ აქიქაყაყ დაყაოინ ეარბიქე განჩ ათ ჩიქ თნარანა.²⁵⁵

1176 წლის თერთმეტ აპრილს, კვირა დღის მეორე ნახევარში, ვარსკვლავების გამოჩენამდე, მზე დაბნელდა. იმავე წელს აფხაზთა მეფემ დაუბრუნა ანისი თავის მფლობელებს.²⁵⁶

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1176 წ.]

ჩ-ნჩ-ტ (1176) ეარბიოცანნ აქიქაყაყ დაყაოინ განჩ ათ ჩიქ თნაყიან.²⁵⁷

1176 წელს აფხაზთა მეფე ანისს უბრუნებს თავის პატრონს.²⁵⁸

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1177 წ.]

სი ლინ მქაყან ამნნაყნ გქსაოიორე და აყათაჲ ჸრაგ ენო ჩქანნქი და ამნნექნან ხანაყიონო ექნაყ ნესაყ ლინ ათ ნა ქაყარასქნ ეარბიას` ჸარბიქი ჸერქსაყინ და რიორეაოარქნ და გდაოაქიორქნ. სანქაყნ და იოქიქე ჩიქ და სანრაყელნ მნქ და გდაყელნნაყნ და საჯრაყიქნ და სანქნნეგინ ჸასან და ანნეგინ რიქიქორ ასქირათნანგ, იოიო გიორქნ ლინ ჭოთქ ანექი ქან გ 30.000: ჩას დაყაოინ რ-ღორეჩი მქაყნ ათანგ გიორე კაყ ჩ სქიქი, და სიქერი ათ ჩინნ გსქიქასქი იონ სოიასასარ ანონ. და ნეჩათ არა ჩიქი ჩინგ ხაყარა. და აყი იქ იონქი იყნასქან გიქ: საყა ჩიქინ ქოან გნოთნ არქაყინ ჩ სქიქი და განრანაყნ ნორა ანო` იქ გნაყინ ჩ ქნრაყ ნორა. აყი საყასქინ ნესანქ ნმა ანთიქ: სი მინჯ ქერსარქე გიორქნ, იოაქა ოქნ ქ საროქაყინ ანხასათათ ქაროიგ, სქ მნქნ სანრაყელ ჩ მქაყანოიქნნქ ნიგა და გნაყ ჩ ბანოქ ათ რ-ღორეჩი: გიქინ თნესაყ და რიქიქორი შანქსთორნანგ` და ნა გნაყ სი ათ რ-ღორეჩი. ნანანაყელა და აყქნ, მჩ მჩ სქსან ქანქი და გათათაგოქი გნაყ ათ დაყაოინ: სი აყნოიქნთს სქსაი გიორანაყ სიქონ რ-ღორეჩი. და ნოიადქი სიქონ რ-ნანაყინ: ჸანნეჩ იოქე სერბაყინ ათ რ-ღორეჩი` მნქათ აყათოთქ ენოიონქე და ანჯასქი აყარეკიოქ ქარაქსაგოიგანქე, და განნაყნ ჸაყინნქი და ქარბანოიქინს ოქელქანგ ქოთსანაყი თაყ ნიგა.²⁵⁹

და იყვენეს ერთობით ყოველნი თავადნი და აზნაურნი იოვანეს თანა, ყოველნივე იგი ერთ გუნდ მისრულ და მიწვევულ მისსა აგარაკსა დარბაზისასა: ქართლისა ერისთავნი ყორყორელნი, ჯავახნი, კახნი და შვილნი მათნი და კამრაველი დიდი და ჯაყელ მემნა და ტაშირელნი და კანელი ჰასან და ანელი გრიგოლ აპირატინი, რომელთა სპანი იყვენეს რიცხვით უფროს

ოცდაათი ათასი. ხოლო მეფე გიორგი მარტო იყო ტფილისს თვინიერ სპათა და მოუწოდა თავისად ყივჩაყსა ერთსა, ყუბასარ სახელდებულსა, და მოიპოვნა კაცნი ვითარ ხუთას ოდენ და სხვა არავინ აქვდა შემწე ვინმე. და ვითარცა ესმათ შესლვა მეფისა ტფილისს და სიმაგრე მისი მუნ, არა წარვიდენ მას ზედა, არამედ უმზირდეს გამოსლვასა მისსა მუნ. ხოლო ვითარცა განუგრძელდათ საქმე, ვითარცა წესი არს კაცთა კეთილად დაუმტკიცებელთა, განვიდა ერთობისაგან მათისა დიდი იგი კამრაველი და ფარულად წარვიდა გიორგისა. და ესე ვითარცა იხილა გრიგოლი მაჟისტროსიანმან, იგიცა წარვიდა გიორგისა. და ესრეთ იწყეს სხვათაცა თვითოეულთა ფარულად და განპარვით წარსლვად მეფისა თანა. და ამისა შემდგომად იწყო განძლიერება გიორგისა კერძომან და მოკლებულ იქმნა კერძო დიმიტრისა. რამეთუ რომელნიცა მოვიდიოდეს გიორგისა, დიდითა პატივითა შეიწყნარებდა და უზომოთა ნიჭითა მხიარულ ყოფდა და ყოველთა სიმდიდრეთა და მამულთა ორბელიანთასა აღუთქმედა მიცემად მათდა.²⁶⁰

მრავალთავი (ერევანი, მატენაძარანი, №3377), ანდერძმინაწერი

[1185-1188 წწ.]

Ջևղայրն սնր Քառասունքն, կրասնատրասկան կարգաւր պատուեսալ, որ գնիւք կագնութեան սորա եքեր ի Տիխեսաց և գաղ և կոճակ յԱն(յ), յԻշխաշիքի Քրիստոս.²⁶¹

ძმა ჩვენი ქარასუნქი, სჯულიერი წესით პატივდებული, რომელმაც ხელნაწერის დასაკაზმი მასალა მოიტანა ტფილისიდან, ხოლო რგოლი და ღილი ანისიდან, მოიხსენე ქრისტეს მიმართ.²⁶²

ანისი მეფეთ-მეფე თამარის ზეობისას

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[XII-XIII სს. მიჯნა]

Յատրս ժամանակացս այսոցիկ էին փառատր իշխանքն Ջաքարէ և Իւանէ... Եւ յատրս Քամարին ստաւէ փառատրեցան, և ևտ նոցա գԼօռէ. և ինքեանք քաջութեամբ իրեսանց քափեցին ՚ի Թուրքաց յով ընդ և գաւառս ՚ի սող ժամանակի. քանզի ՚ի վեցհարիւր քառասուն թուին առին զերկիրն Շիրակայ. և վեցհարիւր քառասուն և հինգ, առին զԱնքերդ. և ՚ի վեցհարիւր քառասուն և ութ թուին առին զԱնի. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն թուին առին զԲՀնի. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թին առին զԴուին. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին առին զԿարս՝ թագատրին. և սպա զԳեոտաբասկս և զՉարեքն. և ևլ անուն նոցա ընդ ամենայն երկիր: Բայց Իւանէ խաբեսալ ՚ի թագուիւոյն Քամարայ՝ տկարացաւ ՚ի հաստոյն...²⁶³

ამ დროს ცხოვრობდნენ სახელოვანი მთავრები ბაქარია და ივანე... ისინი განსაკუთრებით დაწინაურდნენ თამარის დროს და [მან] უბოძა ლორე. მათ თავიანთი მამაცობით მოკლე დროში წაართვეს თურქებს ბევრი ციხე-სიმაგრე და გავარი: 640 (1191) წელს აიღეს შირაკის ქვეყანა, 645 (1196) წელს ანბერდი, 648 (1199) წელს ანისი, 650 (1201) წელს ბიჯნისი, 652 (1203) წელს დვინი, 655 (1206) წელს ყარსის სამეფო, შემდეგ გეტაბაქსი და ჩარექი. მათ სახელი გაითქვეს მთელ ქვეყანაზე. მაგრამ ივანემ, შეცდენილმა თამარ დედოფლის მიერ, შეიცვალა სარწმუნოება...²⁶⁴

კირაკოს განმაცვეცი, სომხეთის ისტორია

[XII-XIII სს. მიჯნა]

Յաւորս ժամանակաց Թագաւորութեանն Լևոնի Հայոց արքայի Էին յԱրևելս երկու ողբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդոյ Վահրամայ, որդոյ Չաքարիայ, որ հատուածեալ ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առաջնոյն Չաքարէ, և երկրորդին՝ Իւանէ, արք քաջք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի Թագուիտյն վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գիորգեայ քաջի, որդոյ Դեմետրէի: Եւ Չաքարէ Էր գորավար վրաց և Հայոց գորուն, որ ընդ ձեռամբ Թագաւորին վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբակութեան պատուով: Մոքս բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տաճկունք, առին ի նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ գծովուն Գեղարքունոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջնի քաղաք և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և զՎայոց ձոր, զաշխարհն Միւնեաց և որ շուրջ գնովս են բերդք, և քաղաքք, և գաւառք. հարկատուս արարին և զտուտանն Կարնոյ քաղաքին. անբերդ և ըզբազում գաւառս Պարսից և զԱտրպատականու. ընդարձակեցին զասիմանս իրեանց յամենայն կողմանց: Այսպես և միս իշխանն, Չաքարէ անուն, և եղբայրն իր Սարգիս, և միս Սարգիս, հայրն Շալուէին ի Իւանէի, ազդականք մեծ իշխանացն, ձեռնութեամբ նոցին՝ առին և նոքս բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարիերձ, զԵրզնկանք, զՏաւուշ, զԿաճտրէք, զՏէրունականն, և զԳագ և զՇամքոր քաղաք ի նեղ Լարկ, զոր յետոյ Լառ որդի նորս Վահրամ, հայրն Աղբուլին, պսպն Վահրամայ, Չաքարէի և Իւանէի... զի Իւանէ խտտորեցաւ յազանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք, զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի Թաւուիտյն՝ որ Թամարն կոչէր, ի դասերէն Գիորգեայ, իսկ Չաքարէ յուղափառութեանն եկաց, զոր դասանն հայք.²⁶⁵

Սոմեթո մեջիս, Լեւոնիս Բեղոբիսաս ալմոսազլեթումի օրի ժմա Եկո, Լիրսեյլ ԻՄՅան Տարցիսիս, Վաճրամիս ժիս, Բաճարիաս Վաճիս Մջիլեթի, Լոմեղից լիւրտայլ Բաբիրաճեանիս Լոմս Գամոյեկո. Քիրցեյլ Վաճիս Բաճարիա Երճեա, մեօրեց Կի Իճանց - մամաճի Եւ ժլեյգամոսիլի Կաճեթի Եցեյնց, Լոմեղեթսաճ Քաթիցս ՏցեյմԵա Տաճարտեյլոս ԵլեԵոփալի, ՏաբեղաԵ տամարի, Լոմեղից մամաճի Գիօրցիս, Ելեյմեթրեյ Մջիլիս ասլուի Եկո. Բաճարիա լարտեյլոտա Եւ Տոմեթոտա ճարիս Բօրաճարի Եկո, Իճանց Կի աթաԲաճիս տանամԵլեթօԲա Եկաճա. մաթ Բեյեր Բրժօլաումի Գամօաճլեյնցս Տիմամաճեյ Եւ աիլցս ՏՔարսեյլեթիսԳան Եւ ԼաճիԿեթիսԳան Տոմեթիս ԵլիԵի նաՄիլի, Լոմեղից մաթ Եկաճատ, ԿերժօԵ Գաճարեթի ԳեղարԿալնիլիս Բլճիս ԳարՄեյմօ, ԼաՄիօրի, աիրարաթի, լալաճի Բճնի Եւ Ելցինի, անԲերԵլի, լալաճի անիսի, Կարսի, Վաիօլճօրի, ՏիւնիԿիս միՄա Եւ ճիեյսիմաճրց, մաթ ԳարՄեյմօ լալաճեթի Եւ Գաճարեթի. մաթ ԲարԿի Եւ աԿիսրցս լալաճ Կարինիս Տլոտանս; Գաժարճցցս ՏՔարսեթիս Եւ աԼրՔաթաԿանիս Բեյերի մԲարց Եւ Կցեյլա միմարտայլեթիտ Գաափարտօլցս տաճիանտի ՏաԲլճրեթի. մեօրց ԻՄՅանի, ՏաբեղաԵ Բաճարիա, Եսեյլ մօլլեճա, Լոցօրց աԵրց միսի ժմա, Տարցիսի Եւ ՏԲՅա Տարցիսի, Մալճաս Եւ Իճանց մամա, ԵլիԵի ԻՄՅանեթիս նաթեյսաճեթի; Եւ մաթի Եւ անմարեթիտ մաթաճ աիլցս ՏՔարսեյլեթիսԳան Բեյերի մԲարց Եւ Եւճլուի ճիեյսիմաճրց: ԳարԵմանի, Կաճրեժի, տաճլումի, ԼերալնաԿանի Եւ Գաճի Եւ մժիմեյ մԵլցօմարեթօԲաումի ԻաաճԵլցս լալաճի Մամլօրի, Լոմեղից մօլցիանեթիտ աիլո միսմա Մջիլմա. Մջիլիս Տաբեղի Եկո Վաճրամի, Լոմեղից ալԲլլալաս մամա Եկո, Լոմեղից Վաճրամիս, Բաճարիաս Եւ Իճանց Քաճա Եկո... Իճանց ՄեյլցԵլեյնլ Ելնա լալլեյլԵլոնլրի Տլաճլեթիտ [Լոմլիտաճ լարտեյլեթի ՄեյլցԵլոմիլ Ելնցն]; ԼաԵճան մաս աԵամիանլրի ԵլԵլեթա Մլլրօ մեթաԵ ԲիԲլաճԵա, ՎիԵրց Ելմրտաեթրիճի ԵլԵլեթա. Ելլի մօլիԲիլա ԵլԵլօլլիտ, ՏաբեղաԵ տամարի, Գիօրցիս լալլիՄջիլիտ, Բօլլօ Բաճարիա Տոմեթոտա մարտլմաԵլԵլեթեյլի ՏարՄլմլոնլեթիս Երտցլուի Եարհա.²⁶⁶

ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრეობა

[XII-XIII სს. მიჯნა]

მჭარგრძელმან ზაქარია, მანდატურთ-უხუცესმან და სპასალარმან, მისმან ძმამან, ივანე ათაბაგმან, აიღეს დვინი მეცხრესა წელსა მეფობისა მისისასა, ქრონიკონი იყო ოთხას და ცამეტი. მათვე აიღეს გელაქუნი, ბიჯნისი, ამბერდი და ბარგუშატი ზემოთ ანისთ და ვიდრე ხუაფრიდისა წიღამდის. არავის ასმია, არცა ყოფილა სხუა წველმწიფისა ყმა, ვითარ ესენი, ერთგულად მსახურებითა სვანნი და გამარჯუებულნი.²⁶⁷

ეპისკოპოსი სტეფანოსი, ქრონიკა

[1199/1200 წწ.]

ՈՒՆԸ/ՈՒՐԹ (1199/1200) Չաքարէ Էսո ի տաճկէն զԱնի. ՌՄԳ Չաքարէ Էսո զԱնի.²⁶⁸

648/649 (1199/1200) წელს ზაქარიამ ანისი აიღო თურქთაგან. 1203 ზაქარიამ აიღო ანისი.²⁶⁹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1198 წ.]

Չաքարէ եւ Իւանէ տիրեցին Հայոց եւ Վրաց եւ զԱնի բերդ առին ՈՒՆԸ քուին. ՈՒՆԸ քվին 1198 Չաքարէ եւ Իւանէ առին զԱնբերդ.²⁷⁰

647 (1198) წელს, ზაქარიასა და ივანეს უფლობისას სომეხთა და ქართველთა [ჯარმა] ანისის ციხეც აიღო. ზაქარიამ და ივანემ აიღეს ანბერდი 647 (1198) წელს.²⁷¹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1199 წ.]

Չաքարէ Էսո ի տաճկէն զԱնի.²⁷²

ზაქარიამ ტაჭიკთაგან აიღო ანისი.²⁷³

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[XII-XIII სს. მიჯნა]

Յատուր թագատուրութեանն Լեւոնի եւն յարեւելս Բ (2) փատատուր իշխանքն Չաքարէ եւ Իվանէ, որդիք Սարգիս բարեպաշտին եւ Իւանի որդոյ վահրամայ, որդոյ Չաքարէի, որ ի Քուրդ ազգէ ի Դաբիբասկան ինէլ, պատուեալք ի թագուհոյն ի Վրաց ի Թամարայ, որ Էր դուստր Գեորգայ քաշի: Սոքա քաշութեամբն իրեանց թափեցին բերդերս եւ գաւառս ի Թուրքաց՝ ի քվին ՈՒՆ (1191) առին զերկիրն Խլաթայ, ի քվին ՈՒՆԹ (1196) առին զԱնբերդ, ՈՒՆԸ (1199)՝ զԱնի, ՈՒՄ (1201)՝ զԲջնի, ՈՒՄԲ (1203)՝ զԴվին, ՈՒՄԷ (1208)՝ զԿարս եւ զայլ բազում տեղիս: Բայց Իւանէ խաբել ի թագուհուն Թամար[այ] եղև Վրացի եւ այն յաջող եղև ընթոնցսու գերի ի Խլաթ: Եւ եղբարն Չաքարէ արիական անուամբն ազատեցսու, տուեալ զդուստր իր ի կնութին Աշրաֆին, տեսոն Խլաթայ: Իսկ Չաքարէ եկաց հաստատուն ի հաւատն.²⁷⁴

ლეონის მეფობის დღეებში მოვიდა აღმოსავლეთში ორი სახელგანთქანი იშხანი, ზაქარია და ივანე, ძენი სარგის კეთილმსახურისა და ივანესი ძისა ვაჰრამისა, ძისა ზაქარიასი, ქურთთა გვარრიდან დაბირის ტომიდან, პატივსაცემნი ქართველთა დედოფლისა თამარისა, რომელიც იყო მამაცი გიორგის ასული. მათ თავიანთი მამაცობით დასცეს მრავალი ციხე და გავარი თურქთაგან: 640 (1191) წელს აიღეს ხლათის ქვეყანა, 645 (1196) წელს აიღეს ანბერდი, 648 (1199) წელს

ანისი, 650 (1201) წელს ბიჯნისი, 652 (1203) წელს დვინი, 657 (1208) წელს ყარსი და სხვა მრავალი ადგილი. მაგრამ ივანე, მოხიბლული თამარ დედოფლისაგან, გახდა ქართველი და ვერ შეძლო დატერა მონისა ხლათში. და ძმა [მისი,] ბაქარია, ვაჟკაცის სახელით გათავისუფლდა, თავისი ქალიშვილი მისცა ქორწინებაში აშრაფს, ხლათის უფალს. ხოლო ბაქარია მტკიცედ იდგა რწმენაზე.²⁷⁵

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[XII-XIII სს. მიჯნა]

ჩაყვ ქსთ ქაქანდანი ღჳიქი ჰაყაოქინ ზანდარნ მნძარნაყ ციოქინ შარყაქ იოქოყ ღაყარქი ქქანსი, ჩაყაყაი სიოქაქაოქაოქაოქი, ღაყარქი სიქ-ქანს, სიქარქაოქიანს ქიქაოქი სიქაოქი. ღაყარქი ჰაოქიანს ქიქიქი ოქქქანს ამქი სიქსაქარ ქრაყ. სიქანა ღაყარქინსი სიქა ᦒოქ. სიქიქაქინ ᦒ-ქანს ჰაოქიანს ᦒჰაქქი ქიქიქაყ აქქარქიქი ჰაოქი სიქრაყ: ᦒქქ ᦒაოქიანსი ᦒანსი ᦒაქქინსი ᦒაქქარქი ჰაოქი ქი ᦒარქი. სიქინ ქანაყ ამქი ᦒინქინ ᦒანსი სიქ ᦒარქიქაოქაოქ ამქი ქი ᦒქქქქრა: ᦒინ ᦒიქარა, ᦒქაოქარქარქარქ, ᦒქარქქანს, ᦒქანდას, ᦒაყარქქ, ᦒქარქ, ᦒქანქოქ, ᦒქანქოქ, ᦒქანქი სიქ ᦒანსი ᦒქ-ქინ სიქარქარქარქ, ᦒქარქანს, ᦒქანდას, ᦒაყარქქ, ᦒქარქ, ᦒქანქოქ, ᦒქარქი, ᦒქარქარქ, ᦒაყარქარქ: ᦒინ ქი ᦒᦒ ᦒიქინ ᦒქინქა, ᦒქინქი, ᦒქარქარქ, ᦒქარქინს, ᦒქარქინს, ᦒქარქინს, ᦒქარქინს, ᦒქარქინს, ᦒქარქინს: ᦒიქიქაქი სიქ სიქაქი სიქ სიქ ᦒიქარქინსი სიქინ სიქინ სიქინქიქინსი. სიქარქინ ᦒქარქარქინ სიქარქინ სიქარქინსი.²⁷⁶

ხოლო შემდგომად აღსრულებისა გიორგი მეფისა მოხდა ძეთა სარგისისათა, ძისა ბაქარია მთავრისა, რომელი იყო ნათესავით სომეხი და წრფელი სარწმუნოებითა, ბაქარია და ივანე, და აღამაღლნა იგინი დიდებითა და პატივითა და დაადგინა ბაქარია ადგილსა ზედა ორბელიანთასა ამირსპასალარად ქართველთა და მისცა მამული ორბელიანთა ლორე. ხოლო ძმა მისი ივანე დაადგინა ათაბაგად ქვეყანასა სომხეთისა და ქართლისასა, რომელთა დიდითა ღვაწლითა განარინეს სომხეთი სპარსთაგან და გამოიღეს არანი ვიდრე ქვემო ბასენადმდე და ბარკუშატამდე, ვიდრე მაუნაკერტად, დაიპყრეს კარი და ვაღარშაკერტი და კაღზევი და წმინდა მარი და ანი და უციხო იგი ბიჯნი და გარნი და დვინი დედაქალაქი, გარდმანი, განძაკი, ქალაქი ჩარექი, შამქორი, შაქი, ბარდა, ჩარაბერდი. დაიპყრეს რიცხვსა ექვსას სამეოცსა სიუნიისა ოროტნი, ბოროდანი, ბლენი და ბარგუშატი. ხოლო უკეთუმა სხვასა და სხვასა რიცხვსა აღებულ იქმნა იგი, გარნა სრულიად ამით დაიპყრეს, და ქვეყანა იგი სომხეთისა და ძენი მათნი თავისუფალ ყვნეს მწარისა მისგან მონობისაგან თურქთასა.²⁷⁷

ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი

[1200 წ.]

ამას ყოველსა დაუშრომელად რა მოქმედებდა [თამარი], არა თვისისა ქონებისა მოქმენე იყო და არცა სამეფოდ იმჭირვიდა ესეოდენტა ქალაქთა და ციხეთა, არამედ თვით მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა, თვსთა ლაშქართა, ვითარ წამებს დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა ანისი, რომელი წარულო სპარსთა შანშეობისა თანა მრავალჟამ მათგან ქონებული, ხოლო სპარსთა სახლი სახელოვანი დვინი. და ამათ ორთა პირთათვის იქმნა: პირველად, რათა მარადის გული უთქმიდეს და შური აიღონ ერთმანერთისა წარმართთა შეძინებისათვის თვისისა, და მეორედ, რათა მოუკუეეთოს ყოველი მიზეზი, რომელი დაწსნის ერთგულებასა.²⁷⁸

ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი

[1206-1207 წწ.]

ხოლო წარმოვთქუათ ესეცა, რამეთუ ოცდამესამედ, გინა-თუ მეოთხედ, აღმავლობასა მეფობისა მისისა წელიწადსა იკითხა საქმე კარისა. ხოლო დაშთომილთა მათ ითხოვეს დავითისგან, რათა თვთ თამარ მივიდეს და მას მიენდვენ, რამეთუ ეშინოდათ სიტყუათა მათათვის გინებისათა, რომელთა ციხით გამო იტყოდეს პირველ. მაშინ მოაწესენეს ესე ყოველი თამარს. ხოლო იგი მივიდა. და მოიხუნეს ციხოვანთა მათ კლიტენი წინაშე ძისა მისისა გიორგისა და მერმე თამარის წინაშე და ითხოვდეს მშვილობასა და ფიცსა, რათა არა განსცეს კარი, ვითარ ანისი და დვინი არამედ სამეფოდ დაიმჭიროს. ამისთვის მისცა სიტყუა მტკიცე და უბრძანა ძესა თვსსა გიორგის, რათა შევიდეს და თვთ მოითუალოს ქალაქი და ციხე. რომელი-ესე ესრეთ იქმნა.²⁷⁹

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1205-1207 წწ.]

Իսկ Չաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ՚ի սեփիական հաստն. սկայն կամեցաւ գտն Տիրամօրն եւ զխաչին ՚ի պատկեր ատօրն տօնել, եւ զճրագալոյցն շուծանել, եւ կրօնատրաց մի շուտել, եւ կենդանոյն պատարագ մատուցանել. եւ վրանով պատարագել ՚ի բացեայ՝ դպրօք եւ սարկաւագօք. վասն որոյ առաքեաց առ Լեւոն... Իսկ նորա յամեցուցին զպատասխանին... Եւ յերկպատասխանենն անտի հագի եկեալ ՚ի մի կամս՝ ամենքեան հաւանութեամբ արարին պատասխանի... զի չէ, ասեն, արտաքոյ գրոց, եւ մեր Է սահմանդ հայրենի, եւ յանրանն եկեղեցոյ Է խանգարեալ: Բայց ՚ի յարեւելս միանգամ եւ երկիցս արար ժողով՝ կատարեալ արանց՝ ՚ի Լօտէ եւ յԱնի, եւ ոչ եղև ընկալեալ. գուցէ, ասեն, եւ ամենայն իրօք հարկեալ լինիմք գնալ զկնի աղանդոյն Յունաց եւ Վրաց.²⁸⁰

ხოლო ზაქარია, უფროსი ძმა, დარჩა ძველ და საკუთარ სარწმუნოებაზე, მაგრამ მოისურვა ღმრთისმშობლის და ჯვრის დღესასწაულები აღნიშნულიყო ხატის დღეს, სანთლის ანთება არ მოეშალათ, მორწმუნეთ არ ეჭამათ ხორცი, წირვა აღსრულებულიყო ცოცხლებისათვის, წირვა აღსრულებულიყო ღია კარავში მეფსალმუნეებითა და დიაკვნებით. ამ მიზნით მან მიმართა ლევონს... [მეფემ] დაავიანა პასუხი... ბოლოს გაუგზავნეს ერთსულოვანი პასუხი... რომ „ის არ ეწინააღმდეგება საღვთო წერილს და ჩვენ გვაქვს საკუთარი დადგენილება, რომლის [შესრულებას] ხელს უშლის ეკლესიის დაკნინება“. აღმოსავლეთში – ლორესა და ანისში ერთდროულად მოიწვიეს ორი კრება, მაგრამ არ მიიღეს [ზაქარიას წინადადება]. ამბობდნენ, „ამის შემდეგ ნამდვილად იძულებული ვიქნებით მივყვეთ ბერძენთა და ქართველთა სარწმუნოებასო“.²⁸¹

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1205-1207 წწ.]

Յետ այսորիկ իբրև խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իրեանց յամենայն հինից, երբագնացան վանորայք, եւ պայծառացան պաշտամունք եկեղեցոյ, այլ ինչ Էամ գնտայ իշխաննՉաքարէ. զի տեսանէր զգօրս վրաց, որ ընդ թագաւորին իրում, զի իրաքանչիւր ոք ի նոցանէւոնէր ընդ իւր քահանայս, եւ յամենայն տեղիս մատուցանէին պատարագ, եւ ինքն ոչ ունէրեկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն հայոց ՚ի բագում ժամանակաց, յորմէ հետէ բարձրան իշխանքն հայոց մեծամեծք ՚ի պարսից և յիսմայէլացոց բռնութենէն: Եւ նախատէին վիճք զհայք՝ ոչ ունել եկեղեցի ի ճանապարհի և անհաղորդ մնալ նոցա, և ոչ տօնել գտնու վկայիցն աստուծոյ յիրաքանչիւր ատօր կատարման: Վասն այսորիկ կարի յոյժ ցաւ էր նմա:

Ապա գրե թուղթ և առաքե դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց, Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի Թագաորէն Լեւոնէ ի Հռոմկլայն վասն իրիք պատճառանաց: Նմանապէս գրե և առ Թագաորն Լեւոն և ծանուցանէ նմա զխնդիրն: Ապա ժողովեալ արքային Լեւոնի զվարդապետս և զեպիսկոպոսս իւրոյ իշխանութեանն, հարցանէր վասն խնդրոյն Չաքարէի: Եւ նոքա յանձն առին, զի մի ելցէ նա արտաքոյ ուզգափառ հաւատոյն, որպէս զեղբայր իւր, և գրեն թուղթ յԱրևելս այսպէս. Մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կաղանցն Չաքարիայ. ի խնդիր եղեալ եղծեալ և աղաւաղեալ կարգաց քրիստոնէից, որ ի ստրկութենէ այլասեռից, ժողով արարեալ վարդապետաց ր եպիսկոպոսաց, և հարց, և երիցանց, որք քննեալ գտին զխնդիրսնոր ... համաձայն առաքելական կանոնաց և ոչ արտաքոյ: Վասն որոյ գլուխս կանոնաց դրոշմեալ առաքեցին Թուտվութ, որ են այսորիք. «Առաջին. Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ և սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է: Երկրորդ. Տօնել զտօն արեւտեաց սրբոյ աստուածածին ի վեցն ապրիլի ամսոյ. յորումսուր և հանդիպի. և զտօն փոխման նորին ի հնգետասանն օգոստոսի ամսոյ, յորում սուր և հանդիպի. և զտօն սրբոյ խաչին ի չորեքտասանն սեպտեմբերի ամսոյ յորում սուր և հանդիպի: Նոյնպէս և զայլ տօնս վկայից, յորում սուր ի հադիպի՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի: Երրորդ. Պահել զճրագաւոյնցս սրբոյ յայտնութեանն և զատկին մինչև ցերեկոյն պահոք և ոչ այլ իւր լուծանել, բայց միայն ձկամբ և ձիթով: Չորրորդ. Ընդունել զնկարագրութիւն պատկերի փրկչին, և ամենայն սրբոց. և մի խոտել զնոսա իբրև զպատկերս հեթանոսաց: Հինգերորդ. Պատարագ մատուցանել և կենդանեաց: Վեցերորդ. Կրօնատրաց միս ոչ ուտել: Եփներորդ. Ձեռնադրել դպիր և ապա յետ բազում ատուրց սարկաւագ, և ի կատարեալ հասակի ապա քահանայ: Ութերորդ. Միաբան կայ ի վանսն, և առանձին իրս ոչ ստանալ»... Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Չաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լօռէ քաղաք՝ զեպիսկոպոսն Հաղբատայ զԳրիգորէս զիրեանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անոյ, և զեպիսկոպոսն Բջնոյ, և զԴունայ, և զԿարուց, և զայս որք դիպեցան: Նոյնպէս և զվարդապետս և զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւր և այլ աշխարհական ամբոյխի, կամէր կանգնել զվրանն և պատարագ մատուցանել: Իսկ իբրև լուան և զիտացին զհրամանս կաթողիկոսին և թագաորին, ոմանք հաւանեցան, և կէսքն ոչ: Իսկ իշխանն Չաքարէ առաքեաց ի վանորայսն, որ ընդ իրեանց իշխանութեամբ էին, և տայր բռնութեամբ առնել զտօն փոխման աստուածածին, և վերացման սուրբ խաչին, ոչ ի կիրակէի, որպէս սովորն էին, այլ զպատկերն զինչ օր և էր: Բազում անմիաբանութիւնք և կոխք էին յեկեզեցիս, և լինէր փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, և փոխանակ սիրոյ ընդ միմեանս՝ ատելութիւն, մինչև ի սուրբ ևս մտաբերել միմեանց: Դարձեալ հրամայէր ժողով առնել ի մայրաքաղաքնյԱնի, որ ի Շիրակ գաւառի. և ժողովեցան վերոգրեալ եպիսկոպոսքն և վարդապետքն և ևս յորովք: Իսկ Չաքարէ կոչեաց զժողովն և խնդրէր ի նոցանէ ձեռագիր, զի արասցեն, զոր խնդրեր նա: Եւ նոքա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»: Չի այսպէս կոչէին զնա սակս պատուոյ: Եւ առաքեցին առ վարդապետն Մխիթար և աղաչէին զնա զալ ի ժողովն, զի միաբան պատասխանի արասցեն զօրավարին... Իբրև եկն վարդապետն՝ առեալ իշխանն զերասանակս երիվարի նորա, տարաւ զնա առ զօրավարն: Իսկ նա իբրև իմացաւ զիրսն, որ եղեալ էին առ ժողովն, մեղադիր եղև զօրավարին, թէ իշխանաբար ոչ էր մարտ առնել զայդպիսի իրս: Եւ առաքեաց առ ժողովն և ասէ. «Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի այդպիսի սովորութեամբ խառնեցցին ընդ վիրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի լիցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր որում սպասեն վիրք: Արդ թէ այսպիսի է, ապա զի մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն և ի թագաորէն Լեւոնէ առնել զայս. և մեք թէ կամինք և թէ ոչ, սա ոչ դադարէ զայս առնելոյ: Արդ դուք դարձիք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս և մեք աղաչեսցուէ զսա ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց. և մեք զպաշտօնն, զոր մինչև ցայսօր պաշտեալ ենք, զնոյն պաշտեսցուք»: Իսկ անհրապասալարն Չաքարէ հրաման ետ գաղտնի, առանց զիտելոյ վարդապետին, մերժել զնոսա յօտարութիւն: Չոր զիտացեալ վարդապետին՝ զբազումս ի նոցանէ թափեաց դառնալ ի տեղիս իրեանց, և զայլսն յետ սակաւ

ինჲ ათოიგ ზიანჲ ნეყაჲი ვირაქარჲინ ჰრამან ნთ იანიჲჲ ჲ თნჲჲ ჲინჲანგ: ზის ღაჲარჲიჲჲ ვჲამანასჲ სნაჲ ჲიოგ ირჲაჲი სჲსაჲ' ნიჲნაქა ქარნესა, ირჲაქა სჲამჲ, რაჲე სჲსჲნეჲჲინ აანნაჲან ათაჲინ აყაჲთაანამჲჲჲ ქარნესან.²⁸²

მას შემდეგ, რაც [მხარგრძელებმა] დაიცვეს თავისი სამფლობელოები შემოსევებისგან, მონასტრები გამრავლდა და ეკლესიის თაყვანისცემა გაძლიერდა, ზაქარია ფიქრობდა სხვა რამის გაკეთებაზე. მან დაინახა, რომ მისი მეფის ქართველი მეომრების თითოეულ [სარდალს] მღვდელი ახლდა და ყველგან აღესრულებოდა წირვა, თავად მას კი არ ჰქონდა გადასატანი ეკლესია (რადგან ასეთი ჩვეულება სომხებს დიდი ხანია აღარ ჰქონდათ, მას შემდეგ, რაც დიდი მთავრები გააძევეს სპარსელებისა და ისმაილიტების ტირანიის გამო). ქართველები გმობდნენ სომხებს, რადგან მათ არ ჰქონდათ გადასატანი ეკლესიები, არ ეზიარებოდნენ [ლაშქრობის დროს], არ იხსენიებდნენ წმინდანებს, როდესაც მათი ხსენების დღე იყო. ეს ძალიან აწუხებდა ზაქარიას... ასე რომ, მან წერილი დაწერა და ელჩები გაუგზავნა სომხების კათოლიკოსს იოჰანესს, რომელიც იმ დროს სხვადასხვა მიზეზის გამო აუჯანყდა მეფე ლევონს ჰრომკლაში. მან ასევე მისწერა მეფე ლევონს და გააცნო თავისი თხოვნა... შემდეგ ლევონმა შეკრიბა მის დაქვემდებარებაში მყოფი ვართაპეტები და ეპისკოპოსები და ვითარების გარკვევა დაიწყო ზაქარიას თხოვნასთან დაკავშირებით. ისინი დათანხმდნენ, რომ ის [ზაქარია] თავისი ძმის მსგავსად არ განუდგებოდა ჭეშმარიტ სარწმუნოებას და შემდეგი შინაარსის წერილი გაგზავნეს აღმოსავლეთში: „აღმოსავლეთ რეგიონების სპარაპეტმა და შაჰინშაჰმა ზაქარიამ კითხვა დასვა ქრისტიანების სჯულის დარღვევასა და დამახინჯებასთან დაკავშირებით, რაც უცხოელებისადმი მონობის გამო მოხდა. [ეკლესიის] ვართაპეტები, ეპისკოპოსები, მამები და უხუცესები შეიკრიბნენ და განიხილეს მისი შეკითხვა და მიიჩნიეს, რომ ის შეესატყვისება ... სამოციქულო განჩინებებს და არ ეწინააღმდეგება მათ. შემდეგ დალუქეს და გააგზავნეს [აღმოსავლეთ სომხეთში] შემდეგი რვა კანონი: პირველი: წირვა უნდა აღასრულონ კურთხევის მქონე ღმრთისმსახურებმა და მღვდლებმა/დიაკვნებმა, როგორც ამას კანონი განსაზღვრავს; მეორე: ღმრთისმშობლის ხარება უნდა აღინიშნოს ექვს აპრილს, რა დღეც არ უნდა იყოს ეს. მიძინება უნდა აღინიშნოს თხუთმეტ აგვისტოს, რა დღეც არ უნდა იყოს ეს, ხოლო ჯვართამაღლება უნდა აღინიშნოს თოთხმეტ სექტემბერს, რა დღეც არ უნდა იყოს ეს. ამის მსგავსად, სხვა მოწამეთა მოხსენიების დღეები უნდა აღინიშნოს იმ დღეებში, როდესაც ეს ნამდვილად მოხდა ტრადიციული განმარტებების მიხედვით; მესამე: ქრისტეს ბრწყინვალე გამოცხადების და სააღდგომო მარხვები საღამომდე უნდა იქნეს შენახული და ხსნილი მხოლოდ თევზითა და ზეთისხილით უნდა იყოს; მეოთხე: მაცხოვრისა და ყველა წმინდანის ხატები მიღებული უნდა იქნას და არ უნდა გაიკიცხოს, თითქოს წარმართული გამოსახულებები ყოფილიყო; მეხუთე: წირვა ცოცხლებისთვისაც უნდა აღსრულებოდეს; მეექვსე: ღმრთისმსახურებმა არ უნდა მიიღონ ხორცი; მეშვიდე: ჯერ ღმრთისმსახურად უნდა ეკურთხო და მხოლოდ მრავალი დღის შემდეგ გაკურთხებენ დიაკვნად, ან მღვდლად; მერვე: ბერ-მონაზვნები მონასტერში უნდა ცხოვრობდნენ. არავინ [მონასტერში] ცალკე არ უნდა მიიღოს რაიმე“... ზაქარიას გაეხარდა ეს ყოველივე და ბრძანა კრება გამართულიყო ქალაქ ლორეში. მოწვეულ იყვნენ მათი ნათესავი გრიგორესი, ჰაღბატის ეპისკოპოსი, ანისის ეპისკოპოსი, ბჯნის, დვინის, ყარსის ეპისკოპოსები და სხვა იქ მყოფები. კიდევ მოწვეულნი იყვნენ ვართაპეტები და მონასტრის წინამძღვრები, მღვდლები და საერო პირები მრავლად. [ზაქარიას] სურდა, რომ კარავი გაშლილიყო და წირვა აღსრულებულიყო... ახლა, როდესაც ხალხმა მოისმინა და გაიგო კათოლიკოსის და მეფე ლევონის ბრძანებების შესახებ, ზოგმა გაიზიარა, სხვები კი არ დაეთანხმნენ... იშხანმა ზაქარიამ მის დაქვემდებარებაში მყოფ მონასტრებს უბრძანა ღმრთისმშობლის მიძინება და ჯვართამაღლება აღენიშნათ არა კვირაობით, როგორც ამას ბერები ჩვეულების მიხედვით აკეთებდნენ, არამედ რა დღესაც ეს დღესასწაულები დაემთხვეოდა. ეკლესიის წიაღში დიდი განხეთქილება და ბრძოლა გაჩაღდა;

სიხარულის ნაცვლად დარდმა დაისადგურა; ერთმანეთის სიყვარულის ნაცვლად სიძულვილი გაჩნდა, და იარაღიც კი აღმართეს ერთმანეთის წინააღმდეგ... ზაქარიამ კვლავ ბრძანა კრების მოწვევა შირაკის რაიონში, დედაქალაქ ანისში. ზემოხსენებული ეპისკოპოსები და ვართაპეტები და სხვები შეიკრიბნენ... ზაქარიამ მოიწვია კრება და მოითხოვა ფიცი დაედოთ, რომ ისე მოიქცეოდნენ, როგორც ითხოვდა. დამსწრეებმა უპასუხეს: „ჩვენთვის შეუძლებელია ამის გაკეთება დიდი ვართაპეტის გარეშე.“ რადგან ეს მხითარის მიმართ უპატივცემულობად მიაჩნდათ... გაგზავნეს მხითარ ვართაპეტთან და შეევედრნენ, რომ კრებას დასწრებოდა, რომ ერთსულოვანი პასუხი გაეცათ მხედართმთავრისთვის... როგორც კი ვართაპეტი ჩამოვიდა, იშხანმა მისი ცხენის უზანგს მოჰკიდა ხელი და მხედართმთავართან მიუძღვა... როდესაც [მხითარმა] შეიტყო, რა მოხდა კრებაზე, მან უსაყვედურა მხედართმთავარს და უთხრა, რომ ასეთი რამის იძულებით გაკეთება არ შეიძლებოდა. და კრებას ასე მიმართა: „ერს მიხედეთ, რომ ხალხი ქართველებს არ შეერიოს რაიმე წეს-ჩვეულებით, ხოლო მე კი მხედართმთავარზე ვიდარდებდი, რომ ის არ გახდეს ქართველი, როგორც მისი ძმა, რომელიც ქართველების სამსახურშია. რადგან საქმის ვითარება ასეთია, რატომ მსაყვედურობთ მე – განსაკუთრებით როდესაც მას აქვს კათოლიკოსის და მეფე ლევონის განკარგულება, რომ ეს გააკეთოს. ჩვენ კი მოგვწონს ეს თუ არა, ვერ შევუშლით მას ხელს აკეთოს ის, რაც უნდა. დაბრუნდით თქვენს ადგილებზე, ჩვენ კი დავარწმუნებთ მხედართმთავარს, რომ არ გაგაძევოთ თქვენი ეკლესიებიდან და სამყოფლებიდან. და უნდა გავაგრძელოთ ღმრთისმსახურება ისე, როგორც ამას აქამდე ვაკეთებდით“. ვართაპეტისგან მალულად ამირსპასალარმა ზაქარიამ საიდუმლო ბრძანება გასცა მათი გასახლების შესახებ. როდესაც ვართაპეტმა ეს შეიტყო, ბევრი მათგანი გადაარჩინა გაძევებას და მათ შეძლეს თავ-თავიანთ ადგილებზე დაბრუნება. რამდენიმე დღის შემდეგ ივანემ, მხედართმთავრის ძმამ, ბრძანება გასცა, რომ სხვებსაც შეეძლოთ თავიანთ ადგილს დაბრუნებოდნენ. მთელი თავისი ცხოვრება ზაქარია ისე იქცეოდა, როგორც სურდა; თუმცა ეკლესიები ტრადიციულ წესებს იცავდნენ.²⁸³

მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფია

[1205-1207 წწ.]

Միև ժողով ի Լօռի վասն վրանսս պատարագի և ոչ հաճեցան: Գարձնայ յԱնի ժողովեցան, և այլ ցրուեցան.²⁸⁴

ლორეში მოწვეულ იქნა კრება, კარავში ღმრთისმსახურების აღსრულების შესახებ, მაგრამ უარყვეს. კვლავ შეიკრიბნენ ანისში, ისევ დაიშალნენ.²⁸⁵

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1205-1207 წწ.]

Իսկ յաուրս վերջին, ի ժամանակ Ջաքարիայի սպասարարի և Իվանի աքաբէկին Վրաց, դարձնայ ժողով սուրբ հարցն նպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից ի Գետականն անք՛մ Սևան կղզւոյն. և միանգամ յԱնի. և չարաչար նզովիք բարձին և հնօացուցին զամենայն համախոհն Վրաց և Հռոմոց.²⁸⁶

ბოლო დროს, საქართველოში ზაქარიას სპასალარობისას და ივანეს ათაბაგობისას, მოწვეულ იქნა კურთხეულ მამათა, ეპისკოპოსთა, ვართაპეტთა და მღვდელთა მეორე კრება გეტაკანში, სევანის კუნძულთან, და ერთხელ ანისში. შიშის მომგვრელი ანათემებით მათ განკვეთეს ქართველთა და ჰრომთა სარწმუნოების ყველა მიმდევარი და განუდგნენ მათ.²⁸⁷

ეპისკოპოსი სტეფანოსი, ქრონიკა

[1212 წ.]

Ի ՈԿԱ (1212) քվին Մելիք Աշրափն մնուաւ և ՄԷլիք Ավիհանդինն նստաւ: Յայսմ ամի Չաքարէ և Իւանէ կամեցան միաբանել զՀայս և զՎերս և ժողովք արարին ի Գետասն բագում հարանց և վարդապետաց, ընդ որս էին աշխարհալոյս և աստուածագգեաց վարդապետքն՝ Գոշ Մխիթարն, Մոնոնիկն և Տուրքիկն: Եւ ոչ կարացին միաբանել, այլ հաստատուն մնացին Հայք յողոճափառ հաստս, որ և խորխտացեալ Չաքարէ վարդապետացն, նզովեցաւ ի նոցանէ. և գնաց յԱրտաւէլ և կոտորեաց: Եւ ի գալ ամն մնուաւ ի ճանապարհին և եղաւ ի Սանահինն ուխտ.²⁸⁸

661 (1212) წელს მელიქ აშრაფი გარდაიცვალა და დაჯდა მელიქ ავანდინი. ამავე წელს ბაქარიამ და ივანემ მოისურვეს სომეხთა და ქართველთა შეერთება და კრება ქმნეს გეტაკში, [მოიწვიეს] მრავალი მამა და ვარდაპეტი, რომელთა შორის იყვნენ ქვეყნის მნათობი და ღმრთივკურთხეული ვარდაპეტი: მხითარ გოში, მონონიკი და ტურქიკი. და არ ისურვეს შეერთება, არამედ მტკიცედ დარჩნენ სომეხები მართლმადიდებელ რწმენაზე, ხოლო ბაქარია განურისხდა ვარდაპეტებს და გამოეყო მათ. წავიდა არტაველში და დაანგრია. წლის დასაწყისში გარდაიცვალა გზად და დაკრძალეს სანაჰინში.²⁸⁸

ისტორიანი და ამმანი შარავანდედთანი

[1208 წ.]

და ვითარ ცნა არდაველის სულტანმან, აღძრა მტრობა ქრისტიანეთა ზედა, და მოუწოდა სპათა მისთა, და წარმოემართა და მოაოჭრა ანისი, რამეთუ უწყოდა მჯარგრძელთა შინა-უმყოფლობა. წარმოვიდა და აღვლო რაჯსის პირი, და უგრძნობლად მოვიდა ანისა; გზა-გზა არავის ავნო და დიდსა შაბათსა მწუხრი მოვიდა ქალაქსა ანისისასა. და ვითარ ცისკარი მოეახლა და ჰკრეს ძელსა და განახუნეს კარნი ქალაქისანი, მყის მიეტევენეს კარსა ქალაქისასა, შეუტევეს ცხენი, და ვერ მოასწრეს კარნი, და შევიდეს ქალაქად. იწყეს ჯოცად, კლვად, ტყუეობად. უმრავლესი ერი იყო ეკლესიათა შინა, ვითარ შეჰგავს ქრისტიანეთა სჯულსა. რომელიმე ივლტოდა დარბაზოანთა და მუნ გამაგრდა, რომელიმე ივლტოდა ქუაბოანსა, რომელსა ქარტუნობითა უწყობენ. და რა განერა, ანუ ციხესა ანუ ქარტუნსა შინა შევიდა, რამეთუ გარეშემო სამგნით ქარაფი იყო კლდიანი და ქუეხიანი. ესრეთ ჯელთ იგდეს ქალაქი, ერთი ბევრი და ორი ათასი კაცი ეკლესიათა შინა; ვითარ ცხვარი, დაკლეს, თვნიერ მისსა, რომელი უბანთა და ფოლოცთა შინა მოიკლა. ესეოდენ მძხვარედ მოაოჭრეს ანისი, და სავსენი ტყვითა და ალაფითა მიიწვივნეს შინა. ესე ანისისა მოოჭრებისა ამბავი გეგუთს ახალ-კვრიაკედ აცნობეს მეფესა თამარს, ამირსპასალარსა ბაქარიას და მსახურთ-უხუცესსა ივანეს. ესმა და დიდად დამძიმდეს, და მწუხარებამან მოიცვნა, და რამცა ყვეს არა უწყოდეს; გულნი მათნი ცეცხლებრ ენთებოდა. მეფე და ყოველნი სპანი მისნი მწუხარებითა და გულისწყრომითა მოცულნი სპარსთა მიმართ ბრძოლისა ყოფად აღემზადნეს. მაშინ მჯარგრძელთა რქუეს მეფესა: „მოიწია ბოროტი ჩუენ ზედა გარდასლვითა მცნებათა ღმრთისათა; უბოროტესად ესოდენი სული ქრისტიანე მო[ი]კლა ცუდრჯულთა სარკინობთა მიერ ცოდვათა ჩუენთათვის. არამედ ვესავ წყალობასა ღმრთისასა და პატიოსანსა ჯუარსა, რათა არა მისცნეს მოსავნი ჯუარისანი სრულიადსა წარწყმედასა სარკინობთა მიერ, არამედ შურ-ვაგოთ, ნაცვლის ქმნად განვემზადნეთ, და სიცრუვე მათი მათვე მიექცეს. შენ, მეფეო, ამცენ სპათა შენთა – მზა იყვნენ არდაველის სულტანსა ზედა; წარვიდეთ ანისს და, ვინ სადა ვპოოთ სპარსთაგან, მოვიწადიროთ. [ნუ დიდნი წავალთ,] გარნა მცირენი. რამეთუ, უკეთუ დიდნი წავალთ, სცნობენ და სიმაგრეთა შევლენ; მცირითა ლაშქრითა შემეწიე. რაჟამს შეგინებული მარხვა მოვიდეს, მზამცა არიან, რომელ ჩუენ მოგაჟსენოთ“. სთნდა მეფესა თქმული მათი. და უბრძანა მეფემან, რათა მზა იყვნენ სპანი მისნი. და მჯარგრძელნი წამოვიდეს ანისს

და იწყეს კაზმად. და მოეახლა ბილწისა სჯულისა მათისა მარხვა. წარმოავლინეს მეფეს წინაშე კაცი ლაშქრის მთხოველი. მაშინ უბრძანა მესხთა, თორელთა, თმოგუელთა, ჰერ-კახთა, სომხითართა; ქართველნი არა წარიტანნეს, რათა არა აგრძნან არდაველს მყოფთა. შეკრბეს ანისს და წარემართნეს არდაველს. გარდაველეს გელაქუნი და ჩავლეს ისპიანი, გავიდეს ხუ-აფრიდის ჯიდასა და მიმართეს არდაველს. ესრეთ მოუწონეს ჟამი, რომელ აიდი განთენდებოდა, რომელ არს აღვსება მათი, და მას ღამესა გარე მოადგეს არდაველს. ვითარ ჳმა-ყო ქადაგმან ბილწისა ქადაგებისა მათისამან და გაწმირდა მუყრთა ყვილი, ყოველგნით ცხენი შემოუტივეს მჭარგრძელთა, შეუჯდეს და უომრად ჳელთ იგდეს ქალაქი, თვთ სულტანი, ცოლნი და შვილნი მისნი და ყოველი სიმდიდრე სულტნისა ქალაქისა. ესრეთ აღივსნეს სიმდიდრითა აურაცხელითა, თუალითა და მარგალიტითა, ოქროთა და ვეცხლითა, ჳურჭლითა ოქროსა და ვეცხლისათა, შესამოსლითა, საფენელითა და ყოველითა სიმდიდრითა ეგოდენ გამდიდრებულისა ქალაქისა, რომელ მოთხრობა ძნელ სადმე არს. აღივსნეს ცხენითა, ჳორითა, აქლემითა, საქონელი მათი თვთ მათვე საჯედართა ძლით აჳკიდეს და წარმოემართნეს. ხოლო სულტანი არდაველისა მოკლეს, ცოლნი და შვილნი მისნი ტყუე-ჳყვეს და წამოასხეს; ათორმეტი ათასი კაცი რჩეული მიძგითთა შინა მოკლეს, ვითარ მათ ყვეს ანისისა ეკლესიასა შინა; სხუა უმრავლესი ერი მოსწყვდეს და სხუა ტყუე-ჳყვეს, აღმოიარეს იგივე გზა და ასეთი ძლევა-შემოსილნი მოვიდეს ანისს დიდად ნუგეშინისმცემელნი. მოვიდეს მეფეთა-მეფესა და მზეთა-მზესა და დედოფალთ-დედოფალსა წინაშე; მოიღეს ძღუენი და არმაღანი, აღავსეს ყოველი მთავარი, თვთ მეფე და ყოველნი წინაშე მისსა მყოფნი. მას ჟამსა კოლას დგა მეფე, აღივსო ყოველი ქუეყანა სიმდიდრითა, ოქროთა, ვეცხლითა, თუალითა, მარგალიტითა, რომელი მოიღეს ბაქარია და ივანე. რომლისათვისცა დიდად მადლიერმან მეფემან უბოძა მრავალნი ციხენი და ქალაქნი და ქუეყანანი. ესრე მადიდებელნი ღმრთისა იშუებდეს. და მეფე ნებიერად იყოფოდა და მოუდიოდა გარეშემოთადაღმა ხარაჯა და ძღუენი ურიცხვ.²⁹⁰

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

[1212 წ.]

ვინათგან მოიწია მწუხარება, და მიიცვალა ბაქარია ამირსპასალარი, ძე სარგის ამირსპასალარისავე, კაცი დიდად გამდიდრებული და ყოველითა სათნოებითა აღსავსე, გამარჯუებული, მჯნე და ძლიერად მბრძოლი, მთავარი თემისა ლორისა, რომელი მეფემან იგლოვა და ყოველმან კაცმან საქართველოს მყოფმან. რამეთუ არავინ მჯნედ გამოჩენილ იყო მთავარი ჟამთა ამათ, რამეთუ გუარისაგანცა მო-ვე-აქუნდა, რომელი იყო ნათესავი არტაქსერქსი მჭარგრძელისა. და იყო სარწმუნოებითა სომეხი, არამედ ყოველნი სათნოებანი საღმრთონი და საკაცობონი აქუნდეს. და ესრეთ, დაემარხა მჯნე მამა დამტევებელი შვილისა ერთისა, რომელსა შა ეწოდებოდა.²⁹¹

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1212 წ.]

. . . ხი թաղի 'ի սուրբ ուխտն Սանահնին, 'ի վեցհարիւր վաթսուն եւ մի թուին, թողլով տղայ մի հնգամսայ Շահնշահ անուն, ('ի պատիւ տէրութեանն Անույ կոչեցեսլ), զոր դարձոյց յաղանդն Քաղկեդոնի Խոշաքն զուգակիցն Իւանէի.²⁹²

...[ბაქარია] დასაფლავებულია სანაჰინის წმინდა მონასტერში 661 (1212) წელს. მას დარჩა ერთი ხუთი წლის ვაჟი შანშე, რომელიც ფლობდა ანისის მმართველობის პატივს და რომელიც მოაქცია ქალკედონის რწმენაზე ივანეს მეუღლე ხოშაქმა.²⁹³

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1212 წ.]

჊ი ინჲნ იყარბათი ქაქუაჲრინ იჲრ სი ი დანაყარჲინ ჲიანღაყაი, გჲი სიქი վլერჲ ანჲქლქიქჲ ქანღაიანი ნორა. სი კოჯანაჲ აქიჲნ` բուսანლერ აჲი სი: ჊ი აჲყაქსა վთანգნაჲ գნა` ქსა სასქაი ათორგ վაქანანგაი. სი სი სოიგ ანნანაჲნ քრჲსათინქი: ჊ი თარნაჲ քაղესინ գნა ი სანახინ, ი ანბ სსსსსსსს, ათაჲჲ იჲრან ჲორანინ ინერჲი` კახსაჲ კოიანან: ჊ი სოიგ ანბ გგგგგგგგ քագათორն վრագ Գჲორգჲი, ანსკანონ სლაჲჲ, ირჲი სოჲლანაჲ სი Թანარჲინ, քონ Գჲორგნაჲ, ანბჲ քագათორინ, სი სიჲჲჲჲჲჲ იჲრ Իანლ ანნანაჲნ გორჲჲն վრագ: ჊ი ანაგ ირჲი Զარჲარქի` ანათოჲ სჲოք, Ծახნჯახ ანთონ ნორა, გორ ანთოჲ Իანლ ընդ ირჲიჲ იჲრთი სარգჲი, გორ Աიადն კოქლქინ, აჲინჯ სსსაჲ კարჲონ სსსსსს სი სიჲრნაგ Զჲჲინი Ყქსანოჲსან. ²⁹⁴

და [ზაქარია] წავიდა თავის სამფლობელოში. გზად ავად გახდა და კიდურებზე განუკურნებელი ჭრილობები გაუჩნდა. ერთი რომ მოურჩებოდა, მეორე უჩნდებოდა. ამ ტანჯვიდან რამდენიმე დღეში გარდაიცვალა. ყველა ქრისტიანი გლოვობდა. მისი ცხედარი წაასვენეს და დამარხეს სანაჰინში, დიდ ეკლესიაში, საკურთხევლის ქვეშ, მარჯვენა მხარეს. დიდი გლოვა გამოაცხადა საქართველოს მეფე გიორგიმ, რომლის მეტსახელი იყო ლაშა (სოსლანის და თამარის ვაჟი, დიდი მეფე გიორგის შვილიშვილი) და [ზაქარიას] ძმამ ივანემ, მთელ ქართულ ჯართან ერთად. ზაქარიას დარჩა ახალგაზრდა ვაჟი, სახელად შანშე, რომელიც ივანემ თავის ვაჟთან, სარგისტან (რომელსაც ავაგს ეძახდნენ) ერთად აღზარდა, სანამ სრულწლოვანებას მიაღწევდა და მამისეული სამთავროს მართვას შესძლებდა. ²⁹⁵

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[1212 წ.]

Ի քվին ՈԿԱ (1212) վաქანანի Զარჲარქ ողաჲყათი Ყაიათოჲ სი քაղჲი ი სსსსსს სი ანაგ თოჲამჲ Է (7) ანაგ Ծახնჯახ ანთონ, ირ სი գნაჲ იყარბიჲჲ ი Ყაიათინ Բაղქსეդონი სიოჯარն სին Իანლქი. ²⁹⁶

661 (1212) წელს გარდაიცვალა ზაქარია მართმადიდებელი რწმენით და დაკრძალეს სანაჰინში და დარჩა ერთი ვაჟი, შვიდი წლისა, სახელად შანშე, რომელიც მოიქცა ქალკედონის რწმენაზე ივანეს ცოლის, ხოშაქის [მიერ]. ²⁹⁷

სახარება (ერევანი, მატენაძარანი, №7570), ანდერძმინაწერი

[1214 წ.]

჊ი ი քագათოჲოჲსანან վრագ სლაჲ(ჲ), ირ სიჲლერ სჲქსაგ სი ანთოჲ სი აჲჲ քაღოიან քაოჲჲჲჲჲ ათაჲჲინ თანთოთლერაგნ Զაჲოგ, Ալანაგ სი Աოიანჲი, ი სარინოჲ აჲინჯ სი Դარა. ²⁹⁸

საქართველოში ლაშას მეფობისას, რომელიც ფლობდა ტფილისს, ანისს და ადრინდელ სომეხ, ალან და ალვანელ ტანუტერთა მრავალ სხვა ქალაქს, კარინიდან სპარსეთამდე. ²⁹⁹

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1216 წ.]

Նաս լինի ագնոս վսան սთրჲ Ყაქინ. სი գნან სრկოჲին სჲქსკოჲოჲჲ სი სჲჲჲჲჲჲ სი ირჲი იჲრ სჲქლიან ი Ყათათან ათ Ա. քარქლ Ի-վանլն ი Դ-վին: ჊ი ნორა ნათოიგნაჲ գანბანანბი იჲრ, Ყრანაჲლერ քანსը` գ-ბოჲყას სი გნარბოჲან, გ-վան იყլქն სი გნანაჲჲჲჲჲ, გნბ-ճղառնղჲտსն ირ სსსაჲ ლერ ი քագათოჲოჲსან, გჲիրან ძղორն վარბლჲჲ სი გղիրან ბղორն Դոնბახანիგն სი

ჰალბატის სახარება (ერევანი, მატენადარანი, №6288), ანდერძმინაწერი

[1223 წ.]

Արդ երանելի Սարգիս իբրև զհմաստուն վաճառական ի խնդիր եղևս պատուական մարգարտին և գտևս զսա ի գաստին Անոյ, մեծայածախս ոսկեգիր և ոսկեճաճանչ ծաղկաւք զարդարեալ՝ ըստացաւ զսա ի հալս (ըն)չից իբրց ի բարեխասս հոգոյ իր առ Քրիստոս և յիշատ(ակ) (յա)խտննական ծնադադ իբրց, և (ըն)ծայեսց զսա մեծ կողմանց եպիսկոպոսարանիս...³⁰³

ხოლო ნეტარმა სარგისმა, ვითარცა გონიერმა ვაჭარმა, მოიძია პატიოსანი მარგალიტი და იპოვა იგი ანისის მხარეში, ძვირფასი, ოქროწერილი და ოქროს ყვავილებით შემკული, შეიძინა იგი თავისი ალალი ქონებით, თავისი სულის ქრისტესადმი შესავედრებლად და თავის მშობელთა საუკუნოდ მოსახსენებლად. შესწირა იგი დიდ საეპისკოპოსო ადგილს...³⁰⁴

ივანე მხარგრძელის წერილი რომის პაპ ჰონორიუს III-ს

[1223-1224 წწ.]

Serviens Comestabulus totius Bratiae sive Armeniae Salutum capite inclinatur ad pedes... Latori praesentium David sancto patri et episcopo nostro credatis tanquam nobis in hijs quae ex parte nostra sanctitati vestre duxerit proponenda. Nepos meus filius fratris mei, Sanxa nomine, dominus XV. magnarum civitatum inclinato capite ad pedes postulat benedictionem vestram.³⁰⁵

უმორჩილესი მსახური, მთელ ქართველთა და სომეხთა მხედართმთავარი ფერხთ წინაშე შენთა თავს ვხრი და მოგესალმები... ამ წერილის მიმტანს, დავითს, ჩვენს წმინდა მამას და ეპისკოპოსს, ენდეთ ისე, როგორც ჩვენ იმის შესახებ, რასაც იგი ჩვენი მხრიდან თქვენს უწმინდესობას მოახსენებს. მემკვიდრე ჩემი – ჩემი ძმისწული, სახელად შანაშე, თხუთმეტი დიდი ქალაქის პატრონია, უმდაბლესად თავს ხრის თქვენს ფერხთ წინაშე და ითხოვს თქვენს ლოცვა-კურთხევას.³⁰⁶

ასწლოვანი მათიანე

[1225 წ.]

ესე ზემოწესენებული სულტანი ჯალალდინ, უღონო იქმნა რა ბრძოლილი თათართაგან, მოუწოდა სპათა თვსთა და რქუა მათ: „...დაუტეოთ ქუეყანა ესე, აღვიღოთ დედაწული, სიმდიდრე და ჯოგი, და წარვიდეთ საბერძნეთს და მუნ დავემკვდრეთ. დალათუ ჩუენ თათარნი გუძღვევენ, გარნა ყოველთა ნათესავთა ჩუენ ვსძლიოთ. უკეთუ ვინ ინებოს, წარმოვიდეს ჩუენ თანა, და თუ სთნავს ვისმე, იყავნ შინა, რამეთუ ნება იყავნ ყოველთა სათნოდ უკუნისამდე“. თქმული ესე ყოველთა ეკეთა და აღიღეს დედაწული და ყოველი სიმდიდრე მათი, და წარმოვიდეს, და მოიწივნეს ადარბადაგანსა კაცი ვითარ ას ორმოცი ათასი. და მოიწივნეს ქუეყანად მჯარგრძელთა, რამეთუ ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშესდა, მანდატურთ-უხუცესისათვს.³⁰⁷

ასწლოვანი მათიანე

[1225 წ.]

ამისა შემდგომად უდიდესნი ბოროტნი შეიცვიდეს ნათესავსა ქართველთასა, რამეთუ მოახლებულ იყო სრულიადი მოსპოლვა სიმრავლისათვს უსამართლობათა ჩუენთასა. რამეთუ აიძვედრა სულტანმან საქართველოსა შემოსლვად და მეფე-ყოფად თავისა თვსისა, მივიდა და მოაოვრა ყოველი ქუეყანა დვინისი, კუსტისა დვინისასა და ყოველი ანისი, სომხითი, გავი

განდამდე, შანქორი. უწინარეს ამისა ვარამ გაგელსა, კაცსა გონიერსა და ლაშქრობათა შინა წარჩინებულსა – ამას აქუნდა შანქორი და მიმდგომნი მისნი ქუეყანანი. ესევითარნი ჭირნი და შფოთნი იძრვოდეს.³⁰⁸

ასწლოვანი მათიანე

[1226 წ.]

და ესრეთ რა ძლიერად ჯელთ იგდო ქალაქი სულტანმან, კუალად იწყო უბოროტესთა ბოროტთა ქმნად ქრისტიანეთა ზედა. ესოდენ მძუნვარედ მოსრვიდა, რომელ საესე იყვნეს ფოლოცნი, ხრამნი და ჳნარცუნი მოკლულთა მიერ და უმრავლეს მკუდართა მტკუარსა შეუტეობდეს... ესრეთ რა მოაოჯრეს ტფილისი, იწყეს რბევად, ტყუენვად, ჳოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჳავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორას და ანისის მიმდგომთა ქუეყანათა.³⁰⁹

იბნ ალ-ასირი, სრული ისტორია

[1226 წ.]

في هذه السنة، في رمضان، عاد جلال الدين من كرمان، كما ذكرناه، إلى تَفْلَيْس، وسار منها إلى مدينة أني، وهي للكرج، وبها إيواني مقدّم عساكر الكرج فيمن بقي معه من أعيان الكرج، (فحصره وسيّر طائفة من العسكر إلى مدينة قرس وهي للكرج) أيضاً، وكلاهما من أحصن البلاد وأمنعها، فنالهما وحصرهما، وقاتل من بهما، ونصب عليهما المجانيق، وجدّ في القتال عليهما، وحفظهما الكرج، وبالغوا في الحفظ والاحتياط لخورفهم منه أن يفعل بهم ما فعل بأشباعهم من قبل بمدينة تَفْلَيْس، وأقام عليهما إلى أن مضى بعض شوال، ثم ترك العسكر عليهما يحصر ونهما وعاد إلى تَفْلَيْس. وسار من تَفْلَيْس مجدّاً إلى بلاد ابخاز وبقايا الكرج، فأوقع بمن فيها، فنهب، وقتل، وسبى، وخرّب البلاد وأحرقها، وغنم عساكره ما فيها، وعاد منها إلى تَفْلَيْس.³¹⁰

ამ 623 წლის რამადანის თვეში (26.VIII-24.IX, 1226 წ.), როგორც უკვე ვთქვით, ჯალალ ად-დინი დაბრუნდა ქირმანიდან თბილისში და იქიდან ქართველთა კუთვნილი ქალაქის – ანისისაკენ დაიძრა. იქ იმყოფებოდა ივანე, ქართველთა ჯარის წინამძღოლი იმ ქართველ დიდებულებთან ერთად, რომლებიც მასთან დარჩნენ. [ჯალალ ად-დინმა] ალყა შემოარტყა [ანისს] და ერთი რაზმი ასევე ქართველთა კუთვნილ ქალაქ ყარსისაკენ გაგზავნა. ეს ორივე ქალაქი ქვეყანაში ერთ-ერთ ყველაზე მტკიცედ და შეუვალად ითვლებოდა. ჯალალ ად-დინი დაბანაკდა მათთან, შემოეწყო და შეებრძოლა მათ, ვინც შიგნით იყო, დააყენა მათ წინააღმდეგ მანანჯიკები და ყველა ხერხით ებრძოდა მათ. მაგრამ ქართველები ყოველმხრივ იცავდნენ [ქალაქებს], იმის შიშით, რომ ის მათაც ისე მოექცოდა, როგორც ადრე მათ მოძმეებს მოექცა ქალაქ თბილისში. [ჯალალ ად-დინმა] იბრძოლა მათ წინააღმდეგ, ვიდრე შავვალის თვის ნაწილი არ დასრულდა (9.X. 1226 წ.), მერე დატოვა იქ ჯარი ორივე ქალაქის ალყის გასაგრძელებლად, თავად კი თბილისში დაბრუნდა.

შემდეგ [ჯალალ ად-დინი] სასწრაფოდ გაემართა თბილისიდან, აფხაზთა ქვეყნისა და დანარჩენი ქართველებისკენ, დაამარცხა ვინც იქ იყო, გაძარცვა, დახოცა, დაატყვევა ისინი, მოაოხრა ქვეყანა და გადაწვა ის; დავლად აიღო მისმა ჯარებმა, რაც კი იყო იქ და შემდეგ დაბრუნდა თბილისში.³¹¹

ასწლოვანი მათიანე

[1225-1230 წწ.]

ხოლო ამიერი ესე სამეფო უცალო იყო ხუარაზმელთაგან, რამეთუ მანდატურთუხუცესი შანშე იყო ანისს და ამირსპასალარი ავაგ ბიჯნისს, ეგრეთვე ვარამ გაგელი, ჰერნი და კახნი, სომხითარნი, ქართველნი, თორელნი, შავშნი, კლარჯელნი, ტაოელნი – ყოველნი სიმაგრეთა შინა ცხოვნდებოდეს, თვთეული მორჩილებასა შინა მეფისა რუსუდანიისსა, და უცალოებისა ძლით ვერ დახუდეს დალოცვასა მეფისა დავითისსა.³¹²

ასწლოვანი მათიანე

[1228 წ.]

ვითარ მივიდა მოციქული სულტნისა, და არა ინებეს ბრძოლა თათართა. ცნა ესე სულტანმან და გულისჴმა ყო, რომელ სპანი მისნი და ადარბადგანისანი ვერ წინააღუდგებიან, დაუტევა ადარბადგანი და წარმოემართა მეორედ ტფილისს. და ესმა რა ესე მეფესა რუსუდანს, მოუწოდა ყოველთა სპათა თვსთა, იმერთა და ამერთა, შანშეს მანდატურთ-უხუცესსა, ავაგს ამირსპასალარსა, ვარამს მსახურთუხუცესსა, ჰერ-კახთა, სომხითართა, ჯავახთა, მესხთა, ტაოელთა, დადიანსა ცოტნეს, კაცსა წარჩინებულსა და სათნოებიანსა, აფხაზთა, ჯიქთა და ყოველსა იმერსა სამეფოსა, რომელთა თვთოეულად არა არს ჟამი თქმად. განუხუნა კარნი დარიალისანი და გარდამოიყვანნა ოსნი, დურძუკნი, ამათ თანა ყოველნი მთიულნი. შეკრბეს ნაჭარმაგვეს სიმრავლე ურიცხვ, და წარავლინა მეფემან ბრძოლად ხუარაზმელთა. ხოლო თვთ დროშა სეფე არა წარგზავნა საქმისათვს ივანე ათაბაგისა. წარემართნეს და განვლეს ტფილისი. ხოლო სულტანი დაბანაკებულ იყო სომხითს, ჴევსა ბოლნისისასა. და ვითარ იხილეს დარაჯთა სულტნისათა, აცნობეს სულტანსა. ხოლო იგი აღიჭურა, რამეთუ იყო უშიში ბრძოლათა შინა, წინა განეწყო და იქმნა ომი სასტიკი, და პირველსავე შეკრებასა სძლევედეს ქართველნი. ხოლო ვითარ შენივთდა ბრძოლა, მოსწყდა ორგნითვე ურიცხვ კაცი, მოხედნა ღმერთმან რისხვით ნათესავსა ქართველთასა, რამეთუ არა დასცხრა გულისწყრომითა უფალი, არამედ ჴელი მისი მაღლადვე არს და მოივსენა უსჯულოება ჩუენი, და იძლიენეს სპანი მეფისანი და ხუარაზმელთა მიერ ივლტოდეს. ხოლო სულტანი კუალად მივიდა ტფილისად.³¹³

ბაგნაირის სახარება (ერევანი, მატენადარანი, №1519), ანდერძმინაწერი

[1232 წ.]

...Աստուածաւեր և բարեպաշտ քաջահաստ և գովելի ի մրցումն ս արիութեան՝ հանգոյն քաջ նախնեացն իւրոց նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց, մեծապատիւ իշխանաց իշխանն Պատրոն Խառասա՝ որդի Ամիր Սարգսի, որ էր եղբայր մաւր կեսառոսաց Հայոց և Վրաց և ասննայն Ափխազաց բարեպաշտիցն և Աստուծով զարացելոցն մեծին Չաքարիայի և Իւանեհն, յորոց առաջի սնեալ և զարգացեալ և նոցին ողորմութեամբն մեծացեալ և փառաւորեալ ըստ անըստերիւր հաստոցն, որ ի Քրիստոս, հաստատուն և անխախտելի պահելով զմիհամութիւնն առ բարեպաշտ տեսարն իւր, ծառայելով յաննայն սրտէ և յաննայն զարութենէ իւրմէ: Ապա յետ տարաժամ փոխելոյն առ Քրիստոս մեծին Չաքարիայի, որ և խաւար գործեաց աշխարհիս Հա(յ)ոց, բարենշան նորին շառաւիղն պա(յ)ագատն և մնացորդն ազգիս՝ դեռատեգն և նորաբողոքն, սիրեցեալն և մեծացեալն յԱստուծոյ մանդատոր քախուցէս մեծի թագաւորութեանն Շահանշահ յաշորդեալ զաթոռ թագաւորութեան հաւրն իւրոյ, լուսաւորեալ փարատեաց գնառախղապատ խաւարն, զոր ի գրկմանէ հաւր նորա մածնալ ունէր զեկեղեցիս Հայաստանեայց, զորոյ զկեանս և զժամանակս անձերանալի պարագայց ժամանակաւ՝ նահողերձ թագածին նորինծա(յ)ին սքանչելատեսիլ որդւովն իւրով Չաքարիայի շնորհեսցէ տէր Յիսուս Քրիստոս յանխոով խաղաղութեան և կայծակն նոցա

ანჯიჰანსი მნასგე მინჯ ი კეტა ჯაქათანაჲ ი ყარბანა ს ი ქოიქინ ჯაჟასთანსაჲ: ორ ს გნოჲნ ხაიათარნოქინ ს ათ სა აჰახე(აჲ) მნდაჲაჲათიჲ იქსანაგ იქსანან ოათასა ოასთიარასელიჲ ს ანოცანსელიჲ ამანაჲნ ერქიოქი ს ასთოადაჲაჲათოქსანაჲ, გორ ი ნაქანსაგნ ოასეჲ ლე, ჯორან ოსა არძანის ხაიათარინ ოათაჲოქსანან იოიო ონსაქსეჲ გჰათოცოინან მნდაჲი აჲათოთოჲ აჲათოცეჲ ოსა Ⴀრასგნ Ⴀაოქაოთოჲ Ⴀსაქოოქ Ⴀაქოოცეჲ, ორ ოსა მნოიონ Ⴀარგმანის Ⴀოიქს იქსეგოჲგ ს Ⴀქსაოოქს Ⴀან Ⴀაგაოოქსან Ⴀსეან Ⴀოიო: Ⴀო Ⴀნახე ს Ⴀაჲს Ⴀაჲათი Ⴀანანსეჲ (...) Ⴀარ ნეოო Ⴀნოოგ Ⴀოიოგ ს Ⴀო(ო) Ⴀიქსეჲგ, (ნეჲ) Ⴀ ხანგეჲ(თა)ოანის Ⴀ Ⴀრეჲთასკაქანს Ⴀოქსოქინ Ⴀაგეჲაჲო (...) Ⴀან Ⴀოიოქ Ⴀასთოადაჲან: Ⴀას Ⴀაჲო Ⴀო Ⴀანანარინსეჲ Ⴀსაქიოქ Ⴀოქოქ Ⴀოქოქინ (ჲ)გგე გნ(ო)ჲ აჲარსიქ, Ⴀს Ⴀ Ⴀოქანან ს Ⴀ Ⴀნოქსაგნ Ⴀასთოიოქ Ⴀქანარქს Ⴀოქსიქინ გოიოჲ Ⴀრქსათოქ, Ⴀო Ⴀქის Ⴀრქოგ Ⴀანაგ Ⴀაქანანის Ⴀოქოქ Ⴀოიო Ⴀაგამაქიჲ Ⴀგოი, Ⴀოქს(ნ)გა Ⴀ Ⴀრქსათო, Ⴀო Ⴀაჲ Ⴀ Ⴀაჲანის ხანგეჲსთარანის Ⴀანოქსანსიქ Ⴀოიო, Ⴀოქ Ⴀიჲათასქ Ⴀოქინოქსანაჲ: Ⴀს Ⴀ Ⴀრანანან Ⴀასთოიოქ მნდაჲაჲათინ Ⴀოათას Ⴀნო Ⴀარსეჲაჲ(ი)ოქ Ⴀნოქ, Ⴀოქ Ⴀანონ Ⴀოქოქს Ⴀოქოქ Ⴀოქ, Ⴀო Ⴀ Ⴀა Ⴀაგა Ⴀათანის გოიოჲ Ⴀაგნოასქან ს Ⴀ Ⴀათაოქოქოქ Ⴀაგეჲ Ⴀ მნ Ⴀაქ(არა)ოან Ⴀარსიქ, Ⴀო Ⴀ Ⴀა Ⴀა Ⴀნოქს Ⴀოქოქსან Ⴀასთოიოქ Ⴀაჲს Ⴀოასოქ Ⴀაიათოქს Ⴀარძანაგოცეჲ . . . (მნ) Ⴀაჲარ (თა)ოქ Ⴀრქსათოქ Ⴀოათას Ⴀ Ⴀაროქსიქოქინ Ⴀასთოიოქ Ⴀოასოქ Ⴀათო Ⴀრე Ⴀ(ო)ოქ Ⴀანსთარანა, Ⴀ Ⴀიჲათას Ⴀანოქსანის Ⴀიოქ (Ⴀას)აქინ ს Ⴀ(ა)ო Ⴀოქინ Ⴀოქოქ Ⴀოქოქინ ს Ⴀან Ⴀაგმანსიქ ს Ⴀანონოქ Ⴀიოქ Ⴀოქოქს Ⴀ(ა)ოქინ ს Ⴀიქსიქ Ⴀათრსიქ Ⴀიოქ Ⴀოქს Ⴀაგ(ი)ოქ(ი) Ⴀანონოქ Ⴀანოქსანის Ⴀიოქ, Ⴀო Ⴀ Ⴀარ Ⴀ Ⴀათანს Ⴀაგაოქოქს Ⴀაჲოგ, Ⴀ Ⴀან Ⴀრქს Ⴀანოქსან Ⴀიქსიქ Ⴀოქოქ Ⴀიოქ Ⴀასასქაჲ: Ⴀო Ⴀ(ა)ნოქსიქ Ⴀა Ⴀ Ⴀოიოქ Ⴀანასათან Ⴀ Ⴀაგეჲაჲო (ი)ოქსეჲ Ⴀანაჲ, Ⴀ Ⴀნოქსან Ⴀნოქს Ⴀან Ⴀოქოქ, Ⴀო Ⴀ Ⴀაგქსათოქ Ⴀაქ, Ⴀნოქსიქ Ⴀ(ა)ოქოქ Ⴀანოქ, ს Ⴀათაჲნოქოქსან Ⴀაოქ (Ⴀ)ქანსიქ ს Ⴀაქ Ⴀანასქან Ⴀოქოქ Ⴀოქოქ: Ⴀო Ⴀოქ Ⴀრეჲ Ⴀ Ⴀანაჲ . . . Ⴀ ႠႠ (1232) Ⴀოასქანის, Ⴀ Ⴀანდაჲოქს Ⴀოქსაჲ Ⴀ Ⴀოქოქს Ⴀოქსეჲ Ⴀანაჲ.³¹⁴

...ღმრთისმოყვარე და კეთილმსახური, მართლმორწმუნე და ქებული სასტიკ ბრძოლებში, სომეხთა ქვეყნისათვის წამებული, თავისი მამაცი წინაპრების მსგავსი, სახელოვანი ერისთავთ-ერისთავი, პატრონი ხავრასი, ძე ამირ სარგისისა, რომელიც იყო დედის ძმა სომეხთა და ქართველთა და ყოველთა აფხაზთა კესაროვების, კეთილმსახურ და ღმრთივგანდიდებულ დიდი ზაქარიასი და ივანესი. [ხავრასი] ამათ წინაშე აღიზარდა და მოიწიფა; მათი წყალობით განდიდდა და ქრისტეს მიმართ გაბრწყინდა მართალი სარწმუნოებით; მტკიცედ და შეურყევლად ერთგულობდა თავის კეთილმსახურ უფალთ, ემსახურებოდა [მათ] მთელი გულით და მთელი თავისი ძალით. მერმე, ქრისტეს მიმართ დიდი ზაქარიას უდროო მიცვალების შემდგომ, რამაც დაამწუხრა სომეხთა ქვეყანა, მისმა დიდებულმა ნაშიერმა, მემკვიდრემ და გვარის გამგრძელებელმა, ჭაბუკმა, ღმრთივ შეყვარებულმა და განდიდებულმა, დიდი სამეფოს მანდატურთა უხუცესმა შანშემ დაიჭირა თავისი მამის სამეფო ტახტი, [რითაც მან] გაანათა, გაფანტა უკუნი სიბნელე, რომელსაც მამამისის დაკარგვის გამო მოეცვა სომხეთის ეკლესია. მას [შანშეს] თავის მშვენიერ, ძოწით შობილ, ახლად მონათლულ შვილ ზაქარიასთან ერთად მიჰმადლოს უფალმა იესო ქრისტემ მრავალჟამიერი სიცოცხლე შეუშფოთებელი სიმყუდროვით; მათი ნათელმოსილება დაუმრეტელი იყოს საუკუნოდ, სომხეთის საამაყოდ და საკეთილდღეოდ. დიდად პატივდებულმა ერისთავთ-ერისთავმა ხავრასმა, განსწავლულმა და აღზრდილმა ყოვლად მოშიშად და ღმრთისმსახურებით, რომელიც წინაპართაგან შეეთვისებინა, იგივე ერთგულება გამოიჩინა მის [შანშეს] მომართაც, რომლისგანაც თავისი ერთგული სამსახურის შემსგავსებული საზღაური მიიღო, განდიდდა დიდი პატივით, [რომელსაც] ქართველთა ენით მსახურთა ხუცესი [ეწოდება], ხოლო ჩვენს [ენაზე] თარგმნით [ნიშნავს] თავისი უფლის სამეფო სახლის მეთაურთა და ყოველთა მთავართა განმკარგულებელსა და მთავარ გამგებელს. და, თუმცა ამ პატივს მიაღწია... დასტოვა თავისი მშობლები და ყველა

მახლობელი და წმიდა ღმრთისმშობლის ბაგნაირის მონასტრის ანგელოზთა სავანეში [პოვა] განსასვენებელი. აგრეთვე დედამისიც, ღმრთისაგან სულკურთხეული ყუთლუ ხათუნი, ტომით სპარსი, მოწოდებითა და ღვთიური მადლით კი ქრისტეს ჭეშმარიტი მხევალი, მისი შვილის [გარდაცვალების გამო] მწარედ დამწუხრებული, ორი წლის შემდეგ აღესრულა, ქრისტეს მიმართ მიიცვალა და დაკრძალულია თავისი პირმშოს განსასვენებელში, რომლის ხსენებაც კურთხეულ იყოს. ხოლო დიდად პატივდებული ხვარასი ღმრთის ბრძანებით, თავის კეთილმსახურ მეუღლესთან ერთად, მმრუხტ ხათუნად წოდებულთან, რომელიც აგრეთვე ტომით ტატიკია, საპატიო და უდიდებულესი გვარიდან, სპარსთა დიდი საერისთაოდან, რომელსაც ასევე მიემადლა ღვთის წყალობა ამ ნათელი რჯულის ღირსად გახდომისა... ქრისტეს ცოდვილმა მონამ ხვარასიმ, ღვთის კაცთმოყვარეობას მინდობილმა, დავაწერინე ეს წმიდა სახარება მოსახსენებლად ჩემი პირმშოს სასნასი, დედამისი ყუთლუხათუნის, მრავალცოდვილი ჩემი თავის, ჩემი მეუღლის მმრუხტ ხათუნისა და ჩემი საყვარელი ქალიშვილის თაიკ დედოფლისა, ჩემი პირმშოს მეუღლისა, რომელიც სომეხთა მეფეთა თესლი და ნაშიერია, აგრეთვე ჩემი საყვარელი ძის, ვასაკის მრავალჟამიერ სიცოცხლისათვის. გადავეცი იგი [სახარება] წმიდა მონასტერს, ბაგნაირად წოდებულ სავანეს მაშინ, როდესაც ამ ადგილებზე მაგისტროსად წოდებული უფალი გრიგორი, ანისის ტახტის გამგებელი, მბრძანებლობდა, მამა სიმეონის წინამძღვრობისა და სხვა ერთნება წმიდა ძმათა დროს... დაიწერა ეს [სახარება]... 1232 წელს ჰორომოსად წოდებულ სახელგანთქმულ სავანეში...³¹⁵

ეპისკოპოსი სტეფანოსი, ქრონიკა

[1237/1236 წწ.]

ՌՄԼԷ/ՈԶԴ (1237/684) Շահնշահ, որդի Չաքարէին Էառ ցաոյբ Մարի.³¹⁶

1237/684 წელს შანშემ, ბაქარიას ძემ აიღო წმინდა მარი.³¹⁷

მონღოლთა დაპყრობები

ასწლოვანი მათიანე

[1235 წ.]

ხოლო მო-რა-იქცეს თათარნი ხუარაზმელთა დევნისაგან, მიერ წარვიდეს და მოაოჯრეს ქუეყანა ხლათისა და ვალაშკერტისა. და ვერ წინააღუდგა სულტანი ხლათისა, არამედ გამაგრდა ქალაქსა შინა. ხოლო თათარნი წარვიდეს ადარბადაგანს, და ზავნი იქმნეს თავრეუელთა შორის და თათართა, და აღიღეს თავრეუი და მიმდგომი მისი ქუეყანა. და მეორესა წელსა წარვიდეს ბარდავს, განძას და მულანს, და მიერ იწყეს რბევად და ოჯრებად საქართველოსა; იწყეს დარუბანდით აღმომართ, ქუეყანასა შარვაშისასა, და კაბალას, ჰერეთს, კახეთს, სომხითს, და ქვეყანასა არშაკუნიანთასა დვინს და ანისსა. ხოლო ვინათგან მეზობლობით მოეახლებოდეს ქუეყანასა საქართველოსსა, უდიდესნი და უბოროტესნი, ზემოცხენებულთა მათ განსაცდელთა მსგავსთაგან უმეტესცა მძვნვარენი განსაცდელნი აღიძვროდეს საქართველოსა საზღვართა, უკეთურებისათვის მკვდრთა ქართლისათა.³¹⁸

ასწლოვანი მათიანე

[1235-1240 წწ.]

რაჟამს ცნა მუხას-ძემან მოახლება თათართა, მოწუა სრულიად ქალაქი, და თვთ პალატი და ისანნი, და ესრეთ მოოვრდა ქალაქი ტფილისისა. ხოლო ნოინნი ესე ზემოცხენებულნი შემოვიდეს ქართლს, თრიალეთს, სომხითს, ჯავახეთს, სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს, კოლას, არტანს, ანისს, და მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოვრებად და ჯოცად, და არსად იყო ლხინება, უწყალოდ მოისრვოდა ყოველი ესე ქუეყანა. მანდატურთ-უხუცესი შანშე შეივლ-ტოდა ქუეყანად აჭარისა, და ამირსპასალარი ავაგ შევიდა ციხესა კაენისასა, და ვარამ გაგელი შეივლტოდა ქუთათისს, და ეგრეთვე ჰერნი, კახნი, სომხითარ-ქართლელნი, მესხნი, ტაოელნი, თორელ-არტან-კოლაელნი, – ყოველნი ივლტოდეს ციხეთა და მთათა, ტყეთა და სიმავრეთა კავკასიანთასა და მთიულეთსა.³¹⁹

სახარება (გენეცია, მხითარიანთა კონგრეგაციის ბიბლიოთეკა, №99), ანდერძმინაწერი

[1236 წ.]

ჰამან ხაყსაყანან ჟოაქნოქსან თთმარქინ, ჟირომ ლე ჟი ხამაროქ ჟოასკანქინ **ՈՁԵ** (1236), որ ნელ ასათოადასათო ქარქოქინან ჟაქქარქინ არსელქიგ ს ჟარნაი ადგ მი ვაყანაქაროქ ს ანთოქინ ს ნხელ ქაყინ არქინ... Եւ აყნჯაქ ანთოქინ ლე, որ ჟქ ხრელქნ ქეყო ასანამა՛ იჯ ჟარქან აყათმელ ვანგუ ჟარქარანგნ, որ ლთ დნაქელ ქაქასქნ ქარქოქსან **Այրարատ**სან ვაათოქინ ს **Անოქ** სუ ათათელ, ვორ ქან ლ თხსნაქ ვანქინარქინ იორქნ ს ვაქნთუ თარასქოასანგნ, ვი ვეყინოქ **քაქაქა** ს **ვექრქერ**ს ლათ ს **ქინ** ს ქელ თაყაქსაგ, ვაქი ს **ვექინ** ვერსაგ ს ვთოქაქ სოგა ათაქი სოგა ვეათი ხაროქ, ვინან ს ქექიქსა მარქ სრასქოქთოქ აყანანქინ, ს ველეყარქ ს აყანანქ თაქინ, ვინან **ქარქოქ**ქინ, ვინან ს **ხოქ** დნქსეგნაქ აქქინ...³²⁰

სომხური წელთაღრიცხვის 685 წელი (1236) რომ იყო, აღმოსავლეთის ქვეყნიდან ღვთის რისხვა მოგვევლინა. მოვიდა უმოწყალო, მხეცისებრი ტომი და უზომო სისხლი დაღვარა... იმდენად გულქვანი იყვნენ, რომ ცეცხლოვანი ენაც რომ მქონდეს, ვერ შევძლებდი მომეთხრო უბედური შემთხვევების შესახებ, [მომეთხრო ის, თუ] როგორ დააღვეინეს რისხვის სასმისი აირარატის გავარს და ანისს. და უარესები, რაც მე ვნახე უსაზღვრო გოდება და მწუხარება, რადგან მრავალი ქალაქი და ციხე აიღეს და ძირფესვიანად დააქციეს, კაცი თუ ქალი დაატყვევეს და მათი ბავშვები მათ თვალწინ ქვაზე დაახეთქეს, ზოგი დედის მკერდზე დაკლეს, ძმას ძმა მოაკვლევინეს, ზოგი ჩაქოლეს, ზოგიც ცეცხლში დაწვეს.³²¹

სახარება (ნორ ჯულა, №156), ანდერძმინაწერი

[1236 წ.]

Եւ არქ, ვენგაი აყ ქ იანთნ ს ქ ნელ ქანანასქი, ჟირომ ამქ ათაი მარქარაქაქან **Անქ**, არქან ვოქინ ჟიროასან ანქი **ხოყო**: **Որ** ქერან ჟან ქეყო ჟარქ აყათმელ ვანთოქინქინ იორქინან ს **ქანარქ**ნ **Թარქარქ**ნ, ს **ქოქ**ს **ՈՁԵ** (1236): **Արქ** სუ **Բინათოქ**ს მნოქიგნაქ **Ծათაქ** **Աსათოქ** ს **ანთოქ**ინ ქან **Տოქოქ**ქინ, **ათქ**ქინ **Քიქ**სთოქ, იჯ იონქოქ მარქნათოქ ვაოქ, ვანქსავაოქქ ნოქარ **ხოქ**ლოქ ვაოქქ... **Աრქ**, მქი ქოთოქ ს **ხაოათოქ** ათავაქ ვასათოადაქასაი მათქანან ვაქაქ აყაქთათ ნქოქოქ ს ველქიქ ვოქოქ ს **დნთიქ** ქანქიქ ... ს **ათანქ**ქი ვაა ს **ხრქ**თასქანასქ იქსან **Խოქ**სან, **ორ** **Տიქ**ოქაქ ქანქ **ქიქ**, ს **Տოქ** **Տარქ**ს ს ს **Տოქ** **Գიქ**ვორ ს ს **Տოქ** **Յასქ**ორ ს **ძინ** **Պათოქ**ს ქარქაქსთინ ... **ქს** ასათოადასათო ქარქოქინან, **ორ** **ნქ** ს **ქ**ელაქ ანქანაქან **აქქარქ**საგ **ჯაქ**ოქ ს **ქარ**საგ ს **Տარქ**საგ ს **მარქ**აქქან ვაყანასაგ **ვარქ**არქ.³²²

დაიწერა ეს [სახარება] მწარე და მძიმე დროში, რომელ წელსაც აღებულ იქნა დედაქალაქი ანისი [და] ურიცხვი სულის გაწყვეტით სისხლის გუბე (დადგა). რომელ პირს ან ენას შეუძლია

685 (1236) წელს უსჯულო თათართაგან [დატრიალებული] სიმხეცისა და საცოდაობის მოთხოვნა... ხოლო მე, ღვთის ცოდვილმა მონამ, ბრნავორმა და ქრისტეს მხევალმა, ჩემმა მეუღლემ ტლატიკინმა, რადგან არ გვყავდა ხორციელი ნაშიერი, მოვიწადინეთ [შეგვეძინა] სულიერი შთამომავალი... დიდი სასოებითა და რწმენით შევიძინე ეს ღვთივმეტყველი წიგნი, დიდებულ მასალაზე შესანიშნავად ნაწერი... და გადავეცი იგი ხწკონის ანგელოსთა სავანის [მსგავს] კრებულს, რომელსაც ტიკორის მონასტერი ეწოდება [და რომელიც] წმიდა სარგისის, წმიდა გრიგოლისა და წმიდა იაკობის [სახელობაზეა]... გონებასა და ენას არ ძალუძს, რომ მოგიხროთ ღვთის წყრომა, რომელიც მოიწია სომეხთა, ქართველთა და ტატიკთა მთელ ქვეყნებზე კაცსახა მხეცთაგან, თათართაგან.³²³

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1235/1236 წწ.]

Եւ յայսմանն ոյժ առնալ մտաննն ՚ի քագաւորութիւնն Վրաց, եւ բաժաննն զանուանի տեղիս գաւառաց, եւ զբերդս ամուրս մեծամեծ իշխանացն՝ զորս Նոյինս կոչէին... Չաղաղս նոյինն Էառ զԼօտէ քաղաք, եւ որք յայնր կողմանն գաւառք. Դոլաղս նոյինն՝ զԿայեն բերդ, ուստի հանին զԱւագն տէր երկրին. եւ մեծն Չորմաղանն՝ զԱնի եւ զԿարս, եւ զմերձսկայսն.³²⁴

[თათრებმა] ამით ძალა მოიკრიბეს, შევიდნენ ქართველთა სამეფოში, დაანაწილეს მხარეთა ცნობილი ადგილები და გამაგრებული ციხეები მათ დიდ მთავრებს [შორის], რომლებსაც ნოინებს უწოდებენ... ჩალატა ნოინმა მიიღო ქალაქი ლორე და მისი მიმდებარე მხარეები; დულადა ნოინმა – გამაგრებული ციხე კაენი, საიდანაც განდევნეს ამ მხარის უფალი ავაგი; დიდმა ჩარმაღანმა – ანისი და ყარსი მათი შემოგარენით...³²⁵

ანონიმი ქრონოგრაფია, ისტორია

[1236 წ.]

ՈՁԵ (1236) թուին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայսան և Լարիէ քաղաք և Անի մայրաքաղաք Հայոց և այլ բնաս աշխարհիս Հայոց, գաւառք և անათ բերդորեսայք և քարայրք և անմուտ մայրիք ի միում ամ առան. և կոտորեսան անհասար և անթիւ արք և կանայք և աննկունք. և ով կարէ պատմնէ զնեղութիւնս և զտառասպանս, զոր Էհաս մեզ յանողորմ ազգէն նետողաց.³²⁶

685 (1236) წელს მიუდგომელი ციხე, რომელსაც კაენს უწოდებენ და ქალაქი ლორე და სომეხთა დედაქალაქი ანისი და სხვა ყოველი ქალაქი სომეხთა, მიუდგომელი ციხეები და მღვიმეები და უღრანი ტყეები ერთ წელიწადში აიღეს. და დახოცეს უამრავი და ურიცხვი კაცი, ქალი და ბავშვი; და ვინ შესძლებს მოსთვალოს გაჭირვებანი და ტანჯვანი, რომელმაც მოაღწია ჩვენამდე უმოწყალო ტომთა – მონღოლთაგან.³²⁷

ეპისკოპოსი სტეფანოსი, ქრონოგრაფია

[1238/1236 წწ.]

ՌՄԼԸ/ՈՁԵ (1238/586) Յայսմ ամի Էառ Չորմանն և Չաղաթայն զբոլոր երկիրս մեր՝ զԱնի, զԿարս և զԼարիէ, զտოբք Մարի: Եւ զԱւագն ի դուրս բերին ի բերդէն Կայենոյ.³²⁸

1238/586 მასვე წელს ჩორმანმა და ჩალათამ დაიკავეს სრულიად ჩვენი ქვეყანა: ანისი, ყარსი, ლორე, წმინდა მარი. ავაგი გამოიყვანეს კაენის ციხიდან.³²⁹

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1236 წ.]

Մեք դարձցուք անդրէն ի կարգ բանիս գառաջին մինչ եկն թաթարն յաշխարիս յայս, մեր գաւառքս անկելա էր ի բաժին Ասլան Նոյինին. և էր Շիկունն ամրացեալ իւրայովքն յանատիկ ամուրն Հրաչկաբերդի: Եկն Ասլանն այն և շրջեցաւ ընդ բերդովն ... Լուսալ գայս Շիկունին ոչ ընդդիմացաւ բանիցն, այլ քաղցրութեամբ պատասխանեալ խնդրեաց երդումն. և ել ընդ յառաջ նորա բազում ընծայիք: Եւ տեսեալ գնա Ասլանին՝ յոյժ սիրեաց և ընկալաւ գնա, և արար խաղաղութիւն. և կալեալ գնա առաջնորդ գնաց մինչև յԱնի և հնագանդէր գամենայն... Իսկ այլ գորագլուխք հնագանդեցին գայլ աշխարիս և բերին զԱսլան ի դուրս ի բերդէն Կայենոյ. ըզբռանք ամին և թագաւորութիւնն Վրաց. և եղեն միահեծան ամենեքեան.³³⁰

უწინარეს ოდეს მოვიდნენ ქუეყანასა ამას თათარნი, კერძო ჩვენი წილად ჰვდომოდა ასლან ნოინს. და განმაგრებულ იყო ელიკუმ თავისიანთა თანა აუღებელსა ციხესა მას ჰრაშაკისასა. მოვიდა იგი ასლან და შემოვლო ციხესა... ოდეს ესმა ესე ელიკუმს, არა აღუდგა წინა სიტყუათა მისთა, არამედ სიტკბოებით მიუგო და ფიცი სთხოვა და წინ გამოეგება მრავლითა შესაწირავითა. ხოლო იხილა რა ესე ასლანმან, ფრიად შეიყუარა და მშვდობით შეიწყენარა ამჟამად, წინა გაიმძღვარა იგი და წარვიდა ანისს ქალაქადმდე. და დაემორჩილნენ მას ყოველნი... ხოლო სხვათ ძალმთავართ დაიმორჩილეს ქუეყანა სხვადა და გამოიყუანეს ავაგი კაენის ციხისაგან, მიიმძღვარესცა სამეფო საქართველოჲსა და შეიქმნენ ყოველნი ერთ-მთავარნი.³³¹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1236-1238/39 წწ.]

Իշխանն Աւագ որդի Իւանէի, եկն առ Չարնաղանն և ի սկզբանն սպառնագաւ, բայց յետոյ մեծաբեաց և էա ի ծնող նորա զիւր աշխարին և ընդ ինքեան շրջեցուցանէր, և գան ի վերայ քաղաքին Անոյ և զի ոչ եկին հնագանդութիւն պատերազմաւ առնու գնա և բազում կոտորած առնէ: Բայց նախախնամութիւն Աստուոյ նրեցեոյ, գայր մի ի մէջ նոցա, Ասորի ազգաւ, անուն նորա Սիմէն, զոր Ռ-ապան Աթա կոչէին, որ և բազում դիւրութիւն քրիստոնէիցն գնովաւ լինէր, զի երբեք առ դանն առ թուրք ի նմանէ, զի մի գանմեղ մարդիկ սպանցեն և լսէին ամենեքեան նմա.³³²

განმგებელი ავაგი, ივანეს ძე, მივიდა ჩარმაღანთან, [რომელიც] თავიდან დაემუქრა [მას], მაგრამ შემდეგ განადიდა და მისცა თავისი მშობლიური ქვეყანა და თავისკენ შემოაბრუნა; შემდეგ კი წამოვიდა ქალაქ ანისზე და რადგან არ ეახლნენ დასამორჩილებლად, ომით აიღო იგი და [ქალაქს] ჟღერტა მოუწყო. მაგრამ ღვთის მადლის გამოჩენით, მათ [ანისელებს] შორის ერთი კაცი, ეროვნებით ასური, მისი სახელია სიმეონი [და] რაპან ათას უხმობენ, რომელშიც მრავალი ქრისტიანული მადლი იყო, რამეთუ წავიდა ყაენთან, მიიღო მისგან [ბრძანების] წერილი, რომ უდანაშაულო ხალხი არ დაეხოცათ და ყველას ესმინა მისთვის.³³³

ასწლოვანი მათიანე

[1238-1239 წწ.]

ამათ რა ბოროტთა ხედვიდა ამირსპასალარი ავაგ, ძე ივანე ათაბაგისა, წარმოავლინა მოციქული ბარდავს, სადა დაებანაკათ ზემოწესენებულთა მათ მთავართა, რომელთა ზამთრის აქუნდა საყოფელად ბარდავი და ზაფხულის – გელაქუნისა მთანი და არარატისანი, რამეთუ მაშინ აელო ანისი ჩორმაღანს; ამათ წარმოუვლინა ავაგ მოციქული ზავისა თხოვად და თქუა მათ წინაშე მისლვა, ხილვა, და მსახურება, და ხარაჯის მიცემა, და დადება ქუეყანისა მისისა, და ითხოვა ფიცი და სიმტკიცე. ხოლო მათ გაიხარეს და სიხარულით შეიწყნარეს მოციქული

ავაგისი, და ფიცთა მიერ მტკიცეთა გულსავსე ყვეს. ვითარ დამშვდნა ქუეყანა ავაგისი და ცნა შანშე მანდატურთ-უხუცესმან ბავი ავაგისი და თათართა, უვნებელად დაცვა ინება ქუეყანისა, დაცვა ბავითა მყოფელი და ავაგსცა მიუმცნო, უკეთუ მიუმცნოს და მივიდეს ხილვად თათართა. ამისნი მცნობელნი თათარნი სიხარულით შეიწყნარებდეს, რომლისათვის მიუმცნეს მითვე ოქროსა საფიცრითა მტკიცე ფიცი უვნებლობისა. და წარვიდა შანშეცა და იხილნა იგინი, რომელთა შანშესცა ფრიადი პატივი უყვეს, და ანისი და მათ მიერ წაღებული მისი ქუეყანა ყოველი მისცნეს, და მცველნი დაუდგინნეს ქუეყანასა შინა. და ვინცა მოვიდის ქართველთა მთავართაგანი, პატივითა შეიწყნარიან, ხოლო ურჩთა ქუეყანა მოისრვოდა.³³⁴

კირაკოს განმარტება, სომხეთის ისტორია

[1236 წ.]

Եւ առնալ զնա և զամենայն զօրն, շոգաւ ի վերայ քաղաքին Անույ: Քաղաքս այս Անի լցնալ էր բազմութեամբ մարդկան և անասնոց և պարսպնալ ամրագոյն պարսպօք: Եւ եկեղեցի բազում կայր ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդնուին «Անույ հազար և մի եկեղեցին»: Եւ յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք, վասն որոյ յոփութիւնն յամբարտասանութիւն անձ գնոսա, և ամբարտասանութիւնն ի կորուստ, որպէս սովոր է առնել ի սկզբանց և այսր: Առաքեաց Չարմադունն դեսպանս առ նոսա զալ նմա ի հնագանդութիւն: Եւ որք գլխատորքն էին ի քաղաքին ոչ իշխեսցին պատասխանի առնել պատգամին առանց հարցանելոյ զիշխանն Շահնշահ, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն: Իսկ ամբոխ քաղաքին և ոսմիկքն սպանին զպատգամատորն: Եւ զայն տեսնալ զօրքն այլագգեսաց, ի բարկութիւն բրդեցան և պաշարնալ զքաղաքն յամենայն կողմանց կանգնեցին փիլիկուանս բազումս արուեստագիտութեամբ և, մարտուցնալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս առին զնա: Այլ և ոմանք իշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչնալ արտաքս ի քաղաքէն զբազմութիւնն, խոստացան ոչինչ առնել նոցա չար: Եւ իբրև ելին արտաքս առ նոսա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքնանս և սուրբ ի վերայ եղնալ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար սակաւ կանայս և մանկունս թողնալ և արս արուեստատորս, զոր վարեցին ի գերութիւն: Եւ ապա ինքնանք մտնալ ի քաղաքն, առին զինչս և զստացուածն ամենայն, կողոպտեցին և զամենայն եկեղեցիս, աւերեցին և քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա: Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առհասարակ կոտորեալք ծնողքն և ծնունդք ընդ նոսին դիզեալք ի վերայ միմեանց իբրև զդերբուկս քարանց կուտեալք. քահանայք և սարկաւագունք. և պաշտօնեայք եկեղեցականք, ծերք և տղայք և հասակաւ մանկունք և երիտասարդք և կուսանք շատք. ըստ աւետարանին սրբոյ, եթէ «Մատնիջիք ի սով և ի գերութիւն». նոյն հրաման եհաս ի վերայ սոցա, զի ցիր և ցան անկեալք ընդ երեսս դաշտացն, արբնալ երկիրն յարենէ և ի ճարպոյ վիրատրացն. փափուկ մարմինք ամառովք լուացեալք, սնուցեալք և այտուցեալք. և այնոքիկ, որ ոչ էին ելնալ արտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ և հետի ընթացեալք ի գերութիւն, և որք հաղորդէին ի պատուական մարմնոյ և յարենէ որդւոյն աստուծոյ, ուտէին զմիս անսուրբ և հեղձուցիկ և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց. կանայք պարկեշտք և ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակաճան և վաւաշ մարդկան. կուսանք սուրբք, որք ուխտեալ էին աստուծոյ սրբութեամբ պահել զմարմինն և անախտ զիոգիս, պղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբ և ապականեալք անկարգութեամբ: Եւ այսպէս եղև զրաւ գործոյն.³³⁵

წაიყვანა რა [ავაგი] და მისი მხედრობა, [ჩარმაღუნმა] გაილაშქრა ქალაქ ანისზე. ქალაქი ანისი სავსე იყო ხალხითა და პირუტყვით. მას გარს მტკიცე გალავანი ერტყა. მასში იმდენად ბევრი ეკლესიები იყო, რომ საუბრისას როდესაც იფიცებოდნენ, ამბობდნენ: „ანისის ათას ერთ ეკლესიას ვფიცავ“. ქალაქი ყველა თვალსაზრისით ძალიან მდიდარი იყო, ამიტომ მა-

თი სიმაძღვრე ამპარტავნობაში გადავიდა. ამპარტავნობამ კი, როგორც ეს ოდითგან იყო, და-
 ლუპვამდე მიიყვანა. ჩარმალუნმა მათთან ელჩები გაგზავნა და დანებება შესთავაზა. ქალაქის
 მმართველებმა შანშეს უკითხავად ელჩებისთვის პასუხის გაცემა ვერ გაბედეს, რადგან ქალაქი
 მას ეკუთვნოდა. ქალაქის მდაბიობებმა და უბრალო ხალხმა ელჩები დახოცეს. ამის შესახებ
 რომ შეიტყვეს გაცეცხლებულმა უცხოტომელებმა, ქალაქს ყველა მხრიდან ალყა შემოარტყეს,
 დიდად დახელოვნებულბმა ბევრი ფილოკავანი აღმართეს და ძლიერი ბრძოლების შემდეგ
 ქალაქი აიღეს. ზოგიერთი ქალაქის მმართველობიდან თავის გადასარჩენად მტერს დანებდა.
 [თათრებმა] მოუხმეს ბრბოს, რომ ქალაქიდან გამოსულიყვნენ, პირობა მისცეს, რომ არაფერს
 დაუშვებდნენ. როდესაც ქალაქიდან მათთან მთელი მოსახლეობა გავიდა, [თათრებმა] ისინი
 ერთმანეთში დაინაწილეს და ყველა დაუნდობლად დახოცეს. ცოცხლად მხოლოდ რამდენიმე
 ქალი და ბავშვი, აგრეთვე მამაკაცი ხელოსანი დატოვეს, რომლებიც ტყვედ წაიყვანეს. შემდეგ
 ისინი ქალაქში შევიდნენ, მიიტაცეს მთელი ქონება, გაძარცვეს ყველა ეკლესია, გააპარტახეს
 და დაანგრეს მთელი ქალაქი, გათელეს და წაბილწეს მისი დიდებული ბრწყინვალეობა. უნდა
 გენახათ გულდასაწყვეტი სანახაობა: ქვების მსგავსად შეგროვებული აკუწული მშობლები და
 შვილები, უამრავი [დახოცილი] მღვდელმსახური, ბერი, მოხუცი და ბავშვი, ჩვილი, ყმაწვილი
 და გოგონა. როგორც წმინდა სახარებაში ვკითხულობთ: „მიეცემა იგი შიმშილსა და ჭირს“. მათაც
 ასეთივე ბედი ეწიათ, რამეთუ ისინი მათივე სისხლითა და დაჭრილთა ჩირქით
 გაჟღენთილ მინდორში მიმოფანტეს, საპონს მიჩვეული ნაზი სხეულები გაშავდა და გაიბერა.
 ისინი, ვისაც ქალაქის ზღურბლი არასდროს გადაულახავს დატყვევებულებს ფეხშიშველი
 უნდა ევლოთ; ისინი ვინც ძე ღმრთისას წმინდა სისხლსა და ხორცს ეზიარნენ, უწმინდურ,
 დამხრჩვალ არსებათა ხორცს ჭამდნენ და ამამრბენ ფაშატთა რძეს სვავდნენ. მოკრძალებულ
 და უბიწო ქალებს გარყვნილმა და ავხორცმა კაცებმა პატივი აჰყარეს. წმინდა ქალწულები,
 რომლებმაც ღმერთს სხეულისა და სულის უბიწობის აღთქმა მისცეს, ყოველგვარი სიძვითა და
 გარყვნილებით წაბილწეს. ასეთი იყო ვითარება.³³⁶

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1236-1238 წწ.]

Թաթարն Էათ գԱնի և գասնայն տիხզերս: Դարձսայ ի սոյն թլին շարժ ևղև Եզրնկան, և
 ևկեղեցի սի փլա: Յայսմ ամի Էათ Չորսանն և Չաղաթայն գբոյր երկիրս սեր գԱնի, գԿարս
 և գԼատ, գՄուրբ Մարի: Եւ գԱսագն ի դուրս բերին ի բերդէն Կայենոյ: Շարժ ևղև, և ի սուրբ
 Գրիգոր և ի Թորոսն ևկեղեցի փլա և դարձսայ շինեսաւ.³³⁷

თათარმა აიღო ანისი და [დაიპყრო] მთელი მსოფლიო. კვლავ ამავე წელს ერზნკაში მოხდა
 მიწისძვრა და ერთი ეკლესია დაინგრა. ამ წელს ჩორმანმა და ჩალათამ დაიპყრეს მთელი
 ჩვენი ქვეყანა – ანისი, ყარსი და ლორე, წმინდა მარი, აგრეთვე კანის ციხიდან ავაგი გარეთ
 გამოაძევეს. მოხდა მიწისძვრა, [და] წმინდა გრიგოლისა და თორდანის ეკლესიები დაინგრა
 და კვლავ აშენდა.³³⁸

ანონიმი ქრონოგრაფი, ისტორია

[1238 წ.]

ՈՁԷ (1238) թլին Էათ թագասորն գԼոն և գՅանի.³³⁹

687 (1238) წელს აიღო მეფემ ლორე და ანისი.³⁴⁰

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1238 წ.]

Էստ քազայորն գԼօղի եւ գԱնի: Եւ Սարաճինացիք հալածեցան ի Սպանիոյ.³⁴¹

აილო მეფემ ქალაქი ლორე და ანისი. [და] სარკინოზები განდევნილ იქნენ ესპანეთიდან.³⁴²

ასწლოვანი მათიანე

[1240-1242 წწ.]

გულისწმა ყო რა მეფემან რუსუდან, რომელ წარუღეს ქუეყანა ამიერი თათართა, განიზრახა, რათა წარმოავლინოს ძე თვისი, დავით, და მოანდოს თათართა, და აიღოს სიმტკიცე უვნებლობისა. და წარავლინეს მოციქულად თათართა შანშე, და ავაგ, და ვარამ, და ჰერეთის ერისთავი შოთაი, რომელსა მანისი ფერობისათვის კუპრობით უვმობდეს.³⁴³

ასწლოვანი მათიანე

[1242-1243 წწ.]

...და წარუვლინეს მოციქული მეფესა რუსუდანს, რათა ზავი იქმნას მათ შორის, და მოსცეს ძე მისი, დავით, და მისცენ მეფობა, და ტფილისი და ყოველი საქართველო. და ვითარ ესმა ესე რუსუდანს, სთნდა სიტყუა ესე, და გულსავსე იყო, ამისთვის რომე ფიცსა მტკიცედ იპყრობდეს და მინდობილსა შეიწყნარებდეს. გარდამოვიდა თვთ მეფე და წარმოგზავნა ძე თვისი დავით, რომელთა წინა-მიეგებნეს შანშე და ავაგ, რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა, არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი შოთა კუპარი, გაგელი ვარამ, ქართლის ერისთავი სურამელი გრიგოლ, სამცხის სპასალარი და მეჭურჭლეთ-უხუცესი ყუარყუარე ციხისჯუარელი, თორელნი, თმოგუელნი, შავშ-კლარჯნი და ტაოელნი, და წარიყვანეს მეფე, ძე რუსუდანისი, დავით. ხოლო მეფემან რუსუდან თანა-წარიტანნა ყოველნი მთავარნი ლიხთ-იმერელნი... წარემართნეს და შევიდეს ტფილისს. და წარვიდეს მუნით ბარდავს, სადა დაებანაკათ ნოინთა, მიიყვანეს დავით დიდითა პატივითა და ლაშქრითა. ვითარ იხილეს ჩორმაღან, ჩალატა, იოსურ და ბიჩოი, განიხარეს და პატივი უყვეს მეფესა და მთავართა საქართველოსათა, და მოსცეს ყოველი საქართველო...³⁴⁴

მონღოლთა ბატონობის პირველი პერიოდი

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1240 წ.]

Եւ իբրև փախեսաւ Աւագն, տրտմեցան մեծամեծքն, և մեղադիր եղևն առն այնմիկ, և յղեցին դեսպանս գևնի նորս՝ մի ապստամբիլ ի նոցանէ, և երդնուին նմա ոչինչ առնել նմա չար, և ետուն գաշխարիս նորս ի ձեռն Շահնշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. և գայս առնէին վասն առաւել հաւատարմութեան.³⁴⁵

როდესაც ავაგი გაიქცა, დიდებულები დალონდნენ, დაადანაშაულეს ის კაცი [ჯოჯ-ბულა] და მთავარს ელჩები გაუგზავნეს, და შეუთვალეს არ აჯანყებულიყო მათ წინააღმდეგ და აღუთქვეს, რომ არაფერს დაუშავებდნენ. [მონღოლებმა] მისი ქვეყანა მის ძმას, შანშეს მისცეს და ეს მისგან მეტი ერთგულების მისაღებად გააკეთეს.³⁴⁶

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1245 წ.]

჊ი ქერხაჲ Ⴀაჲირამაჲ, Ⴀანოჲეჲ Ⴀაჲარაჲ ვორონ, Ⴀქ` «*ოროჲი არჲაჲაჲი მნოჲეჲ Ⴀ Ⴀი თარაჲაჲარაჲთ ვოლხაჲ Ⴀ Ⴀი თქოჲონქ Ⴀირმქ*»: Ⴀასჲ Ⴀოჲრა Ⴀაჲსათასჲ Ⴀოჲარჲნი Ⴀიოჲეჲ Ⴀაჲაჲათოჲნოჲცნაჲ ვნასქ Ⴀირამაჲეცჲინ Ⴀასთ Ⴀოჲინჲ Ⴀოჲიჲათონქჲე ႠႠანქ ვნა, Ⴀ Ⴀაჲ Ⴀანნაჲაჲ Ⴀეჲსანაჲე Ⴀოჲ Ⴀოჲრა Ⴀნა Ⴀი Ⴀნაჲანოჲოჲნასან, Ⴀ Ⴀასთქ Ⴀი Ⴀჲიჲიჲა Ⴀაოჲარჲ: Ⴀი Ⴀთნაჲ ვნა Ⴀნასანქ Ⴀეჲსანაჲე, Ⴀოჲ Ⴀინ Ⴀნაჲანოჲ Ⴀაჲარჲინ, Ⴀაჲაჲინ, Ⴀოჲ ვოჲარაჲარნ Ⴀე, Ⴀ Ⴀახნაჲახი` Ⴀოჲოჲეჲ Ⴀაჲარჲიჲაჲი, Ⴀ Ⴀაჲირამაჲ Ⴀ Ⴀოჲოჲეჲ Ⴀიოჲეჲ Ⴀაოჲოჲაჲიჲინ, Ⴀარხაჲ Ⴀი ႠႠიჲიჲაჲ, Ⴀოჲეცჲინ Ⴀ Ⴀჲაჲოჲიჲიჲონ Ⴀრაჲე Ⴀ ႠႠინ ვნა Ⴀაჲაჲათო: Ⴀი Ⴀე Ⴀანონ Ⴀოჲრა Ⴀაჲიჲიჲ.³⁴⁷

ვაჲრამმა მოიყვანა [დავითი] და ვითარება თათართა ძალებს გააგებინა, უთხრა: „ჩვენი მეფის ვაჟი განდევნეს და სამეფო წაართვეს“. ასე რომ [მონღოლებმა] ტახტზე აიყვანეს იგი მამიდის საწინააღმდეგოდ და გამოაცხადეს ქრისტიანული წესით მირონცხებულად. მათ ბრძანეს, რომ მამამისის ყველა მთავარი მას უნდა დამორჩილებოდა და [უბრძანეს] მას დასახლებულიყო ქალაქ თბილისში. შემდეგ დიდმა მთავრებმა, რომლებიც თათრებს ემორჩილებოდნენ, კერძოდ ავაგმა, რომელიც სარდალი იყო, შანშემ, ბაქარიას ძემ, ვაჲრამმა და მისმა ვაჟმა აღბუღამ, წაიყვანეს იგი მცხეთაში, მოიწვიეს საქართველოს კათოლიკოსი და აკურთხეს ის მეფედ. მისი სახელი იყო დავითი.³⁴⁸

ასწლოვანი მათიანე

[1245 წ.]

და განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩინეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი საჭმართა, და მას ჴელთ უდევს სპა ჴერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა; და შანშეს ჴელთ უდევს მამული მისი და ავაგისი; ვარამ გაგელსა ჴელთ უდევს ყოველი სომხითი; გრიგოლ სურამელსა ქართლი, და გამრეკელსა თორელსა მსგავსადვე ეგარსლანისასა საჭაბუკოთა შინა, ჴელთ უდვა ჴავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ-ქალაქამდე; ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო. და ესრეთ განაჩინეს თათართა, და განიყვეს საქართველო...³⁴⁹

ასწლოვანი მათიანე

[1240-იანი წლები]

ხოლო ამის უბიწოებისაგან დაცულნი ქართველნი დიდსა ჴირსა შინა იყვნეს თათართა მიერ, რამეთუ მიმდები და მოუწყინებელი ბრძოლა აქუნდა აღმუთელთა მიმართ, და ქართველნიცა თანა-წარჴყვან და Ⴀრად განყოფილნი იყვნიან, და თვთოეულნი ერისმთავარნი თვთოსა ნოინსა დააგნეს ურთიერთას. ზემოჴსენებული ესე ეგარსლან, კაცი საკვრველი და მჴედრობის ცოდნითა სავსე, ეზომ განდიდნა, რომელ კნინლა და სახელისა დებადცა მეფისა იკადრა, და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს, ვითარცა მეფესა, თვთ დიდი და პატიოსანი შანშე მანდატურთ-უხუცესი, და გაგელი ვარამ და სხუანი ყოველნი მთავარნი.³⁵⁰

ასწლოვანი მათიანე

[1240-იანი წლები]

ამათ ჴამთა შინა სხუანიცა ბოროტნი აღმოსცენდეს. ვითარ ცნეს თურქთა შამს მყოფთა უმეფობა ქართველთა, და ლაშქართა საქართველოსათა აღმუთს წარსლვა თათართა თანა

და უცალოება ქართველთა, შეკრება სიმრავლე ფრიადი, კაცი ვითარ სამოცი ათასი, რომელთა მთავრად და პატრონად ჰყვა კაცი ვინმე სახელოვანი, სახელით ყარახან, და გამოემართნეს ოჯრებად საქართველოსა, და მოიწივნეს ქუეყანასა ვალაშკერტისასა, რომელი მას ჟამსა ოდენ აღელო შანშეს, და იწყეს ოჯრებად საქართველოსა და ვალაშკერტისა, და რაჯს იქით ქუეყანათა ვიდრე სურმანადმდე, რომელი იგიცა ოდენ დაეპყრა შანშეს მანდატურთ-უხუცესსა. ამან ვითარ იხილა ოჯრება ქუეყანათა მათ, მოუწოდა სპათა თვსთა და ავავ ათაბაგისთა, და შეკრბეს მვედარი ვითარ ოცდაათი ათასი. განვლეს რაჯსი, მივიდეს ვალაშკერტს, სადა-იგი დაებანაკა ყარახანს. ხოლო ვითარ მიეახლნეს, დააწყეს რაზმი და მიეტევნეს ერთმანერთსა. ხოლო შანშე უპირატეს ყოველთასა მიეტევა, რომელმან ჰოროლითა განგურიმა თურქი ერთი სახელოვანი. იქმნა ომი ძლიერი, და მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ სპათაგან თურქთასა, ხოლო სპანი შანშესნი კეთილად დაცულ იყვნეს შეწევნითა ძელისა ჭეშმარიტისათა, რომლისა მიმართ მიწობილ იყო. და ვითარ შენივთდა ომი, იძლია ყარახან, იგი და სპა მისი ივლტოდეს, და დევნა უყვეს ვიდრე ხლათამდე, მოსრეს და ტყუე ყვეს სიმრავლე ურიცხვ, და აისავსნეს ცხენითა, ჯორითა და აქლემითა, კარვითა და ხარვითა, და ალაფითა ურიცხვთა. ესრეთ სახელოვანი და გამარჯვებული მივიდა ანისსა, სახლსა და ტახტსა მისსა.³⁵¹

ასწლოვანი მატინე

[1246/1247 წ.]

ამათ შფოთთა შეკრბეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი კობტას თავსა, იმერნი და ამერნი... დაამტკიცეს ომი, და დადვეს პაემანი ქართლს შეკრბებისა, და განიყარნეს. უშორეს მყოფნი აფხაზნი, დადიანი ცოტნე და ბედიანი, კაცი კეთილი და სრული საღმრთოთა და საკაცობოთა, და რაჭის ერისთავი, – ესენი ყოველნი წარვიდეს კაზმად. ვითარ ესმა თათართა ერთგან შეკრება ქართველთა, წარმოვიდეს ბიჟუ და ანგურგ, და მივიდეს კობტას თავსა, დახუდეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი. ლაშქარი გაყრილ იყო, და ვერღარა წინააღუდგეს, და წარასხეს ქუეყანასა ანისისასა, ადგილსა, რომელსა ეწოდების შირაკავანი. ხოლო ვითარ მიიწივნეს ჩარმაღან ნოინს წინაშე, რქუა: „რა არს შეკრება თქუენი, უკეთუ არა იქმნთ განდგომილებასა?“ ხოლო მთავარნი მიუგებდეს: „არა განდგომად შეგვრბით, არამედ რათა განვაგოთ საქმე თქუენი და ხარკი განგიჩინოთ“, რომელსა-იგი უწოდეს ხარაჯად. ესე რა ესმა, არა სრულიად ირწმუნა, და ბრძანა განძრვა ყოველთა, მჭართა შეკრვა ყოველთა, სიცხესა შინა შიშველთა მოედანთა ზედა დასხდომა, და ყოველთა დღეთა ჰკითხვიდის მიზეზსა შეკრბებისასა, და უკეთუ არა აღიარონ ჭეშმარიტი, სიკუდილსა მისცენ ყოველნი ესე ზემოწესებულნი მთავარნი. ხოლო იგინი დაამტკიცებდეს, „რათა განვაჩინოთ ხარაჯა“. და ამას ჰყოფდეს მრავალ დღე, რამეთუ არა არწმუნებდეს. და ვითარ მოეახლა პაემანი, მივიდა დადიანიცა ცოტნე, ლაშქრითა, მათდა ადგილსა, რომელ არს რკინის-ჯუარი, შორის სამცხისა და ლადოსა, და ვითარ აუწყეს წარსხმა ყოველთა მთავართა საქართველოსათა ანისად, და შეკრბულთა ყოფა სატანჯველთა შინა ბოროტთა ვითარ ესმა, მწუხარე იქმნა უზომოდ, და თვსად სიკუდილად და სირცხვლად შერაცხა საქმე იგი. და წარავლინა ლაშქარი თვსი, და ორითა კაცითა წარვიდა ანისად, დამდები სულისა თვსისა და აღმსარებელი მცნებისა უფლისასა, რომელსა იტყვს: „უფროს ამისსა სიყვარული არა არს, რათა დადვას კაცმან სული თვსი მოყუსისა თვსისათვს“, რომელ ყო პატიოსანმანცა ამან კაცმან ცოტნე სათნოება მაღალი და განსათქმელი, საქმე საკვრველი და ყოვლისა ქებისა ღირსი. განვლო სამცხე და ჯავახეთი და მივიდა ანისსა. რამეთუ ქალაქად შესრულ იყვნეს ნოინნი, და ესე წარჩინებულნი, მოედანსა შინა დაკრულნი მჭრითა, შიშუელნი მსხდომარენი იყვნეს. ვითარ იხილნა ცოტნე წარჩინებულნი, ესრეთ უპატიოდ მსხდომარენი და სიკუდილად განწირულნი, გარდაცა ჰუნისაგან, და დააბნია სამოსელი თვსი, განშიშულდა, და შეიკრნა მჭარნი, და დაჯდა წარჩინებულთა თანა. და ვითარ იხილეს თათართა, განკვრდეს და მსწრაფლ აუწყეს ნოინთა, ვითარმედ:

„ცოტნე დადიანი მოვიდა ორითა კაცითა, და განიძარცუა სამოსელი თვისი, და შეკრული დაჯდა ქართველთა თანა“. რამეთუ კეთილად მეცნიერნი იყვნეს ცოტნესი, რომლისათვის განკვრდეს თათარნი, და წინაშე მათსა მიუწოდეს, და ჰკითხვიდეს მიზეზსა მუნ მისლვისა მისისასა. ხოლო იგი ეტყოდა, ვითარმედ: „ჩუენ ყოველნი ამაღ შევიკრიბენით, რათა განვაგოთ ხარაჯა თქუენი და ბრძანება თქუენი აღვასრულოთ, – ესე იყო შეკრება ჩუენი. აწ თქუენ ძვრის-მოქმედთა თანა შეგურაცხენით, და მე ამის ძლით მოვედ წინაშე თქუენსა, რათა გამოიკითხოთ, და უკეთუ ღირსი რამე სიკუდილისა უქმნიეს, მეცა მათ თანა მოვკუდე; რამეთუ თვნიერ ჩემსა არარა უქმნიეს; უკეთუ ცხოვნიდენ, მათ თანა ვიყო. და ვითარ ესმა ესე ცოტნესგან ნოინთა, განკვრდეს სათნოებისათვის მისისა და თქუეს: „ვინათგან ნათესავნი ქართველთანი ესოდენ კეთილ არიან, და არა განცრუვდებიან, რომელ აფხაზეთით მივიდა კაცი, რათა დადვას სული თვისი მოყუარეთათვის, და არა განცრუვდეს, ესრეთ განწირა თავი თვისი სიკუდიდ, – არა არს სიცრუე მათ შინა, და ამის ძლით უბრალოდ ვპოვებთ. ამისთვის განუტეოთ ყოველნი“. რქუეს ცოტნეს: განდგომილება ვგონეთ თქუენ ქართველთა, და აწ ვინათგან ჰყავ სათნოება კეთილი, ყოველთა ქართველთა შენ მოგანიჭებთ, და შენდა მონდობილ ვართ.“ და განუშვნეს ყოველნი ესე წარჩინებულნი.³⁵²

ასწლოვანი მათიანე

[1240-იანი წლები]

და განიყვნეს მთავარნი საქართველოსანი, და წინააღმდეგომ იქმნეს ურთიერთას. მაშინ შეკრბეს დიდებულნი ამის სამეფოსანი, რამეთუ ეგულებოდა მთავარ ყოფა მათ ზედა ეგარსლანისი, არა მათგან უგუარიანესისა კაცისა; ამისთვის შეკრბეს მთავარნი ამერის საქართველოსანი: შანშე, ვარამ გაგელი, ყუარყუარე ჯაყელი, სარგის თმოგუელი, კაცი მეცნიერი და ფილოსოფოსი და რიტორი, სურამელი გრიგოლ, ქართლის ერისთავი, გამრეკელი თორელი, ორბელინი, და მრავალნი ერისმთავარნი, და ძებნა ყვეს ლაშას ძისა დავითისთვის... და შენდობასა ევედრებოდა. და ესრეთ წარმოავლინა, და ვითარ მოიწივნეს საქართველოს, მიეგებნეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი, შანშე, და ძე მისი ზაქარია ამირსპასალარი, კაცი სიკეთითა აღმატებული, ყუარყუარე ჯაყელი, სურამელი გრიგოლ ქართლისა ერისთავი, ორბელი, გამრეკელი, შოთა კუპარი და ყოველნი მთავარნი, თვნიერ ეგარსლანისა, და წარვიდეს ნოინთა წინაშე. ხოლო მათ იხილეს და განიხარეს, მეფობა ვერ დაუმტკიცეს, არამედ წარავლინეს დიდსა ბათო ყაენისსა, და წარჰყვეს თანა შანშეს ძე ზაქარია, ვარამის ძე აღბულა და სარგის თმოგუელი, და წარვიდეს ბათოს წინაშე. და ვითარ მიიწივნეს, კეთილად შეიწყნარან ბათო. შანშეს ძე ზაქარია და ვარამის ძე აღბულა თვსად დაიბჭირნა, და მეფე დავით მანგუ ყაენს წინ წარავლინა, და წარჰყვეს თანა სარგის თმოგუელი და სხუანი მცირედნი ვინმე ქართველნი ყარაყურუმს.³⁵³

ასწლოვანი მათიანე

[1246-1248 წწ.]

ხოლო იყვნეს ორნივე დავით და დავით ყუბილ ყაენს წინაშე, და იურვოდეს ორნივე მეფობასადა ... ვითარ განგრძელდა ცილობა, ავავ ამირსპასალარი წარმოავლინეს, და მისცეს იერლაცი შეწყალებისა, და ქალი ქმნულ-კეთილი, ნათესავი წარჩინებულთა, სახელით ესლომ, და ელჩი ულო ყაენს თანა, რათა კეთილად შეიწყნაროს ავავ, და ესრეთ მოიწია ულო ყაენს წინაშე. ხოლო მან პატივით შეიტკბო და წარმოავლინა საქართველოსა, მამულსა თვსსა. და ვითარ ცნეს ქართველთა მოსლვა ავავ ამირსპასალარისა, წინა მიეგებნეს ყოველნი მთავარნი და წარჩინებულნი, თვთ შანშე და ეგარსლან, რომელსა კნინდა-და სახელი მეფობისა ეპყრა. და ვითარ მიეახლა ავავ, ჰგონებდა ჰუნისაგან გარდამოჭდომად და ეგრეთ ხილვად

ეგარსლანისაგან. ხოლო იგი განლალებულ იყო, არა ინება წესისაებრ პატივით ხილვა, და ამბორის-ყოფად ავაგისა. და ვითარ იხილა ავაგ, განძუნდა და თავსა მათრავითა უხეთქნა, და უბრძანა მას ქუეშე დაწესებულთა, რათა ცხენისაგან უპატიოდ დაამჯუან ქუეყანად, და ყვესცა ეგრეთ, პატივისაგან უპატიო ყვეს, და განძრცვლი განაძეს, და მიერიტგან უპატიო იქმნა. და ესრეთ განაგდეს შანშე და ავაგ და თავადთა საქართველოსათა.³⁵⁴

ასწლოვანი მათიანე

[1246-1248 წწ.]

და ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა და აზომ, რომელ მრავალი სიგელი იპოვების, და თვთ მე მინახავს, რომელ სიგლებისა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატონანი“, და „ნებითა ღთისათა, დავით და დავით“. და ჳელიცა ორთავესი რთავს: „ჩემ დავითისგან მტკიცე [არს], და ჩემ დავითისგანცა მტკიცე არს“. ხოლო დასხდეს ორნივე მტკიცედ მეფედ, ვითარ ვთქუ, რომლისათვის საეჭუელ იქმნა შანშესგან ლაშას ძისა დავითის სიყუარული, და ავაგისგან რუსუდანის ძისა დავითის მიმდგომობა. და ვერ განაცხადეს, რამეთუ ორნივე დავით და დავით სიყუარულსა ზედა ეგნეს და არა წინა აღუდგებოდეს ერთმანერთსა, და მორჩილობდეს ულო ყაენსა და ხარაჯას მისცემდეს. ხოლო უპირატესი პატივი და ზემოჯდომა ლაშას ძესა დავითს ეპყრა ლაშას-ძეობისათვის, დაღაცათუ უხუცესობისათვის.³⁵⁵

კირაკოს განძაკეცი, სოხეთის ისტორია

[1250 წ.]

Յետ այսորիկ մնուա ի իխսանաց ի իխսան Ասագ և թաղեցա ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հոր իւրոյ Իւանէի: Եւ ետուն զիխսանութիւն նորա Չաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հորեղբոր որդւոյ Ասագին, զի Ասագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ և ի պոռնկութենէ որդի մի երեխայ, զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի նմանէ է, զոր ասեալ քոյր նորա սնուցանէր: Եւ ասպա հանեալ ի Չաքարէէ ետուն կնոջ Ասագին, որում անուն էր Գոնցա.³⁵⁶

ამის შემდეგ მთავართა შორის უპირველესი იშხანი ავაგი გარდაიცვალა და დამარხეს მამის, ივანეს საძვალეში პლნძჰანქში. მისი სამფლობელოები გადასცეს ბაქარიას შანშეს ძეს, მის ბიძაშვილს; ავაგს არ ჰყავდა [კანონიერი] ვაჟიშვილები, მხოლოდ – მცირეწლოვანი ქალიშვილი და ერთი უკანონო ვაჟი, რომელზეც ითქვა, რომ მისი შვილი იყო.... [უკანონო შვილი] მისმა დამ აიყვანა და გაზარდა. მოგვიანებით ბაქარიას ჩამოართვეს [ავაგის სამფლობელოები] და გადასცეს ავაგის ცოლს, სახელად – გვანცას.³⁵⁷

მონღოლთა ბატონობის მეორე პერიოდი

გულიომ რუბრუკვისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში

[1255 წ.]

De predicta civitate egressi sumus in octavis Epiphanie: ibi enim stetimus diu propter nives. Venimus usque ad .iiij^{or}. dies in terram Saheusa, cujusdam Gurgini potentissimi quondam, nunc vero tributarii Tartarorum, qui destruxerunt omnes mumtiones ejus. Cujus pater nomine Zacharias adquisivit terram illam Armenorum, eripiens eos de manu Sarracenorum. Et sunt ibi casalia pulcherima pure Christianorum habentium ecclesias, recte sicut Franci; et quilibet Armenus habet in domo sua, in venerabili loco, manum unam ligneam tenentem crucem, et ponit lampadem ardentem coram ea; et quod nos facimus de aqua benedicta spargendo ad effugacionem maligni spiritus, faciunt de

thure. Quolibet enim sero accendunt thus, déférentes illud per omnes angulos domus ad extricandum omne genus inimici. Comedi cum predicto Saheusa; et fecit michi magnam reverenciam ipse et uxor ejus et filius ejus nomine Zacharias, valde pulcher et prudens juvenis, qui quesivit a me, si veniret ad vos, utrum velletis eum retinere : ita enim egre fert dominium Tartarorum quod quamvis habeat copiam omnium rerum, tamen mallet peregrinari in terra aliéna quam sustinere dominium eorum. Insuper dicebant se esse filios Romane Ecclesie; et si dominus papa mitteret eis auxilium aliquod, ipsi subjugarent omnes adjacentes naciones Ecclesie. De villa illius ad .xv. dies intravimus terram soldani Turkie, dominica in .xl.; et primum castrum quod invenimus vocatur Marsengen... In Āurificacione fui in quadam civitate nomine Aini, ipsius Saheusa, cujus situs est fortissimus; et sunt in ea mille ecclesie Armenorum et due synagoge Saracenorum. Tartari ponunt in ea ballivum. Ibi invenerunt me quinque fratres predicatores, quorum quatuor veniebant de provincia Francie, et quintus junxerat se eis in Syria; et non habebant nisi garcionem infirmum, qui sciebat turkum et parum de gallico; et habebant literas domini pape ad Sarcath et ad Manguchan et ad Buri, quales vos dedistis michi, deprecatorias quod permetterent eos stare in terra sua et predicare verbum Dei, etc. Cum autem narrassem eis que ego videram, et qualiter remittebant me ipsi, direxerunt iter suum Tefilis, ubi sunt fratres eorum, habituri consilium quid essent facturi.³⁵⁸

ჩვენ ნაქსუა ნათლისღების კვირაში დავტოვეთ, ვინაიდან თოვლმა დიდი ხნით დაგვაგვიანა. ოთხი დღის შემდეგ ჩვენ მივალწიეთ საჭენზას ქვეყანას; ეს საჭენზა წინათ მეტად ძლიერი ქართველი ყოფილა, მაგრამ დღეს ხარკს აძლევს თათრებს, რომელთაც ყველა მისი ციხე-სიმაგრე გაუნადგურებიათ. მამამისს, სახელად ბაქარიას, ეს ქვეყანა სომხებისაგან მიუღია და ის სარკინოზების უღლისგან გაუთავისუფლებია. იქ მრავალი საუცხოო დაბა-სოფელი მოიპოვება ტემ-მარიტი ქრისტიანებისა, რომელთაც ისეთივე ეკლესიები აქვთ, როგორც საფრანგეთშია. ყოველი სომხის სახლში ყველაზე გამოჩენილ ადგილას მოიპოვება ხის ხელი, რომელსაც ჯვარი უჭირავს და რომლის წინაშე კანდელი ანთია; როგორც ჩვენ ბოროტ სულს აიაზმით ვდევნით, ისე ისინი საკმეველით სდევნიან. ყოველ საღამოს სომხები საკმეველს ანთებენ და სახლის კუთხეებს უკმევენ, რათა თავი დაიცვან ყოველგვარი მტრისაგან. მე ვისაძილე საჭენზასთან და როგორც მან, ისე მისმა მეუღლემ და მისმა ვაჟმა ბაქარიამ დიდი თავაზიანობა გამოიჩინეს ჩემს მიმართ. ბაქარია ლამაზი და ჩინებული ჭაბუკია; მან მთხოვა, რომ თუ ის თქვენთან მოვიდოდა, მე რეკომენდაცია გამეწია მისთვის, რათა ის თქვენს სამსახურში მიგეღოთ. ეს ყმაწვილი ისე იტანჯება თათრების ბატონობის გამო, რომ თუმცა ყოველივე უხვად აქვს, ურჩევნია უცხო ქვეყნებში იხეტიალოს, ვიდრე ქედი მოიდრიკოს მათი უღლის ქვეშ. სხვათა შორის, სომხები ამბობენ, რომაული ეკლესიის შვილები ვართ და პაპი რომ რაიმე დახმარებას გაგვიწევდეს, ყველა მეზობელ ერს დავუმორჩილებთ ამ ეკლესიასო. დავტოვეთ ამ საჭენზას ქალაქი, თხუთმეტი დღის შემდეგ, დიდი მარხვის კვირას, ჩვენ მივალწიეთ თურქეთის სულთანის ქვეყანას; და პირველი ციხე-დარბაზი, რომელიც ჩვენ დავინახეთ, მარსენგანი იყო... მირქმის დღეს მე საჭენზას სამფლობელოში მდებარე ქალაქ ანისში ვიმყოფებოდი, რომელიც მეტად გამაგრებულია. იქ არის სომხების ათასი ეკლესია და სარკინოზების ორი სინაგოგა. თათრებს იქ ერთი უმაღლესი მსაჯული ჰყავთ. იქ ჩემს სანახავად ხუთი დომინიკელი ძმა მოვიდა, რომელთაგან ოთხი საფრანგეთის პროვინციიდან იყო, ხოლო მეხუთე მათ სირიაში შეერთებოდა. მათ ახლდათ მხოლოდ ერთი ავადმყოფი მსახური, რომელსაც თურქული და ცოტაოდენი ფრანგული ესმოდა. მათ წერილები მიჰქონდათ სარტახისა, მანგუ-ხანისა და ბურისთვის, იმის მსგავსი წერილები, როგორც თქვენ მე მომეცით; ამ წერილებში პაპი მათ სთხოვდა, მისი ბერებისთვის ნება დაერთოთ მათ ქვეყნებში დარჩენილიყვნენ და იქ ღვთის სიტყვა ექადაგნათ. როდესაც მე მათ ვუამბე რაც მე ვნახე და როგორ გამომაბრუნეს უკან, ისინი თბილისისკენ გაემართნენ, სადაც მათ თანამოძმეები ჰყავთ, რათა მათთვის რჩევა ეკითხათ, თუ რა უნდა გაეკეთებინათ მომავალში.³⁵⁹

ასწლოვანი მატინე

[1260 წ.]

ხოლო შემდგომად ამისა, ინება ყაენმან აღმწედრება სულტანსა ზედა მისრეთისასა და შეკრიბნა ყოველნი მთავარნი და სპანი მისნი, და მოუწოდა მეფესა დავითს და სპასა მისსა წარსლვად ეგვპტედ. ხოლო შეიწრებულ იყო მეფე და საბრძანებელი მისი... გარნა წარემართა ლაშქრად მისრეთს. და ვითარ მოიწია ქუეყანად ჯავახეთისად, დაამტკიცა განდგომა... ხოლო წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი რომელნიმე დაამტკიცებდეს და რომელნიმე არა, გარნა ეგრეთცა დაამტკიცა განდგომილება; და უმრავლესნი წარვიდეს ყაენს წინაშე: შანშეს ძე ივანე, და გრიგოლ სურამელი, კახა ერისთავი ახალქალაქისა, თავნი და პირნი ქუეყანისანი წარვიდეს ყაენს წინაშე, და უმრავლესნი ჰერ-კახნი.³⁶⁰

კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1260 წ.]

Եւ երկուցեալ Արդունին ... առ Հուլათուն, և նիჷსեաց ի սրտի իւրում չարութիւն, և ի կալանս արար զթադուիին վրաց՝ զԳոյնցայն, և գդուստր իւր՝ զԽոշաքն, և զԻշխանն մեծ զՇահնշահ, և զՋալալն Հասան՝ զտէրն Խաչնոյ, և զայլս բազումս՝ պատճառաւն Կարտուց և հարկի, յորոց բազում գանձս առնալ, հագիւ զերծան ի մահուանէ.³⁶¹

არღუნი... ჰულაგუსთან დაბრუნდა, გულში კი ბოროტი ზრახვები ედო. მან შეიპყრო საქართველოს დედოფალი გვანცა, მისი ქალიშვილი ხოშაქი, დიდი მთავარი შანშე, ჰასან ჯალალი ხაჩენის ბატონი და ბევრი სხვა ხარკისა და გადასახადების გადაუხდელობის გამო. [მათ] დიდძალი საფასური გაიღეს და ძლივს იხსნეს სიცოცხლე.³⁶²

ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია

[1261 წ.]

Ի նոյնքանիս թուսկանին Հայոց յեօն հարիւր (1261) սպանին ՚ի դոտն Շղանին Հուլաին զսպարապետն Վրաց զՋաքարէ՝ զորդի Շահնշահի, ՚ի տիս երիտասարդութեան ՚ի գեղ ծաղկի՝ և յառաջադէմ յաջողման ժամանակի, յերեսանի և ծանօթ ամենեցուն, բարուրս ինչ եղեսալ ՚ի վերայ. և զայն ևս՝ թէ իսაქանեսալ եղև կարգեսալ հարկն յիւրում ժամու երթալոյ յարքունիս: Չորոյ մահն ողորմագին աշխարանօք սգացին ամենայն տունն Վրաց, Հայաստանօք մերձստորօք նոցա. քանի - առաւել որք ծնանն գնա ծնողքն դատնակսկիծ և մարմնատանջ ողբովք: Վասն որոյ ՚ի նոյն ատուրս և նոյն սևու սգին սրտակտուր լեսալ մեռաւ հայրն Շահնշահ կոչեցեսալ, իբր տէր մայրաքաղաքին Անույ, որ երբեմն նստոց էր արքայի, որ ասագն էր թագաւորացն Բագրատունեաց, այլ և այլ աշխարհացն, գանուն տեսան Անույ Շահնշահ կոչելով. իբր թագաւորաց թագաւոր.³⁶³

იმავე 710 (1261) წელს სომხური წელთაღრიცხვით ელხან ჰულაგუს კარზე მოკლეს ქართველთა მხედართმთავარი შანშეს ძე ზაქარია სიყმაწვილის ასაკში, სილამაზის აყვავებისა და წინსვლის, ბედნიერების ხანაში, გამორჩენილი და ცნობილი ყველასათვის. მას წაუყენეს რაღაც ბრალდებები და მათ შორის ისიც, თითქოს ის აბრკოლებდა დაწესებული ხარკის დროზე გაგზავნას ხაზინაში. მის სიკვდილს სინანულით დასტიროდა მთელი საქართველო მეზობელი სომხეთით და რამდენად უფრო მწარე, მტანჯველი ვაებით მოსთქვამდნენ მისი მშობლები. ამის გამო იმავე დღეებში და გლოვის ჟამს გულგამირული გარდაიცვალა [ზაქარია] მამა, რომელიც იწოდებოდა შანშედ, დედაქალაქ ანისის უფალი. აქ ერთ დროს იჯდა მეფე, რომელიც ბაგრატიუნთა მეფეებისა და სხვა სამეფოების უფროსი იყო. [ამიტომ] ანისის უფალი შაჰან-შაჰად იწოდა ანუ მეფეთა-მეფედ.³⁶⁴

კირაკოს განდაკეცი, სომხეთის ისტორია

[1261 წ.]

Մեծ իշխանն Շահնշահ, որդին Չաքարէի, ետ զիշխանութիւնն յաւագ որդին իր Չաքարէ, զի որդիք բազումք էին նորա՝ Չաքարէ և Սազ, Մարգիս և Արտաշիրն, և Իւանէ: Եւ ինքն ինամէր գտուն իր. և Չաքարէ ընդ թաթար զօրուն երթայր ի գործ պատերազմի, և արիւթին քաջութեան ցուցնայ, մեծարեալ լինէր ի մեծն Հուլաւուն և յԱրդուն ոստիկանն: Դէպ եղև, զի Արդունն զօրօք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Չաքարէ: Եւ գաղտ յԱրդունն և յայ զօրացն գնաց Չաքարէ ի տեսութիւն կնոջ իրոյ, որ էր առ հօր իրում Մարգսի՝ իշխանին Ուխտեաց որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի: Եւ ինացնայ Արդունին, ազդ առնէ Հուլաւոյն: Եւ նա առ ինքն հրամայեաց տաննէ կապանօք. և այլ բարորս կուտեաց ի վերայ նորա, և հրամայեաց սպանաննէ գնա և անդամ անդամ յօշէ և արկաննէ շանց: Եւ յորժամ լուսս զգոյժ Հայր նորա Շահնշահ ի գիւղն Օձուն, ի նեղասրտութիւն անկնայ՝ ի տրտմութեննն մնոս: Եւ տարեալ թաղեցին գնա ի Քոբայրն, զոր առ կինն նորա ի Հայոց.³⁶⁵

დიდმა იშხანმა შანშემ, ბაქარიას ვაჟმა თავისი ძალაუფლება უფროს ვაჟს ბაქარიას გადასცა, რადგან მას ბევრი ვაჟი ჰყავდა: ბაქარია, ავაგი, სარგისი, არტაშირი და ივანე. თვითონ კი თავის სახლს უვლიდა. ბაქარია საომრად წავიდა თათართა ჯარში და ისეთი სიმამაცე გამოავლინა, რომ მას პატივი მიაგეს დიდმა ჰულაგუმ და ოსტიკანმა არღუნმა. მოხდა ისე, რომ ბაქარია არღუნთან და მის დიდძალ ჯართან ერთად საქართველოში იყო. არღუნისა და სხვა მისი ჯარისკაცების გაუფრთხილებლად ბაქარია წავიდა თავისი ცოლის სანახავად, რომელიც მამამისთან, ოლთისელთა მბრძანებელ სარგისთან იყო, ის კი ერთ-ერთი აჯანყებული იყო ქართველთა მეფის დავითის მხარეზე. ეს რომ არღუნმა შეიტყო, ჰულაგუს აცნობა, რომელმაც ბრძანა, რომ ბაქარიასთვის ბორკილები დაედოთ. მან სხვა ყალბი ბრალდებებიც წაუყენა და ბრძანა მოეკლათ, აეკუწათ და ძაღლებისთვის გადაეგდოთ შესატყმელად. ეს ცუდი ამბავი რომ ბაქარიას მამამ შანშემ შეიტყო სოფელ ოძუნში, დარდისგან გული გაუსკდა და მოკვდა. წაასვენეს და დაკრძალეს ქობაირში, რომელიც მისმა ცოლმა აიღო სომხებისგან.³⁶⁶

ეპისკოპოსი სტეფანოსი, ქრონოგრაფია

[1263 წ.]

ՌՄԿԳ/ՉԺ (1263/710) Չաքարէ սպանին և հայրն Շահնշահի մնոս.³⁶⁷

1263/710 ბაქარიას კლავენ და მამა შანშე გარდაიცვალა.³⁶⁸

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[1261 წ.]

Ի նոյն ամի սպանին ի դիւն Հուլանին գնեմ ըսպարապետն Վրաց Չաքարէ, զորդի Շահնշահին.³⁶⁹

მასვე წელსა ჰულაგუს კარზე გარდაიცვალა ქართველთა დიდი სპარაპეტი ბაქარია, შანშეს ძე.³⁷⁰

ასწლოვანი მათიანე

[1261 წ.]

მას ჟამსა გაადგა ულო ყაენს შანშეს ძე ბაქარია ამირსპასალარი, კაცი ყოვლითა სათნოებითა შემეკული და საჩინო, და ივლტოდა ქუთათისს ნარინ დავითისსა, „რამეთუ ბერქას ლაშქართა

გამოსლვა მასმია ჩემ ზედა”. ხოლო მეფემან დავით კეთილად შეიწყნარა, დაჰყო მცირე ჟამი, მერმე ფიცით მოიყვანა ყაენმან, გარნა არცა ეგრეთ დამშუდდა გული ულოსი, და მოკლა ზაქარია ამირსპასალარი, კაცი პატიოსანი და სახელოვანი. და ცნა დიდმან შანშე, მამამან მისმან, მწუხარებითა შეწუხებული იგიცა აღსრულდა.³⁷¹

სამუელ ანეცი და მისი გამგრძელებლები, ისტორია

[1269/1267 წწ.]

ՌՄԿԹ / ՉԺԶ ԶԱնի ծախսեցին Շահինշահին որդինք: Թարութարն փախեսալ.³⁷²

1269/716 შანშეს შვილებმა გაყიდეს ანისი. თეგუდარი გაიქცა.³⁷³

ასწლოვანი მათიანე

[1269-1270 წწ.]

მოუწოდა [აბაღა] სპათა მისთა და დიდსა შანშეს შვილსა ივანეს მანდატურთ-უხუცესსა, და წარმოავლინა დევნად თეგუდარისა, და აჩინა მყედართმთავრად სირმონ, ჩორმაღან ნოინის შვილი, კაცი წყობათა შინა სახელოვანი და შემმართებელი, და მრავალნი ნოინნი სხუანი, და მოიწივნეს მთათა არტანისათა, და დაიბანაკეს მუნ.³⁷⁴

ასწლოვანი მათიანე

[1270-1272 წწ.]

მაშინ შეკრბეს ყოველნი დიდებულნი საქართველოსანი, და წარიყვანეს მეფის ძე დიმიტრი ურდოსა, და მივიდეს შანშეს ძისა ივანეს თანა მანდატურთ-უხუცესსა, და წარჰყვა იგიცა ურდოსა. და მიიყვანეს ყაენს წინაშე ურდოსა და დაუურვეს მეფობა. და ვითარ იხილა ყაენმან დიმიტრი, შეიწყალა და შეიყუარა, რამეთუ იყო ქმნულ-კეთილი და შუენიერი ხილვად, და მოსცა ყოველი სამეფო, თვნიერ სარგის ჯაყელისა, და წარმოატანა თანა სადუნი, რომელსა უბოძა მეფემან დიმიტრი ათაბაგობა.³⁷⁵

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[1280 წ.]

Ի քվին ՉԻԹ (1280) Ապաղայն ի Վրաց տուն մտաւ. և զՋալալ Թարայն և զՌաքի Պապայն սպանին ի Քայիքուն լեսուն, որ է ի սահմանս Անդ.³⁷⁶

729 (1280) წელს აბაღა ქართველთა ქვეყანაში შევიდა. ჯალალ თორა და რათი პაპანი მოკლეს ქაითუნის მთასთან, რომელიც არის ანისის საზღვრებში.³⁷⁷

ასწლოვანი მათიანე

[1282-1284 წწ.]

ვინათგან მოაკუდინა აჰმადა ძმა თვისი ყონღადარ, იხილეს უწესოება აჰმადასი ნოინთა ხუარასანს მდგომთა, განდგეს და დასუეს ყაენად ძე აბაღა ყაენისა, სახელით არღუნ. ვითარ ცნა ესე აჰმადა ყაენმან, შეკრიბა სპა მისი, და მოუწოდა მეფესა და სპასა მისსა, რათა წარყვეს ხუარასანს, ბრძოლად არღუნ ყაენისა. და წარვიდა მეფე, და თანა წარიტანა ყოველი ძალი მისი, და მანდატურთ-უხუცესი დიდისა შანშეს ძე ივანე, და სადუნის ძე ხუტლუბუღა ამირსპასალარი. წარემართნეს და განვლეს ერაყი, და მივიდეს საზღვარსა არღუნისსა. ხოლო

ვითარ იხილა არღუნ სიმრავლე ლაშქრისა, ვერ წინააღუდგა, არამედ ივლტოდა, და შევიდა ციხესა, ქალსად წოდებულსა, რომელსა უკანა მიუდგა ყაენი აჰმადა, და მოიცვა ციხე ქალსა. ხოლო ვითარ უღონო იქმნა არღუნ, ევედრა, რათა არა აბრალოს და შეუნდოს, და მოსცეს ფიცი, და მივიდეს წინაშე მისსა. და ისმინა აჰმადა და მისცა ფიცი უვნებელობისა, რამეთუ სპარსთა სჯული აელო აჰმადას, და გამოვიდა არღუნ ციხით, და მოვიდა ბიძასა მისსა წინაშე, და ესრეთ წარემართნეს.³⁷⁸

სტეფანოს ორბელიანი, სისაკანის სახლის ისტორია

[1284 წ.]

჊ი ლი რნო ნოთა ჭაყაიორი ჴნნსორქ, გორ სირსაგ არგონინ, ს სო ნოთა ცამნნაჲს აჯსარხი ჯაჲიგ՝ რე თონინ არაღნან ს გთონინ Ⴢახანჯახნან ს რე ჴაღნეჲს ს გორჲსინ სარჲონ არაღნეჲს: ჊ი ჲნრნ ლი კოჲ სირიო რრხათინეჲს ს სეღნეღნაგ: ლი რნო ნოთა ს სარსაჲინ გორ კოჲ მნბარნაგ ს სირნაჲს არგონინ: არაღნაჲს ᴁნბოთ ჲსნოჲსნაჲს ს სანნაჲს არაღნო, ს მნბანნბჲ ᴁრსაგ ს ჯაჲიგ რნო ნოთა: ჊ი სეღნაჲს ჲ Ⴀორო გნაგ ნოთა რნო თოთჲ სარსაჲინ მნბანნბჲ ᴁსათოი, ს არგონინსკან რნბაჲს მნბარნაგ გრსაღნო: ჊ი ნოთა სარსაჲს თარსაჲს რნო ჲორ გნაჲს სირსკან არაღნან სარსაჲს. ს რაღნოთ რსხანბანოჲ რნაღნეღნაგ გნა, ს სო არაღნეჲს ჲღნაჲს სანნაჲს თღნოჲსნან ჲორჲს მინჯს ჲ სჲიჲს ს სარს ს ჲ ᴁსო: ჊ი სო ჲ ᴁნოთ ნორა გთოჲსინ ჲორ გრსაჲს ს გრსანოღნ სნოღანნეღნ გნოთა ს ᴁსაღნე.³⁷⁹

ხოლო დიმიტრი მეფე იყო მათ თანა, რომელი შეიყვარა არღუნმან და მისცა მას ყოველი ქვეყანა სომხეთისა ავაგიანთა და სახლი შაჰან-შაიანთა და გაგელნი და ძე საღუნ ათაბაგისა. ხოლო და იყო თვით იგი მოყვარე ქრისტიანეთა და ეკლესიათა და იყო მათ თანა ტარსაიჭიგა, რომელი ფრიად დიდებულ იქმნა და შეიყვარა არღუნმან. ხოლო შემდგომად მიიქცა დიმიტრი დიდითა სიხარულითა და ყოველნი აზნაურნი და ყოველნი დიდ-დიდნი ქართველთა და სომეხთანი მის თანა, და მოვიდეს შარურს და მიეგება ტარსაიჭ და დიდითა პატივითა და სამეფოთა ძღვნითა მიხედა მეფესა. და წარიყვანა მან იგი თვის თანა, ქვეყანასა ავაგიანსა, არარატს. და მრავალითა ვედრებითა ექენებოდა მას და დაადგინა ათაბაგი ყოველსა საუფლოსა ზედა ვიდრე ტფილისით და ანით და კარით, და მისცა ჳელთა მისთა ძენი თვისნი დავით და მანუელ აღორძინებად და დაცვად.³⁸⁰

ასწლოვანი მათიანე

[1293 წ.]

მოუწოდა [ყაენმან] დავითს და რქუა: „ვინათგან დასდევ თავი შენი მსახურებად ჩემთვის, და სდგახარ ერთგულობასა ჩემსა ზედა, მომიცემია მეფობა და სამეფო შენი ყოველი“. და წარმოგზავნა ტფილისს, და დასუა ტახტსა მამისა მისისასა. და თანა წარმოატანნა სპანი საქართველოსანი, შანშე და ხუტლუბულა, და ყოველნი დიდებულნი. და მოუწოდეს სამცხით ბექასა, და მან არა ინება მოსლვად, რამეთუ ფრიად განდიდებულ იყო, თვით არღარა წარვიდის არცა ყაენს წინაშე და არცა მეფეს თანა, არამედ წარმოუვლინა ძე თვისი პირმშო, სამცხის სპასალარი სარგის, და ყოველი ნამარხევი, რომელ აქუნდა მეფის დიმიტრისაგან შევედრებულნი, და სარტყელიცა იგი დიდფასისა. მოვიდა სარგის და მოილო ყოველივე დაუკლებელად მეფის დავითის წინაშე. და დასუეს მეფე ტახტსა ზედა, და აკურთხეს კათალიკოსმან აბრაჰამ და ეპისკოპოსთა.³⁸¹

ასწლოვანი მათიანე

[1299 წ.]

და ვითარ გარდაცდა ზამთარი იგი, და მოეწურა არე ზაფხულისა, წარმოავლინეს მოციქული მეფისა დავითის წინაშე, რათა ცნან, უკეთუ არს ერთგულობასა ზედა ყაენისასა, ანუ არა. და ცნა კაცმან მან, რომელ ბადურ წარევლინა დავითს ყაენ თოხთას თანა, და გზა ექადა გამოსლვად. აცნობა ყაზანს, ხოლო იგი განწყრა და წარმოავლინა ყურუმჩი, და აღნაჯი ვინმე შინაური მისი, და შანშე მწარგრძელი. და მოუწოდეს ძმასა დავითისსა, მცირესა გიორგის, რომელი ეშვა ასულსა ბექასსა, და მას აღეზარდა, რომელი მარტო ეშვა დედასა, ვითარცა მარტორქა, რამეთუ ვერ შემძლებელ იყო ბუნება დედათა სხვისა ეგევითარისა შობად, ვითარ ქუემორე სიტყუამან ცხად ყოს.³⁸²

ასწლოვანი მათიანე

[1300 წ.]

ვითარ ცნა ხუტლუბულა მეფისა ციკარეს დგომა, განყო ლაშქარი, და რომელიმე წარავლინა ცხავატით გზასა, რათა ეგრეთ შევლონ ციკარესა, რომელი-ესე შეუძლებელ იყო... და სპანი მეფისანი გამოვიდეს ჯადის თავსა, გორასა რასმე, რომელ არს ციკარეს პირისპირ, და იქმნა ომი ძლიერი. კეთილად ბრძოდეს შინაურნი მეფისანი, ჯადელნი, და ზოგნი ჯევით მოსრულნი რჩეულნი, და უმეტეს მოისრვოდეს თათარნი, რამეთუ დიდად ავნებდეს მთიულელნი, იყვნეს ფერჯითა მალი, ცხენოსანი ვერ შეუვიდოდა საომრად, და ქუეითად იბრძოდეს თათარნი, რომელთა შემწედ ჰყვა ივანეს ძე შანშე, და ოსნი რომელ სხდეს გორს, მესხნი ლაშქარნი, რომელნი წარმოევლინეს სამცხისა მთავარსა ბექას: თორელნი, თმოგუელნი და ტაოელნი. და განგრძელდა ომი ვიდრე მიმწუხრადმდე, გზათა სივიწრითა არა აღერივნეს ურთიერთას, გაიყარნეს და უკუდგეს ჯადას თათარნი.³⁸³

ასწლოვანი მათიანე

[1302 წ.]

ვერღარა თავს-იდვა ვახტანგ უპატიოდ ყოფნა, და წარვიდა ურდოს ყაზანის თანა. ხოლო მან კეთილად შეიწყნარა და მოსცა მეფობა. და წარმოატანა ხუტლუბულა ნოინი სპითა უძლიერესითა, და მოვიდა ტფილისს. და მუნ შემოიპირნეს ყოველნი თათარნი და ქართველნი, და სამცხის ბატონის ბექას შვილი, სარგის სპასალარი, ტაოელნი, თორელნი, თმოგუელნი და სომხითარნი, რამეთუ შანშე პირველვე იყო მუნ. ვითარ ცნა მეფემან დავით, რომე ვახტანგს მეფედ ჰყოფენ... წარავლინა იგივე კათალიკოსი, ყადი და ბურსელი, ითხოვა ოლჯათ და აღუთქვა ხილვა. და ვითარ მივიდეს ხუტლუბულას თანა, ცნა არა მოსლვა მეფისა... და განრისხებულმან მოაკუდინა ბურსელი, რომლისა გუამი აღილო შანშე და წარგზავნა სამარხოსა მისსა. ხოლო ვახტანგს დაუმტკიცეს მეფობა და ოლჯათ წარავლინეს ურდოსა.³⁸⁴

სახარება (პეტერბურგი, მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტი, №B44),**ანდერძმინაწერი**

[1298 წ.]

Արդ, գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անի, ի բնոյս Ներքի կոչեցեալ, ձերամբ եղբայրիկ արեղայի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովաննիսի, յաշխարհասկալութեան Էլզան Ղազանին, ի թագաւորութեան Հայոց Սմբատայ, ի կաթողիկոսութեան տեսան Գրիգորի, ի Վրաց թագաւորութեան Վաղթանգին, ի պարոնութեան ամիրսպասալար Շահնշահի, և եպիսկոպոսութեան տեսան Յովաննիսի, ի տէրութեան Արքեստիո Մագիստրոսնց տէր Յոհաննիսի և Ամիրին որդի Ֆախրադինին.³⁸⁵

დაიწერა ეს [წიგნი] ქალაქ ანისში, ნერქიდ წოდებულ ციხეში, ელბაირიკ მოწესის ხელით, წმიდა იოანესის შეწვევითა, ილხან ლაზანის მპყრობელობისას, სომხებზე სმბატის მეფობისას, უფალ გრიგორის კათოლიკოსობისას, ქართველებზე ვახტანგის მეფობისას, ამირსპასალარ შანშეს პატრონობისას, უფალ ოვანესის ეპისკოპოსობისას, არჯევან მანგისტროსიან უფალ ოვანესისა და ამირასი, ფახრადინის ძის მმართველობისას.³⁸⁶

ანონიმი სებასტიელი, ქრონოგრაფია

[1300 წ.]

Ի թվին ՉԽԹ (1300) դարձնալ նուտ Խազանն բագուս գորոք ի Մար և գլխաորք Էին զհետ նորա Շահնշահն ի Վրաց, Կոկաթայն, Մուքան, Մուլայն, Չուպանն և բագուս ապարս և զերիս առնալ տարսս և չոգաս յարթու իւր.³⁸⁷

749 (1300) წელს ყაზანი დიდძალი ჯარით კვლავ შეიჭრა მისრეთში; მას ახლდნენ სარდლები: შანშე საქართველოდან/ქართველთაგან, კოკათა, სუთა, მულა, ჩოპანი. [ყაზანი] უამრავი ნატყვევარ-ნაალაფევით დატვირთული სასახლეში დაბრუნდა.³⁸⁸

ასწლოვანი მათიანე

[1311 წ.]

ამან ოლჯათ სულტანმან წარმოავლინა მცირე გიორგი მეფედ, და ბაალ მელიქი, ვინმე სპარსი ხუარასნელი, და ახრუნჩი, მამის ძმა ჩოფანისა, თანა წარმოიტანა, რათა ყოველი საქართველო ერთად შეკრიბონ მეფობასა შინა გიორგისსა, და აჩინეს ამათ შანშე მჭარგრძელი და ბაქარია აგაგის ასულის ხუაშაქის ნაშობი. მივიდეს ჯავახეთს, მიერ კოხტის თავსა, და აწუევდეს სარგისს და ყუარყუარეს გამოსლვად, და არა ინებეს.³⁸⁹

ასწლოვანი მათიანე

[1314 წ.]

ამათ ჟამთა შინა იქმნა განდგომილება საბერძნეთს, და განუდგეს ოლჯათ სულტანსა ფარმანის შვილნი და ქალაქი დიდისა კონისა. მაშინ წარავლინა ყაენმან ჩოფან სპითა მისითა საბერძნეთს, და თანა-წარატანნა ქართველნიცა. და წარჰყვა გიორგი ჩოფანს. ხოლო გოგაბილა მალაქ, შანშე და ბაქარია არა წარჰყვეს თანა, წარვიდეს და აიყარნეს, და ტფილისს შევიდეს.³⁹⁰

ჰამდალლაჰ ყაზვინი, გულთა სიამე

[1340 წ.]

در ذکر بلاد ابخاز و گرجستان

و آن پنج موضع است و هوایش سرد است و حدود آن تا ولایت اران و ارمن و روم پیوسته است و حقوق دیوانی آن ولایت در عهد ملوک آنجا قریب پانصد تومان این زمان حاصل شده و در این عهد صد و بیست تومان و دو هزار دینار است و دارالملک گرجستان و ابخاز شهر تفلیس است الان از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالادات فح و عرض از خط استوا م فیروز بن قباد ساسانی ساخت هوایش بغایت خوب است و بسردی مایل و آبش از جبالی که متصل البرز میآید و در رود کر میریزد حاصلش غله و میوه باشد انی از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالادات عطو و عرض از خط استوا ما هوایش سرد است حاصلش غله و اندکی میوه دارد تفلیس از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالادات فح و عرض از خط استوا مح در دره افتاده است که طرفی از آن پاکوه است و آب کر بر میان

آن روان است و از طرفی عمارات بر روی کر ساخته‌اند چنانچه بام هر رسته خانهای زمین کوی بر رسته علیا است و در آنجا حمامات بسیار است که آب گرم آنرا از زاینده است و به آتش احتیاج ندارد حاصلش غلات بغایت نیکو برآید و اندکی میوه دارد خنان قلعه مستحکم است بر سر تلی عظیم بر سرحد اران قرص در معجم البلدان گوید که شهرکی است بر دوروزه تفلیس و هوای خوش دارد و حاصل غله عظیم نیکو بود و زمین مرتفع دارد.³⁹¹

აფხაზ(ეთ)ის და საქართველოს ქალაქთა ხსენება
 ხოლო იქ ხუთი ქალაქია და ჰავა ცივი აქვს. მისი საზღვრები არანს, არმენიას და რუმს ეკვრის. სახელმწიფო შემოსავალი ამ ქვეყნისა იქაური მეფეების დროს დაახლოებით ეხლანდელ ხუთას თუმანს შეადგენდა, ხოლო ამჟამად ას ოცი თუმანი და ორი ათასი დინარია. საქართველოს და აფხაზეთის სატახტო ქალაქი ტფილისია. ალანი მეხუთე სარტყელს ეკუთვნის. მისი სიგრძედი ბედნიერ კუნძულებიდან 88, ხოლო სიგანედი 40-ს შეადგენს. ფირუზ ბენ კობადმა ააშენა. ჰავა მეტად კარგი და ცივისაკენ მიდრეკილი აქვს. მისი წყალი ელბორზის მეზობლად მყოფ მთებიდან მოდის და მტკვარს ერთვის. იქ მოდის პურეული და ხილი. ანისი მეხუთე სარტყელს ეკუთვნის. მისი სიგრძედი ბედნიერ კუნძულებიდან 79 უდრის, სიგანედი ეკვატორიდან – 41-ს. ჰავა ცივი აქვს, მოსავალი პურეულია და ცოტა ხილიც აქვს. ტფილისი მეხუთე სარტყელშია. მისი სიგრძედი ბედნიერ კუნძულებიდან 83, სიგანედი ეკვატორიდან – 48. ის ჩავარდნილია ხეობაში, რომლის ერთი მხარე მთის ძირს წარმოადგენს. შუაზე მდინარე მტკვარი ჩამოუდის. ერთ მხარეზე შენობებია აგებული მტკვრის პირზე ისე, რომ სახლების ერთი რიგის ბანები შემდეგი, უფრო მაღლა მდგომი მწკრივის ქუჩის იატაკს წარმოადგენს. იქ ბევრია აბანო, სადაც ცხელი წყალი გამოდის და ცეცხლს არ საჭიროებს. იქ მოდის მეტად კარგი პურეული, ხილი ცოტა აქვს. ხუნანი მაგარი ციხეა ერთ მაღალ ბორცვზე, არანის საზღვრად. ყარსი. „მო'ჯამ ელ-ბოლდან“-ში ნათქვამია, რომ ის [ყარსი] მცირე ქალაქია ტფილისიდან ორი დღის სავალზე. ჰავა კარგი აქვს, მოდის ძალიან კარგი პურეული. ქვეყანა – მაღლობია.³⁹²

საქართველოს სამეფო კარგავს ანისს

ბიბლია (ვენა, მხითარიანთა კონგრეგაციის ბიბლიოთეკა, №55), ანდერძმინაწერი [1368 წ.]

Չստացաւ սուրբ գրոցս զարիւի և զերջանիկ դիտասպետն Բջնոյ մեծ նահանգին՝ զսէր Մանուէլ աղաչան յիշէլ ի տէր: Ընդ նմին և զանպէտ գրիչս գՅովհաննէս Նախկուպոս Անոյ վիճակիս... [զսէր Մանուէլ] և մնաց աստուածաշունչս ծաղկելի, ի ձնոս անիր ընտրութեամբն աստուծոյ տէր Յովհաննէս, մանուկ գոյով հասասկաւ և լի ամենայն առաքինութեամբ իբրև ջահ անշիջանելի քայլել ի մէջ եկեղեցոյ: Սա բագում աշխատանքս և ընչիք սպասեսց զգիրքս ի ձնոսց անօրինաց և ետ ծաղկել զաս.³⁹³

მოიხსენეთ მომგებელი ამის წმინდა წერილისა ღმრთივკურთხეული მთავარეპისკოპოსი ბიზნისის დიდი ნაჰანგისა – უფალი მანუელი. მასთან [ერთად მოიხსენეთ] გლახაკი მწერალი, ანისის მხარის ეპისკოპოსი ჰოვანესი... [უფალმა მანუელმა] დატოვა ბიბლია შემკული, ხელი შეავლო ღვთისაგან გამორჩეულმა უფალმა ჰოვანესმა, ყრმა სახისა [და] ასაკისამ, სავსე ყოველი სათნოებით, როგორც ნათელი დაუშრეტელი მიმოდოდა ეკლესიაში. მან მრავალი შრომითა და საფასით გაათავისუფლა უცხოთა ხელთაგან და მისცა შესამკობად.³⁹⁴

თოვმა მეწოფევი, ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლებისა

[1386 წ.]

ჩის ჭადათორნ ორგ წაყრათ ანონ ჯაყდ ჴრქგ, ირე გერესან ჯათორს ჭადათორანგ წაყრქაგოგ, ს ქერნაჲ ჯაოგა მნრ` ჰ ონონ ლოთათორჲინ ჰ -ქრქათოთ ხათათაგინ ს ჭონესან ონო ჰქჲსანს მნრ: ორ ჭადათორე ლონ ჯთ გნოჲინ ორქასოინესაგ ონოთ ს ანსნაჲნ ჴაჲოგ: ორ ჰ ინოიოქნენ თნოიქნაგ ქაქოთიგნაჲ ჰ თონს ორგ, ნენ იორაგოჲ ორქათოიქნან ს ხათათოჲ ქაოქსეოინქ.³⁹⁵

[იმ დროს იყო] ქართველთა მეფე, სახელად ბაგრატ, ებრაელთა [იმ] ტომიდან, რომელიც წარტყვევნეს ბაბელონელ ხელმწიფეთა დროს და ჩვენს ხალხთან მოიყვანეს, განმანათლებლის ხელით მიიღეს ქრისტეს რჯული, ჩვენს ხელისუფლებად შეირაცხნენ და არშაკუნიანთა შემდეგ ანისის და ყოველი სომხეთის მეფეები გახდნენ. ურჯულოთაგან შევიწროებულნი ისინი გაიქცნენ ქართველთა ქვეყანაში, დაჰგმეს [ჩვენი] ჭეშმარიტება და ქალკედონური ჭეშმარიტება მიიღეს.³⁹⁶

ვარდან არეველცი, მოსეს ხუთწიგნეულის კომენტარები (ერევანი, მატენადარანი, №1091), ანდერძინაწერი

[1398 წ.]

სოჲ, გრესა საჲ ჰ ოათნ ს ჰ ინო ქანანასქია, ქანგი ქაოთი ს ქლთი ჲა ნრქირს საჲ ქასან ოიქაგნაჲ ს რაოქაგნაჲ მნოგა მნოგ, გოი ხრანან ოთაქნაჲ ოთათოთ ნქ` ოთქმ სნერს ოთათქ ო ქან გქსაგახანოთაგნ. ჴაჲსან ოთქ ონქონესქნ გაყათონ ჴაჲქარა, ირ ორ ოქქ ᰇნანასქაოთ ადოქია ქრქათონქგ, ოთათქ ქან გნასქნქქნ ᰇო, გი ონქონესქნ გნა ს ᰇქნ ᰇ ქანოქი ᰇ მქ ოიქო, ს გათორაჲ ქაგნაჲ ნქქნ ᰇ ოორნ ᰇქაგ, ს ოთარ ხარქნ მქნ ᰇ ოოქანქრქ ს ᰇ -ქათათ, გონანგ გთონ აჲქნესქნ, გონანგ გქსათასქ სქრან ს გაყახოთსან განქნ გთან, ს განათქს ᰇნოგ ፀქქნ ᰇთქნ, ს გაჲნ ირ ᰇნანესქნ, ჯთო ხარქსაყახანოქნან ᰇ ᰇრარქნ ᰇქრ ᰇქოქოქოთ. ፀქქ ᰇოთ ს ᰇაყასქნ ፀათოთ ጒ.³⁹⁷

დავწერე ეს მძიმე გაჭირვების ჟამს, რამეთუ ჩვენი ქვეყანა მწუხარებას მოეცვა ჩვენს ურიცხვ ცოდვათა გამო, რასაც ბრძანებს პავლე მოციქული, ამჟამად ჩვენი შეცოდებანი პირველის წერას აღემატება. ამ წელს მათ შეიპყრეს ბატონი ჰაიქარა, რომელიც ქრისტიანი ერების მიმართ უფრო მეტად მზრუნველი იყო, ვიდრე მისი წინაპრები. მათ შეიპყრეს იგი და ზღვაში დილეგში ჩასვეს. დიდძალი ჯარით მოვიდნენ დიზას ხეობაში და ქვეყანა ჯულამერკის გავარამდე იავარყვეს. მათ ზოგის საცხოვრებელი დაწვეს, სხვათა ნაშრომ-ნაჯაფი შეჭამეს და სხვათა მონაგები მოიპოვეს. მათ ანისის მიუდგომელი ციხე დაიკავეს, ის კი, რაც მათ დაინდეს, მოგვიანებით ბევრით გაძარცვეს. ჩვენი ერთადერთი იმედი და სასოება ღმერთია.³⁹⁸

ფარსადან გორგიჯანისძე, საქართველოს ისტორია

[1400 წ.]

რა მისრეთის ლაშქრობისაგან თავრიზს მოვიდა, მოახსენეს – ათი წელიწადი არისო, რომ ლაშქარი ალინჯის ციხესზედან იბრძვისო და ვერ აუღიათო და ისრევე ქართველთ უჭირავსო. ეს ჴემწიფემ იწყინა და საქართველოსზედ გაილაშქრა. რა ჴემწიფის გამოლაშქრება ალონჯაში მყოფთ ქართველთ გაიგონეს, თავიანთ ნებით ციხე დაუცალეს და გელაქუნის ზღვის გარეშემო და ანისის ქალაქი და გარეშემო ციხეები დაუცალეს, აიყარნენ და საქართველოში წავიდნენ.³⁹⁹

ზაქარია ქანაქერცი, ქრონიკა

[VII-XIV სს.]

Թագաւորն Յունաց Մօքիկ Էր ազգայ շայ՝ յԱբարատ գաւառն՝ յՕշական գեղէլ. և բարոյ-պատահեալ թագաւորեաց ՚ի Կոստանդնուպօլիս ամս ԽԲ: Մա առաքեաց ՚ի հայրենի երկիրն իր ՚իշայս՝ այր ուն շայ ազգայ՝ Մաղաս անուն՝ շինել քաղաք մի յաշխարհին շայոց յանուն իւր: Եւ նաներթեալ գտանն տեղի մի ՚ի Շիրակ գաւառի՝ մերձ ՚ի յԱնի հարասկողմն՝ ՚ի վերայ Ախուրեանգետոյ ՚ի մէջ երկուց լէրանցն ՚ի տափարակ տեղի, որ Գ կողմն բարձր քարափք Էին. նյարեւմտեան կողմն փոքր ինչ դիր և սակաւ ինչ գառ ՚ի վայր. և հաւանեալ տեղոյն՝ պարսպեալսցայն, և կախեալ դուռն անուանեաց Մաղասաբերդ: Եւ մինչ գոյր իշխանութիւն աշխարհիս ՚իճնոն քրիստոնէից, տիրեցին քրիստոնէայք Մաղաս բերդին: Եւ յորժամ անկաւ երկիրս ՚ի ճնոն Պարսից, տիրեցին և Մաղասայ բերդին մինչև յաուրս մեր.⁴⁰⁰

ბერძენთა მეფე მავრიკემ, რომელიც იყო ეროვნებით სომეხი, არარატის გავარიდან, სოფელ ოშაკანიდან, ბედის წერის წყალობით კონსტანტინოპოლში ორმოცდაორი წელი იმეფა. მან თავის სამშობლოში, სომხეთში გაგზავნა ვიღაც კაცი, ეროვნებით სომეხი, სახელად მალასი, სომხეთის მიწაზე მის სახელზე ქალაქი რომ აეშენებინა. იგი მოვიდა, იპოვა ერთი ადგილი შირაკის გავარში, ქალაქ ანისის მახლობლად, მისგან სამხრეთით, მდინარე ახურიანზე, ორ მთას შორის ვაკე ადგილი, რომელსაც სამი მხრიდან მაღალი ქარაფი [საზღვრავდა], დასავლეთით მხრიდან კი მცირე დაღმართი. მას მოეწონა ეს ადგილი, შემოავლო ზღუდე, კარი დაკიდა და მაღასბერდი უწოდა. ვიდრე ქვეყნის ძალაუფლება ქრისტიანთა ხელში იყო, მაღასბერდს ქრისტიანები ფლობდნენ. ხოლო როდესაც ქვეყანა სპარსელთა ხელში აღმოჩნდა, მაღასბერდს ისინი დაეპატრონენ და დღემდე [ფლობენ].⁴⁰¹

იადგარი (იერუსალიმი, სომხური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა, №1534), ანდერძმინაწერი

[1426 წ.]

Թվին ՊԶԵ (1426), ի Մալխասս և յանառիկ դղեսակս Թւոք, ընդ հովաննայ սուրբ Աստուածածնի, ճեղատք մեղապարտ գրչի Անոյ եպիսկոպոսին տէր Յովհաննիսի, ի խնդոյ մաքրամիտ և սրբասէր կրօնատրի...⁴⁰²

[დაიწერა] 875 (1426) წელს, მალხასსა და აუღებელ ციხე თმოქში, წმინდა ღმრთისმშობლის მფარველობით, სასჯელის თანამდები მწერლის, ანისის ეპისკოპოსის უფალ ჰოვანისის მიერ, წრფელი და უმწიკვლო მოწესის...⁴⁰³

სახარება (ერევანი, მატენადარანი, №6875), ანდერძმინაწერი

[1491 წ.]

Ի ցավայից և տրտմագգեսց ժամանակս, որ եղև մահ և կորուստ Աղուբէկին՝ որոյ շասան-բէկին: Որ եղև յետոյ նորայ աղմուկ և խռովութիւն ի մէջ տաճկաց, նոքայ տկարացան և անկան: Ազգս քրիստոնէից և թագաւորն Կոստանդինէն յարեան և ուղիղբ եղան և գնացին մինչև ի Գեղարքունի, մինչև Շիրակական, թալանեցին և կողոպտեցին գքրիստոնէայքն ըն[դ] մահնդայկանաց, և բերին մտուցին ի Վրացսումն, և Էառ գլաւոյ բերթն թագաւորն, և ունի իշխանութիւն ի վերայ երկրիս, և երկիրս ի յახէ անաւրինաց մտեալ կան ի բերթերն և ի ձորերն, զի խիստ սասանեալ կան.⁴⁰⁴

როდესაც მოკვდა ჰასან ბეგის ძე იაყუბ ბეგი, ტაჭიკთა შორის შფოთი და არეულობა მოხდა, ისინი დაუძღურდნენ და დაეცნენ. აღდგა ქრისტიანთა ნათესავი და მეფე კოსტანტინე, გაუდგნენ გზას და მივიდნენ გელარქუნამდე და შირაკვანამდე; მაჰმადიანებთან ერთად

გადარცევს და გააჩანაგებს ქრისტიანებიც, [ნადავლი] წაიღეს საქართველოში, მეფემ აილო ლორეს ციხე და მბრძანებლობს ამ ქვეყანაზე, ხოლო ქვეყანამ ურჯულოთა შიშით მიაშურა ციხეებსა და ხევებს, რამეთუ მეტად შეშინებულნი არიან.⁴⁰⁵

ორადიციული კონცეფციები ახალ რეალობაში

ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი

[1640-1647 წწ.]

قلعه مغازبرد

خاك كورجستانه قارص ايالتی حکمنده قانون قديم اوزره ميرلوا مرکزی ايدي. نيجه كره عجملر استيلا ايديوب اولكه خراب اولمش. حالا قارص ناحيه لرننددر. قله سي ايران زمين شاهلرندن (مغاز خان) بناسيدر. صوكره آق قويونلي سلطانلرينه كچمش، اونلردن شاه اسماعيل استيلا ايتمشدر. صوكره لري سليمان خان فتح ايلمشدر. حاكمي قلعه دزداريدر. يوز اللي نفراتي وار. نيابتدر. قلعه سي حواله سز بر قيا اوزرنده مخمس ابشکل طاش بنا كوچك بر قله ر عنادر. آلتی يوز قدر باغ و باغچه سي خانه سي وار. جامعی، خانی، حمامی و اون عدد دكانی وار. قلعه دييندن (آرپه چایی) جريان ايدر. بو نهر كورجستان جانبلرندن كلوب بو محلدن عبور ايدر ك عرض نهرينه قريب بر محله (تكلتی) كندی ديينده عرضه دو كيلور. بو مغاز بر قلعه سي عجمك شوره كل نواحيسي قارص حکمنده قالمشدر. بو ايكي سي آراسنده كي آرپه چایی حدوددر. بونك قارشى شرق طرفی عجمدر. برى غرب طرفی قارص خاكنده در. بو قلعه نك كسه سنده بر منزل مسافه سنده (عن) قلعه سي واردر. قارص حکمنده بر پشته اوزدنده چار كوشه، خراب، كوچك بر قلعه در. نوشروان بناسيدر ديرلر. زيره قلعه ده بر معمور كندی وار، زيامندر. رعايسى ار مندر. بو عن قلعه سيله قارص آره سنده (ايكى نخى) طاغی واردر. قارص وراسنده اولوب آراسی بر قوناقدر.⁴⁰⁶

მაღაზბერდის ციხე

ძველი კანონის მიხედვით საქართველოს მიწაზე, ყარსის ვილაიეთის მბრძანებლობის ქვეშ მირ-ლივას სადგომი ადგილი იყო. რამდენჯერმე დაიპყრეს სპარსელებმა და მხარე გავერანდა. ახლა ყარსის ერთ-ერთი ნაჰიეა. მისი ციხე ირანის შაჰის – მაღაზხანის აშენებულია. შემდეგ აკყოფუნლუს სულთანთა ხელში გადავიდა; ამათ კი შაჰ-ისმაილმა წაართვა. შემდეგ ხანებში [სულთან] სულეიმანხანმა დაიპყრო. მისი მბრძანებელი ციხისთავია. ას ორმოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. სამოადგილეოა. მისი ციხე კლდეზეა ქვისაგან აშენებული და წინ სხვა რამ თავდასაცავი ნაგებობა არ აქვს. პატარა, ხუთკუთხა, კოხტა ციხეა. ექვსასამდე ბალ-ვენახი და სახლი აქვს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და ათი დუქანი აქვს. ციხის ძირას არფა-ჩაი მიედინება. ეს მდინარე საქართველოს მხრიდან მოდის, ამ ადგილს გაივლის და მდინარე არემის ახლოს მდებარე ადგილას, სოფელ თექელთის ძირას, არემს ერთვის. ეს მაღაზბერდის ციხე სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაზეა, მაგრამ ციხე ირანის ხელშია დარჩენილი და მთელი შურაგელის ნაჰიე კი ყარსის მბრძანებლობაშია. ამ ორ [ციხეს] შორის საზღვარია მდინარე არფა-ჩაი, რომლის გაღმა, აღმოსავლეთ ნაპირზე ირანის სამფლობელოებია. აქეთა, დასავლეთი ნაპირი ყარსის მიწაზეა. ამ ციხის უკანა მხარეს ერთი დღის სავალზე ძვეს ანის ციხე. ყარსის საბრძანებელში, გორაკზე, პატარა, ოთხკუთხა, დანგრეული ციხეა. ამბობენ, ანუშირვანის აშენებულია. რადგანაც ციხეში ერთი კეთილნაშენი დასახლებაა, ზეამეთია. ქვეშევრდომები სომხებია. ამ ანისის ციხესა და ყარსს შორის ძვეს მთა – იქი ნახი. იგი ყარსის გადაღმა მდებარეობს და მათ შორის მანძილი ერთი დღის სავალია.⁴⁰⁷

ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი

[1640-1647 წწ.]

یدی یوز باش کاربان ایله رواندن چیقوب جانب غربه (۵) ساعت کیدرك (عبداللر) کندینه کلدك. یوز خانه لی، باغ و باغچه لی عجم کندی. حین فتحده قارص حدودی فرض اولنمشدر. اما شمدی عجمه تابعدر. بورادن ینه شیماله میلی (۴) ساعت کیدرك (عباران) کندینه وارق. بشیوز خانه لی کوک دولاق قومی کویدر. بورادن ینه جانب غربه کياه و نباتات ایچره کیدرك (شراب خانه) کندینه کلدك. بر پشته اوزرینه زیارتکاهلی، اوچیوز خانه لی معمور و آبادان، باغ، باغچه سی بی حساب کویدر. قارص حدودده ز عامتدر. آندن ینه غربه چمنزار دشتلردن، طاغ انکلرندن کیدرك (۴) ساعتده (بکم) کندینه کلدك. اسکیدن اوزون حسن شاهک دختر پا کیزه اخترینک کوپو اولدیغندن الی الآن (بکم) کندی دیرلر. چونکه عجملر شاه قزلرینه (بکم) تعبیر ایدرلر. بوراسی قارص حکمنده اوچیوز خانه لی کویدر. اهالیسی ارمنی و آزنووور کورجیسی در. اما اصل شهر عظیمنی تیمور بی نور خراب ایتمش. حالا آرپه چایی کنارنده آثار بناسی ظاهر و باهردر. او بنالر ایچره یدی عدد عالی کنبدلر واردر. ایچلرنده آق قیونلی شاهلرندن (مجندی خان، اوشار خان، اوتفه بای خان، کوندوز بای خان) آدلو شاهلر سر یرلری اوزره کیمی یاتار، کیمی اوتورر، کویاحیاتده درلر. هر شخصک. سنک مزارنده، عتبۀ علیاسنده اسم و رسمی، سبب موتی تاریخلیه تحریر اولنمشدر. بو خراب شهرک اوچ چور هسی بیوک یایلاقلردر. کیدرك (شوره کل) قلعه سنه کلدك.⁴⁰⁸

ერეენიდან შვიდასიანი ქარავნით გამოვედით, დასავლეთისაკენ ხუთი საათი ვიარეთ და სოფელ აბდალლარში მოვედით. ასკომლიანი, ბალგენახიანი სპარსული სოფელია. დაპყრობის დროს ყარსის ფარგლებში შევიდა, მაგრამ ახლა ირანს ეკუთვნის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ოთხი საათი ვიარეთ და სოფელ იბარანს მივალწიეთ. ხუთასკომლიანი სოფელია. გოქდოლაკის ტომისაა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ბალახით და სხვა მცენარეულით დაფარულ [ადგილებში] და სოფელ შარაბხანეში მივედით. გორაკზე მდებარე, წმიდაადგილებიანი, სამასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული, ურიცხვ ბალგენახიანი სოფელია. იგი ზეამეთია ყარსის ფარგლებში. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ მდებარეობის ველებსა და მთის დროს უზუნ ჰასან შაჰის ვარსკვლავით კდემამოსილი ქალიშვილის სოფელი იყო, დღესაც ბეგუმის სოფელს უწოდებენ. ეს იმიტომ, რომ სპარსელები შაჰის ქალიშვილებს „ბეგუმ“-ს უწოდებენ. იგი ყარსის საბრძანებელშია. სამასკომლიანი სოფელია. მისი მცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები. მაგრამ ეს ოდესღაც დიდი ქალაქი ძირითადად დასაბრძანებელმა თემურმა დაანგრია. ამჟამად არფა-ჩადს ნაპირზე წარსულის ძეგლების ნაგებობანი ჩანს. ამ შენობებს შორის შვიდი მაღალი გუმბათია. შიგ ტახტებზე მოუთავსებიათ ზოგი დაწოლილი, ზოგი დამჯდარი, თითქოს ცოცხლები არიანო, აკყოფუნლუს შაჰები: მეჯენდი-ხანი, ავშარ-ხანი, უთფაბად-ხანი, გუნდუბად-ხანი. ყოველი კაცის საფლავის ქვაზე, მაღალ აკლდამაზე აღნიშნულია სახელი და გამოსახულება, სიკვდილის მიზეზი და თარიღი. ამ დანგრეული ქალაქის გარშემო დიდი იალაღებია.⁴⁰⁹

ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი

[1640-1647 წწ.]

اوصاف قلعه قديم شوره كل

سلطان حسين بايقرا بو شهرک ديبندن جريان ايدن آرپه چاينک هواسندن حظ ايدوب بو قلعه يی (حکيم شوره کری) نك تعليميله انشا و اعمار ایتمشدر. صوکره قره یوسف تصرفنده ايکن تیمور خراب ایتمشدر. صوکره ینه معمور اولمشسه ده سليمان خان نخچوان فتحنه کیدركن طلیعه عسکری بو شهری خراب ایتمشدر. اما حالا آرپه چایی کنارنده تیمورک خراب ایتدیکی یرلرک آثاری باقی قالان طاق کسرالردن، عظیم قبه لردن بللدر. تحفه تاریخنک تحریری اوزره علم موسیقیده کی قرق سکز

ترکييدن (شوره کر) ترکیبی بو حکیم شهر معمور اولورکن ایجاد ایتمش واسمنه (شوره کر) دیمشدر. حتی بو شهرک بیوک، کوچک چمله اهالیسی اهل ذوق و صفا اولوب طرز عجمانه ده شوره کر و عرض بار آغازه لريله معنیلر اوقورلر. شهر اوقدر معمور دکلدر. قلعه سی خرابدر. اوچیوز خانه سی وارد. ناحیه لرینک چوغی آرپه چایی قارشوسنده اولدیغندن روان حکمنده در. بری طرفی جمله قارص حکمنده در. بوراسی ده کورجستاندر. چونکه عرض و زنگی نهرلرینک شمالندن قرق قوناق کوه آلبرزی آشوب بحر خزره وارانجه یه قدر طاغستان و کورجستان عدا و لنور. غرب طرفی ارضرومه اولاشیر. بورادن جانب غربه کیدرک بش ساعته آلتی چای کچدک. جمله سی کوچک صولدر. بعضیسی کورجستاندن، بعضیسی آز غور طاغلرندن کلوب بو قریه لردن عبور ایدرک عرض نهرینه ریزان اولور. بعض بوللری باتاقلق و چمنزارلقد. (کچدی) ناحیه سنه کلدک. بر نهری وار، اسمی معلوم دکل. سلطان مراد خان روانه کیدرکن بو چایدن کچوب سرا پرده سی زمینده بر ضفه بنا اولنمش. حالا آثاری ظاهردر. قارص اعیانی درت چوره سنه بعض منتها شجرلر دیکوب نمازگاه ایدنکشلر. آینده و رونده یه مهمان اوله جق بر چراکاهدر. ینه غربه بر هامون محصولدار ایچره کیدرک (بولانق) قریه سنه کلدک.⁴¹⁰

შურაგელის ძველი ციხის აღწერა

სულთანის ჰუსეინ ბაიკარა დატკბა ჰაერით, რომელიც ამ ქალაქის ძირას გამავალ მდინარე არფაჩის [ნაპირებზეა], ეს ციხე ააგო და გააშენა ექიმ შურაგერის მითითებით. შემდეგ, როდესაც ყარა-უსუფის მფლობელობაში იყო, თემურმა დაანგრია. თუმცა შემდეგ ისევ გაშენდა, მაგრამ ქალაქი მაშინ დაანგრია [სულთან] სულეიმან-ხანის მეწინავე ლაშქარმა, როდესაც ნახჭევანის დასაპყრობად მიდიოდა. მაგრამ მდინარე არფა-ჩაღს ნაპირებზე ახლაც შეიმჩნევა სასახლეები და დიდი გუმბათები, რომლებიც თემურის მიერ დანგრეულ ადგილებზე დარჩნენ. „თუჰედ“ წოდებულ ისტორიის აღწერის მიხედვით მუსიკის მეცნიერებაში რომ ორმოცდარვა შემადგენელი ნაწილია, ერთი შურაგელისაა. ქალაქი რომ შენდებოდა, ამ ექიმმა გამოიგონა იგი და რომ აშენდა, ქალაქს სახელად შურაგელი ეწოდა. ამ ქალაქის მცხოვრებლები, დიდი და პატარა, სიამტკბილობისა და მოლხენის მოყვარულია და სპარსულ ყაიდაზე შურაგელის ხმაზე ბაიათებს მღერიან. ქალაქი მაინცდამაინც კეთილნაშენი არ არის; ციხე დანგრეულია. სამასი სახლი აქვს. რადგანაც მისი ნაპირების უმრავლესობა არფა-ჩაღს გაღმა მდებარეობს, ერევანის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია. ესეც საქართველოდანაა. იმიტომ, რომ მდინარე არფისა და ზანგის ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი, კავკასიონის მთების ჩათვლით, ხაზართა ზღვამდე დაღისტნად და საქართველოდ ითვლება. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს.⁴¹¹

შორაგელი ქართლ-კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი

ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა

[1780 წ.]

ხოლო წელსა 1780-სა... ერევანის ხანი უსეინ-ალი ხან უკუდგა და არღარა მისცა ხარკი... და ბრძანა მყისვე მეფემან ირაკლი მოწვევად ლაშქრისა ქართლ-კახეთისა და ლეკნიცა მოიწვია ჯარად რაოდენიმე ათასი და წარვიდა. ამასვე წელსა აგვისტოს მოვიდა და დასდგა შირაბათის სოფელში, რომელი შორავს ერევანს ვიდრე ორს ალაჯადმდე. და იწყო ჯარმან რბევად ერევანისა და აღარსად დარჩა შენობა თვინიერ ერევანისა და ეჩმიაწინისა. ამასვე დროსა დამორჩილებულ იყვნენ ირაკლისადმი განჯა, ყარაბაღი და მოერთვნენ მუნით ჯარნიცა რაოდენიმე ათასნი... და ეგრეთვე მოერთვა ერევანის მამულში მდგომი შამდინალა ქურთი,

ძლიერი კაცი და მრავალთა ქურთთა მეპატრონე და მოსცა თავი თვისი ყმად. გარდა ამისა შორაგლის სულტანი ყარამან მოვიდა და მოერთვა ყმად ყოვლითა შორაგლის ხალხითა და მამულითა. და ესეოდენ განძლიერდა ერევანს ყოფისა ჟამსა მეფე ირაკლი, რომელ ელოდნენ ერანელნი უთუოდ გახელმწიფდება და ერანის ნაწილებსაც დაიჭერსო.⁴¹²

ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა

[1780 წ.]

შორაგლისა ყარამან სულთანი, სთხოვა მეფესა ერეკლეს შეცოდებისა მიტეგება და აღუთქვა ფიცით და თავსმდებებით, რათა საუკუნოდ არღარა იკადნიეროს ერევნის ხანისა მორჩილება, გინა ბრძანებისა მისისა გაგონება, არამედ როგორათაც შორაგალი მარადის საქართველოს მეფეთ ყმანი ყოფილან, ეგრეთ ემორჩილებოდეს მეფესა ერეკლეს. და თუ მუხანათობა ან სიმტყუნე რამ შეაჩნდეს, გარდახდეს და დაისაჯოს როგორათაც მეფეს ნებავს, რადგანაც შორაგალი საქართველოს მამულია, დაიმკვიდრა მეფემან საუკუნოდ.⁴¹³

გასაყიდი სურსათ-სანოვანის რესურსები

[1783 წ.]

ჩვენს ქვეყანაში სად რაოდენი პრავიანტი, თივა და ბზე შეიძლება, ამას ქვევით თვითეულად დაიწერება. ქართლში შეიძლება პრავიანტი ექვსი ათას სამას სამოცი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ექვსი ათას სამას სამოცი ურემი. კახეთში შეიძლება პრავიანტი ექვსი ათას სამოცი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ექვსი ათას სამოცი ურემი. სომხით-საბარათაშვილოში შეიძლება პრავიანტი ორი ათას ათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორი ათას ათი ურემი. ფაშაკსა და ბორჩალუში შეიძლება პრავიანტი ათას სამას თოთხმეტი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ათას სამას თოთხმეტი ურემი. ყაზახში შეიძლება პრავიანტი სამი ათას ოცდაათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება სამი ათას ოცდაათი ურემი. შამშადილსა და შამქორში შეიძლება პრავიანტი ორი ათას ოცი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორი ათას ოცი ურემი. განჯაში შეიძლება პრავიანტი ექვსას ექვსი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ექვსას ექვსი ურემი. ერევანს შეიძლება პრავიანტი სამი ათას ოთხასი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება სამი ათას ოთხასი ურემი. შორაგალს შეიძლება პრავიანტი ორასი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორასი ურემი. ზემოწერილის პრავიანტისა, თივისა და ბზის შოვნა ქრისტიშობის ათამდის შეიძლება...⁴¹⁴

შორაქალის უფროსის ყარიმა უზბაშის მიწერილობა ერეკლე II-ს

[1784 წ. 7 მარტი]

ქ. თქვენს სიმაღლესთან განცხადებულია: მე თქვენის კარისა ერთი ფარეში მონა ვარ, თქვენს გარდა ჩემი მისამართი არსად არის. ზეით ღმერთთა ჩემი პატრონი და ქვეით თქვენ ხართ. ამის გამო დამჭირდა, რომ რაც ამბავი შევიტყო, თქვენ მოგახსენო. ამბავი ასეა: რუსეთიდან ერთი წიგნი მოსულა ოსმალთ ჯელმწიფის კარზე, ხონთქარს იმ წიგნის პირი და თითონც წიგნი მოუწერია ადრიბეჟანის ხანებთან და ფათალი-ხანთან და დალისტნის უფროსებთან...⁴¹⁵

ყარსის ქვეყნის ალაზის ციხის უფროსის წიგნის პირი შორაგალის უფროსს ყარამანთან

[1784 წ. 3 ივნისი]

ჩემო ძმაო, ოსმალთ მხრის ამბის შეტყობინება გებძანათ. ახლა ხონთქრის კარიდამ ერთი სალახორი წამოსულა, იმას ბძანება აქვს, რომ დიარბეჟირისა და მარეშის ქვეყნის ჯარები

შემოიყაროს და ყარსის ფაშასთან მოვიდეს... აქეთ ყარსის მხარეს დიდის სურსათის თაღარიკის ბძანება მოვიდა და ამზადებენ... ამას წინათ ხალილ-აფენდი დალისტნის უფროსებთან რომ იყო, თუ იმის ამბავს იკითხავ, სულ დალისტნის უფროსების სიტყვა და მიწერილი ეს არის: რუსებთან და საქართველოს მეფესთან არას გზით ჩვენი შერიგება არ არის. ჩვენის რჯულის ველმწიფის ერთგულნი და მოსამსახურენი ვართ. თუ ველმწიფისაგან შეწავნა დაგვეხმარება და ბძანება მოგვივა, ჩვენ სულ შევიყრებით და საქართველოზედ მივალთო.⁴¹⁶

მეფე ერეკლე II-ის წერილი პოლკოვნიკ ბურნაშევისადმი

[1784 წ. 6 ივლისი]

...ამას წინათ ერევნის ხანი ყულამ-ალი-ხან და იმის ძმა თავის უჭკუობით და ავის ყოფაქცევის მიზეზით ბუნიათ-ალი-სულთანმა და იმის ბიძაშვილმა ყალანდარ-ბეგმა რომ დახოცეს, და ერევნელების მუჯალამა რომ მოგვივიდა მაჰმად-ხანის ხანად დასმისა – ამ საქმემ როგორც გაიარა ეს თქვენს მაღალშობილებას ამას უწინ ვაუწყებ. ჩვენ ჩვენი სარწმუნო კაცი მირზა გურგინა გავგზავნეთ, მაჰმად ხანსაც ხალათი გაუგზავნეთ და წიგნი მივსწერეთ. აქედამ მირზა გურგინა რომ მისულიყო თვითონ მაჰმად-ხანსაც და ერევნის უფროსებსაც ჩვენს ერთგულობაზე დაეფიცათ. ყულამ-ალი-ხან და იმის ძმა რომ მოეკლათ, იმ ხანში ერევნის ალაგებში არეულობა შექმნილიყო და ერთი იქაური ელი აირუმლუ აყრილიყო და შორაგალს, ჩვენი ერთგულნი კაცნი დგანან, რომლისაც უფროსს ყარამან ჰქვიან, იმასთან მოსულიყვნენ. ახლა იმ აირუმლუს უფროსებს ყარამანისათვის ეს სიტყვა ეთქვათ და ჩვენთან ამაზე საიდუმლოთ კაცი გამოეგზავნათ და ასე შემოეთვალათ: „თუ შენ გვიბძანებო ერევნის ციხეს დავიჭერთო და როცა გვიბოძებ შენს კაცებს იმათ მივაბარებო. ამ გზით შეგვიძლია: ბუნიათ-ალი-სულთანს და იმის ბიძაშვილს ყალანდარ-ბეგს და სხვათაც, ზოგიერთს ციხეში მყოფი, პირობა ჩვენთანა აქვსო და ვისაც ერევნის ციხის კარი აბარია და კლიტე აქვს ის ჩვენი მოყვარე არისო. ის გვეუბნება თუ თქვენ ჯარით მოხვალთ, ერთს ღამეს კარს გავაღებთ და შემოვიშვებთო“. ჩვენ ამათ სიტყვას ჯერ სწორეთ ვერ ვერწმუნებით და ჯერ ეს საქმე ამათგან დავაყენეთ, რომელიც ჩვენი გავგზავნილი კაცი, მირზა გურგინა იქ არის, ჩვენ ეს საქმე იმას მივანდევით. ამ საქმეს ის ურიგოთ არ დაიჭერს, თუ იმათს პირს სწორეთ დაინახავს და გულს დააჯერებს ამ საქმეს შეუდგება და თუ არ ამჯობინებს საქმეს არ წაახდენს. და ახლა იმის ამბის მაცურებელნი ვართ, ვნახოთ იქაური საქმე რას მდგომარეობაში შევა.⁴¹⁷

ბრძანება მეფე ერეკლე II-ისა მოქარავნებისადმი

[1788 წ. 18 აპრილი]

ქ. ჩვენი ბძანება არის, ვინცა-ვინ ერევანში ჩვენი მოქალაქენი ქარავნის კაცნი იმყოფებით. მერე ჩვენი ნასახიბაშის ნაიბი გოგია გამოგვიგზავნია და [შორაგელის განმგებელი] ყაჰრამან-სულთნისათვისაც მოგვიწერია, რომ თავისის ჯარით გამოგიძღვესთ და ლორემდისინ მშვიდობით მოგიყვანოსთ. და იმის მისაცემად გვიბძანებია, რომ საპალნებზედ ხუთი აბაზი უნდა მისცეთ სულთანსა და იმის კაცთა. და ლორეს აქეთ ლორელებისათვის გვიბძანებია, რომ წამოგიყვანონ. და ამ ხუთს აბაზს გარდა ათ-ათი შაური საპალნებზედამ ჩვენს ნასახიბაშის ნაიბს გოგიასაც უნდა მისცეთ თავის გასამრჯელოთ.⁴¹⁸

წერილი მეფე ერეკლე II-ისა იოსებ ბებუთაშვილისადმი

[1792 წ. 14 მარტი]

ქ. ჩვენ მაგიერ ჩვენგან პატივცემით სახსოვარს მისკარბაშს იოსებს მოკითხვა ეუწყოს. მერე შენი წიგნი მოგვივიდა და რაც მოგეწერათ, ყველა შევიტყვევით... მდივან აფენდის რომ ვარიანელი

ტყვე ჰყავს, იმის ბარობაზე რაც ლაპარაკი და დავა გარდაგბდომოდა, ესეები ყველა წვრილად ვიუწყეთ... ჩვენს ძმას ისაყ-ფაშასაც მოახსენე ჩვენ მაგიერად, რომ თუ მაგ ტყვეს ეშველა რამე, მაგისი სადღეგრძელო იქნება. ლეკებიც რომ მოგეწერა, თორმეტი ლეკი არისო, როცა წამოვალ, თან წამოვიყვანო, დიად კარგი იქნება, ხათრიჯამი გახადე და წამოვიყვანე. აქაური ჯარის ამბავს იკითხავ, თათარი და ლეკი ათასამდინ კაცი წამოვიდა შორაგალს და ფამბაკს გარდა, და ისინიც წამოვლენ. თქვენი და მანდაური ამბავი საჩქაროდ გვაცოდინე...⁴¹⁹

არმა ზაქარია ბებურიშვილისა, მეფე გიორგი XII-ის ოქმით

[1798 წ. 9 თებერვალი]

ჩემო ხელმწიფევე, ერთობაში დედაჩემი თქვენის ჭირის სანაცვლო შეიქნა და ბიძაჩემს ორი ფულისა არა დაუხარჯავს რა, ისევე დაუმარხავი გახლავსთ. მეორე ეს, ჩემო ხელმწიფევე, რომ: მოგესხენებათ, შორაგლის მოურაობა საერთოთ წყალობით გვჭირდა და რაც შემოსავალი გვქონდა, ისიც საერთო იყო. ამ ზაფხულს რომ შორაგალს გახლდათ, ისევე გაუყრელნი გახლდით და რაც მოიტანა, არასფერში წილი არაში დამიდო. წყალობას ვითხოვ, რადგან ჩვენი საქმე მოსამართლეებმა უნდა გაარიგონ, ერთი ოქმი გვებოძოს, რომ ამ საქმეზე იმათ მოგვარიგონ. [ოქმი] ქ. ბატონო მდივანბეგებო! ბებურიშვილს ზაქარიას ამ არზით ასე რომ მოუხსენებია, ამ საქმეზედაც ესე და ემიკალასბაში აიდემურ თქვენ უნდა მოარიგოთ და გარდაუწყვიტოთ, რომ სადაღო აღარა ჰქონდესთ რა.⁴²⁰

უფლისწულ დავითის წერილი თავად გარსევან ჭავჭავაძეს

[1799 წ. 26 აპრილი]

ამათმა სიმაღლემ მიბრძანა თქვენთან გამოცხადებად ყარსისა და ჩვენის სამდურავისა – მიზეზი და ვითარება როდესაც სცნა ოსმალთაგან საჩივარი: თუმცაღა თქვენ ეს საქმე განყოფითად იცით, რომ აღამამადხანს უწინაც ნიადაგ [ოთომანის] კარისა და [ახალციხის] ფაშის შეუკითხავად ალიბეგ ჩვენს ელებს გვიბირევედა და მიჰყავდა თავისთან, და იქიდან აქურდებდა და აავკაცებდა, და უმეტეს მაშინ დაამტკიცა, როდესაც აღამამადხანისაგან ნახა ეს ქვეყანა დასუსტებული, რომელმაც არა თუ მხოლოდ ჩვენნი ელნი გარდაგვიბირნა, შეხიზნულთაცა არღარ მისცა ნება წამოსვლად თავის მშობელს ქვეყანაში და მუნით ათარეშებს და სამდურავს უგდებს ჩვენთ ყმათ ჩვენში. ეს საქმე უსუფ ფაშასაც მისწერა ამათმა სიმაღლემ, რომელიც ახლა ვებირად წაიყვანეს აზრუმიდამ, მაგრამ არც იმის ბრძანება შეიწყნარეს და არც ჩვენი ყმა დაგვანებეს, და არც ავამაკობისაგან დასცხრენ. ოდეს ჯაფარყულიხან თავის ძმას მოადგა ხოის, მაშინ ერევნის წახდენაცა სწადდა, და მამადხანს რადგან ჯარი ეთხოვნა, და შესაწვეწველად ერევნისათვის და დასაცველად სარდალი და მოურავი ციციშვილი გიორგი რომ მიაშველა ჯარით, რომელსაც დრო ითხოვდა ამა პოლიტიკისა, ეს ჯარიც დასაცველად იმ ჯარისა წააყენა შორაგლისაკენ ამათმა სიმაღლემ. თუმცაღა სახე ესე აქვდა ამას ალიბეგისად ელებისა თხოვნისა, მაგრამ აზრი ზემოხსენებული იყო, მაგრამ ოსმალთ თავის განუნახველობით ველარ გასინჯეს საქმე, მოვიდნენ და შემოგვებნენ, და მაშინ დამარცხება ჩვენის ჯარისა პოლიტიკისაგან უცხო იქნებოდა, და თუ სამტეროთ ამათის სიმაღლისაგან წარგზავნილ ვყოფილ-ვიყავით, მაშინ ზიანი რამე ეცემოდათ მათ, და არათუ მხოლოდ ზიანი, ციხეებიც აიღებოდა ბაშორაგლისა, უზუნქილისისა და ყიზილჩახჩახისა, და უმეტეს მაშინ არ შეიძლებოდა ამათის სიმაღლისაგან ოსმალთ წყენა, როდესაც კოსტანტინეპოლეს უძლეველი მხედრობა რუსეთის იმპერიისა მიმშველელად არის, ვინადგან საქართველოც რუსეთივედ არის მოკიდებული. ამათ სიმაღლემ მომცა მე ბრძანება, რომ გამოაცხადოთ თქვენცა შესაბამისად ადგილსა დაუნაშავებლობაი ჩვენი და ესრეთ მართლად აღმოაჩინოთ უბრალოება ჩვენი ამით. დღესაც ხვანთქრის ფარვანები შინ უწყვიათ, რომელიც ამ ახლოს

ხანში მოუვიდათ ყარსის ფაშას და ალიბეგს, მაგრამ ჩვენს ელებს კიდევ მაინც არ გვაძლევენ, და თუ კი მაგათთან ოსმალნი შერიგებულნი არიან, ამას რატომ ასე შვრებიან? ხელმწიფემ ერთი აფიცარი გამოგზავნოს, რომ ჩვენი ელი მოგვცენ.⁴²¹

იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა

[1794-1799 წწ.]

შორაგალი, რომელიც არფაჩაის ხეობაზედ დგას. ყარსის შემოქმედს სამეფო: სოფელი ანუ ობა 7, გუმრი, ყარაქილისია, არტიგი, ყიფჩალი, სონავერდი, გორუმი, ბაშქანთი, ლორქეჩანი, ჯილოვხანი, ყაფლი, ანისი ძველად დიდი ქალაქი. ესენი ჩვენ დროს შენად იყო.⁴²²

იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა

[1794-1799 წწ.]

საძოვარნი ადგილნი და სათიბნი მინდორნი და მთებნი და სანადირონი ადგილნი სამეფო... სომხითისა: შორაგლის მთა, შამშადილის მთა, ყაზახის მთა გოგჩით... ფამბაკის მთა, შორაგლის მინდორი, შორაგლის მთა, პირაქეთ ალაგები.⁴²³

თავად ციციშვილის მიწერილობა გენერალ-მაიორ ნესვეტაევისადმი

[1805 წ. 17 სექტემბერი]

...Когда Шурагельская степь была под Грузинскими царями, то за выгонъ на оную изъ Турецкой границы скота для пастбы всегда взимаемо было изъ ста по одному, такъ точно какъ и Эриванскій Мамед-ханъ дѣлалъ, когда она подъ нимъ состояла.⁴²⁴

...როდესაც შორაგელის ველი ქართველ მეფეებს ეკუთვნოდა, თურქეთის საზღვრებიდან იქ საბალახედ საქონელს მოერეკებოდნენ და (საძოვრის სარგებლობისთვის) ასი პირუტყვიდან ერთი აიღებოდა. ასევე იქცეოდა ერევნელი მოჭამედ-ხანი, როდესაც (შორაგლის ველს) ფლობდა.⁴²⁵

სახელმწიფო მრჩევლის კოვალენსკის ჩანაწერები საქართველოზე

[1800 წ.]

...Онъ [Мегмед-ханъ] преисполненъ желанія быть подъ Высочайшимъ покровительствомъ и верховною властію Всероссийской Имперіи, но безъ посредства правительстве Грузинскаго. Отсюда и недоразумѣніе, по отшествіи уже Персидскихъ войсковъ, между имъ и здѣшнимъ правленіемъ обнаружившіяся, имѣють начало свое въ завладѣніи Грузією Шурагеломъ, – округою пограничною, которая издревле принадлежала къ Эривану, а потомъ по временамъ переходила изъ рукъ въ руки при случаяхъ несогласій между сими сосѣдями. Для положенія опредѣлительнаго соглашенія о владѣніи сею округою, относился Мегмед-ханъ къ его высочеству царю своимъ письмомъ, вмѣстѣ съ другими жалобами на пограничныхъ начальниковъ здѣшнихъ, прося также и меня въ томъ посредствовать; Но внушенія мои о дѣлѣ семъ не имѣли успѣха до времени послѣдовавшаго мнѣ отсель отзыва. При Мегмедъ-Ханѣ Эриванскомъ находится нѣкто Келбеты-ханъ, бывший Нахичеванскій владѣлецъ и лишенный мѣста своего вмѣстѣ съ зрѣніемъ отъ Ага-Магомедъ-хана, во время похода его на Грузію. Сей ханъ славится своею предприимчивостію, храбростію и велерѣчіемъ, человекъ дерзкій, злой и коварный. Онъ, найдя пристанище себѣ изъ одного человеклюбія у Мегмедъ-хана, – родни его, вмѣшивается во многія дѣла и совѣтами своими надъ добродушіемъ

сего послѣдняго много дѣйствуетъ. Сейто слѣпецъ предводительствовалъ войсками Эриванскими въ бывшую ихъ съ здѣшними въ прошедшемъ мѣсяцѣ сшибку и весьма вѣроятно, что на крайность рѣшился онъ безъ позволенія Мегмедъ-хана.⁴²⁶

მისი [მოჰამედ-ხანის] დიდი სურვილია, ხელმწიფის მფარველობისა და რუსეთის იმპერიის უმაღლესი ძალაუფლების ქვეშე შემოვიდეს, მაგრამ საქართველოს ხელისუფალთა შუამავლობის გარეშე. მასსა და აქაურ [ქართლ-კახეთის სამეფოს] ხელისუფალთ შორის არსებული ყველა უთანხმოება, რომელმაც თავი ირანელთა ჯარის გასვლისთანავე იჩინა, სათავეს ქართველთა მიერ შურაგელის დაპყრობიდან იღებს. ეს სასაზღვრო მხარე ძველთაგანვე ერევანს ეკუთვნოდა; მაგრამ დროდადრო, როგორც კი ამ ორ მეზობელს შორის უთანხმოება ჩამოვარდებოდა, ხელიდან ხელში გადადიოდა. მოჰამედ ხანმა წერილი გაუგზავნა მის უმაღლესობას მეფეს [გიორგი XII-ს] და ამ ოლქის კუთვნილებაზე შეთანხმება სთხოვა; იმავდროულად, აქაურ საზღვრის მოხელეებსაც უჩიოდა. მან მეც მომმართა თხოვნით, მეშუამდგომლა ამ საკითხზე; მაგრამ ჩემ შეგონებებს დღემდე შედეგი არ მოჰყოლია. მოჰამედ-ხან ერევნელთან იმყოფება ვინმე ქელბეთი-ხანი, ნახჭევნის ყოფილი მბრძანებელი; საქართველოზე ლაშქრობისას ალა-მაჰმად-ხანმა მას სამფლობელოც და თვალის ჩინიც წაართვა. ამ ხანს აზრიანი, მამაცი და ენაწყლიანი კაცის სახელი აქვს მოხვეჭილი, არის მოურიდებელი, ბოროტი და ცბიერი. თავისი ნათესავის, მოჰამედ-ხანის კაცთმოყვარეობის წყალობით თავშესაფარი მასთან ჰპოვა, მრავალ საქმეში ერევა და თავისი რჩევებით ამ უკანასკნელის კეთილბუნებობაზე დიდ გავლენას ახდენს. ეს უსინათლო სარდლობდა ერევნის ჯარებს, როდესაც აქაურებს შეეჯახნენ გასულ თვეში. სავარაუდოდ, ეს უკიდურესი ნაბიჯი მოჰამედ-ხანის ნებართვის გარეშე გადადგა.⁴²⁷

გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს

[1800 წ. 24 სექტემბერი]

Увѣдомясь объ отправленіи сердаря кн. Георгія Циціанова, 22-го сего сентября, съ Лезгинами въ числѣ 400 человекъ, на жаловань е. в. царя здѣшняго состоящихъ, въ провинцію Памбакъ, нужнымъ почель освѣдомиться отъ е. в., куда предпріянуть подвигъ сей, на что онъ изволилъ отвѣтствовать, что Эриванскій Мегмедъ-ханъ, издавна порываясь возвратить въ свое владѣніе провинцію Шорокгали, въ подданствѣ его находящуюся, нынѣ на оную угрожаетъ нападеніемъ, въ отвращеніе чего и назначена помянутая часть войска Лезгинскаго, подъ командою онаго князя Циціанова туда отправленна.⁴²⁸

როდესაც შევიტყვე, რომ 22 სექტემბერს სარდალი გიორგი ციციშვილი მ. უ. მეფის მიერ დაქირავებულ ლეკთა 400 კაციანი რაზმით ბამბაკის პროვინციაში გაემართა, საჭიროდ ჩავთვალე მეკითხა მ. უ., სად მოეწყო ლაშქრობა. პასუხად მან მომიგო, რომ ერევნის მოჰამედ-ხანი იმუქრება, თავს დაესხას მის ქვეშევრდომობაში მყოფ შორაგლის პროვინციას, რომლის დაბრუნებას [ხანი] დიდი ხანია ცდილობს; ამის თავიდან ასაცილებლად იქ გაიგზავნა ლეკთა ზემოხსენებული რაზმი თავად ციციშვილის სარდლობით.⁴²⁹

გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს

[1800 წ. 6 ოქტომბერი]

Эриванскій Магомедъ-хан для отторженія отъ власти царя здѣшняго провинцію Шурагели отрядилъ съ нѣсколькимъ числомъ Эриванцевъ находившагося при себѣ Калѣб-Али-хана, который еще отъ Ага-Магомедъ-хана лишень зрѣнія. Сей Келб-Али-ханъ, на сихъ дняхъ, по прибытіи на помощь къ рѣченной провинціи сердаря князя Циціанова съ частью Грузинскихъ войскъ въ 400 человекъ и людей

мелика Абова состоящихъ, напаль тотчасъ на сихъ послѣднихъ нечаянно и причиняя въ нихъ уронъ немалый въ убитыхъ и раненыхъ, одержать успѣлъ надъ ними верхъ примѣтный; а наконецъ, якобы пошелъ на самую крѣпость Шурагельскую и причинилъ оной крайнее раззореніе, потомъ ретировался во своясы. Шурагель – провинція, такъ какъ я въ изустномъ съ е. в. царемъ объясненіи слышалъ, – въ самомъ началѣ принадлежала великой Арменіи, отъ коей перешла во владѣніе Грузинское, гдѣ и состояла по техъ поръ, пока покоинный царь Ираклій не подарилъ ее во время власти своей надъ Эриваномъ хану Эриванскому. Мало по семь спустя, царь Ираклій былъ онымъ ханомъ прогнѣванъ и тогда же велѣлъ провинцію сію взять у него обратно и съ того времени она понынѣ пребывала въ Грузинскомъ владѣніи спокойно. Я догадываюсь, не есть-ли сіе Эриванскаго хана покушеніе слѣдствіемъ того, что еще въ началѣ прошлаго августа, какъ я посторонне извѣстился, писалъ онъ къ е. в. царю и къ министру бывшему Коваленскому по поводу возвращенія ему вышедшихъ изъ владѣній его Армянъ и магометанъ, въ числѣ трехсотъ семействъ, кои предварительно предназначаемы были мелику Абову, а нынѣ и дѣйствительно въ Грузіи поселяются, и просилъ удовлетворенія, угрожая въ противномъ случаѣ принятіемъ мѣръ мщенія, каковыя письма и нынѣ существуютъ.⁴³⁰

ერევენელმა მოჭამედ-ხანმა მასთან მყოფი ქალებ-ალი-ხანი, ალა-მაჭამედ-ხანისგან დაბრმავებული, ერევენელთა რაზმთან ერთად გამოგზავნა [ქართლ-კახეთში], რათა შურაგელის პროვინცია აქაური მეფის სამფლობელოებიდან მოგლიჯოს. რამდენიმე დღის წინ ქელებ-ალი-ხანი მოულოდნელად თავს დაესხა აღნიშნული პროვინციის დასახმარებლად მოსულ ქართულ ლაშქარს – 400 კაცისგან და მედიქ აბოვის რაზმისგან შემდგარს – თავად ციცივილის სარდლობით, დიდი ზიანი მიაცენა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით და მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა. ამის შემდეგ შურაგელის ციხის წინააღმდეგ დაიძრა, სასტიკად მოაოხრა და უკან გაბრუნდა. შურაგელის პროვინცია, როგორც მ. უ. მეფის საუბრებიდან შემიტყვია, თავდაპირველად დიდ სომხეთს ეკუთვნოდა, იქიდან საქართველოს საზღვრებში გადასულა და რჩებოდა მანამდე, სანამ [აწ] გარდაცვლილ მეფე ერეკლეს, ერევანზე მბრძანებლობისას, ერევნის ხანისთვის არ უჩუქებია. ცოტა ხნის შემდეგ მეფე ერეკლე ხანზე განრისხდა და მაშინვე ბრძანა, აღნიშნული პროვინცია მისგან წაეღოთ. იმ დღიდან ეს მხარე უშფოთველად იმყოფება საქართველოს საზღვრებში. ჩემი აზრით, ერევნის ხანის თავდასხმა გამოწვეულია შემდეგით: ჯერ კიდევ გასული აგვისტოს დასაწყისში, როგორც სხვათაგან მსმენია, ის წერილებს უგზავნიდა მ. უ. მეფეს და ყოფილ მინისტრს კოვალენსკის და ითხოვდა მისი საბრძანებლიდან წასული სომხებისა და მაჭამადიანების სამასი კომლის, – რომლებიც წინდაწინ მედიქ აბოვისთვის იყვნენ შეპირებულნი და ახლა მართლაც საქართველოში ესახლებიან – უკან დაბრუნებას; [მოთხოვნის] დაუკმაყოფილებლობის შემთხვევაში საპასუხო ზომების მიღებით იმუქრება. ეს წერილები ისევ არსებობს.⁴³¹

აიდემურ ვაჩნაძის მოხსენება იმპერატორ ალექსანდრე I-სადმი
[1801 წ. 9 ივნისი]

ყოვლად უგანათლებულესო დიდო ჯელმწიფევ, იმპერატორო ალექსანდრე პავლეს ძევ, თვითმპყრობელო სრულიად რუსეთისაო, ყოვლად მოწყალე ჯელმწიფევ! მოხსენება აიდემურის კნიაზ ვაჩნაძისაგან. სანატრელის მეფის ირაკლისაგან და სანატრელის მეფის გიორგისგან შორაგლის მოურაობა მქონდა სიგლით ბოძებული და ოცი თუმანი ჯამაგირი მუდამ წელს მებოძებოდა ამ სანატრელთ მეფეთაგან. თუმცა დღეს შორაგალი ჩვენს ჯელთ აღარ არის, მაგრამ დიდი იმედი მაქუს ძლიერის ჯელმწიფისაგან, რომ ისევ შემობლუდავს და ვითხოვ, რომ ჩემი სახელო შორაგლის მოურაობა და განწესებული ჯამაგირი ისევ მებოძოს, რომ შეძლების ჩემისაებრ ვმსახურო დიდის ჯელმწიფის საფარველს.⁴³²

გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს

[1801 წ. 13 ივლისი]

Выступивъ въ походъ съ войсками... въ Памбакскую провинцію, отправилъ я для развѣдыванія что дѣлается въ Эриванѣ одного вѣрнаго чѣловѣка изъ Грузинъ, а потомъ, слѣдуя къ провинціи сей, преодолѣвъ многія трудности въ пути къ оной и перешедъ разные дефилеи, 9-го числа прибылъ и расположился лагеремъ при рѣкѣ Памбакѣ, близь деревни Дарбаръ, гдѣ, разсматривая обстоятельство, прибытія моего сюда съ войсками требовавшія, нашель, Эриванскій Мегмедъ-ханъ, стараясь всячески, вмѣстѣ съ Нахичеванскимъ Келб-Али-ханомъ отвлечь жителей провинціи Памбакской отъ подданства Всемилостивѣйшаго Г. И. нашего и обратитъ въ свое, уговаривая ихъ къ сему, пріѣхалъ съ 400 чел. войскъ при немъ находящихся и одного бѣжавшегои зъ Грузіи татарскаго чиновника Ага-Бека къ границамъ Грузіи, который, расположась съ войсками сими въ Шурагельской провинціи, успель уже вывести 14 деревень татарскихъ, составляющихъ, полагая примѣрно, отъ 5 до 6 тысячъ мужеска и женска пола душъ, съ ихъ агаларами или старшинами, – нѣкоторыхъ по согласію, а другихъ къ тому принуждая, изъ жилищъ ихъ и растоложить аулами близь мѣста расположенія его съ войсками.⁴³³

როდესაც ჯარი ბამბაკის პროვინციისკენ დავძარი... ერთი სანდო ქართველი ერევანს გავგზავნე იქაურ საქმეთა დასაზვერად; პროვინციისკენ მიმავალ გზაზე მრავალი სირთულე დავძლიე, ბევრი ხეობა გადავიარე, 9 რიცხვში მივალწიე მდ. ბამბაკს და იქვე დავიბანაკე, სოფ. დარბარის მახლობლად. როდესაც შევისწავლე ვითარება, რომელიც ჯართან ერთად ჩემს ჩამოსვლას მოითხოვდა, აღმოვაჩინე, რომ ერევნელი მოჰამედ-ხანი ნახჭევნელ ქელბ-ალი-ხანთან ერთად ყოველ ღონეს ხმარობდა, ბამბაკის მცხოვრებნი ჩვენი ყოვლადმოწყალე ხელმწიფე იმპერატორის ქვეშევრდომობიდან გამოეყვანა და თავის (ქვეშევრდომებად) ექცია; მათ დასაყოლიებლად 400 კაციან რაზმთან და საქართველოდან გაქცეულ თათარ მოხელე ალა-ბეგთან ერთად საქართველოს საზღვრებთან, შურაგელის პროვინციაში დაბანაკდა. მან უკვე მოასწრო 14 თათრული სოფლის ანუ 5-6 ათასი მამაკაცისა და დედაკაცის გაყვანა, მათი ალაღარებით/უხუცესებით – ზოგი ნებით, ზოგი ძალით საცხოვრებლებიდან წაასხა და თავისი სამხედრო ბანაკის მახლობლად აულებად დაასახლა.⁴³⁴

გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს

[1801 წ. 5 აგვისტო]

За отсутствіемъ в. пр. препоручена мнѣ Грузія и я ее долженъ сохранить въ тѣхъ предѣлахъ, какъ она была при покойномъ царѣ, и потому я ему [Эриванскому Мегмедъ-хану] удовольворенія сдѣлать не могу, но напротивъ оную защищать буду и хотя я знаю, что Шорогали также принадлежать Грузіи, но какъ они были при покойномъ царѣ въ его владѣніи, то я объ нихъ и не вступаюсь.⁴³⁵

თქვენი აღმატებულების არყოფნაში საქართველო მე გადმომებარა და უნდა დავიცვა ის იმ საზღვრებში, რომლებშიც განსვენებული მეფის დროს იმყოფებოდა; ამიტომ მის [მოჰამედ-ხანის] (მოთხოვნებს) ვერ დავაკმაყოფილებ, პირიქით, მას [საქართველოს] დავიცავ და თუმცა ვიცი, რომ შორაგალიც საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ როგორც განსვენებული მეფის დროს იყო მის საბრძანებელში, მათ [შორაგელებს] არ ვესარჩლები.⁴³⁶

გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს

[1801 წ. დეკემბერი]

...Родитель ея в. не только въ бѣдномъ положеніи не находится, но изъ первыхъ богачей здѣшнихъ, и генерально за произведенныя имъ притѣсненія и неистовыя дѣла всѣми нетерпимъ Правителю

Грузіи Коваленскому, я чаю, памятно, когда въ бытность его здѣсь онъ изъ любостыжанія остановилъ караванъ Ганджинскій и изъ онаго присвоилъ себѣ нѣкоторыя вещи, за что ханъ посланного чиновника въ Шемаху за какими-то пушками долго держалъ въ крѣпости, а потомъ уступилъ Эриванскому хану Шурагельскую провинцію, коя и доднесь у него находится.⁴³⁷

...მისი აღმატებულების [დედოფალ მარიამის] შშობელი არათუ სიღარიბეში ცხოვრობს, არამედ ერთ-ერთი უმდიდრესთაგანია ადგილობრივთა შორის. საქართველოს მმართველს კოვალენსკის, მე ვგრძნობ, ის [გიორგი ციციშვილი] სძაგს მის მიერ ჩადენილი ყველა უსამართლობისა და ძალმომრეობისთვის; სამახსოვროა, როდესაც აქ იმყოფებოდა, ანგარებით განჯის ქარავანი გაძარცვა და იქიდან საქონელი მიითვისა, ამის გამო ხანმა შამახაში რაღაც ზარბაზნებისთვის გაგზავნილი მოხელე ციხეში დიდი ხნით დაამწყვდია; შემდეგ ერევნის ხანს დაუთმო შურაგელის პროვინცია, რომელიც მას დღემდე რჩება.⁴³⁸

სახელმწიფო პურის გადასახადი

[1802 წ.]

საქართველოში საზოგადოთ მცხოვრებელთ ყოველ წლივ განწესებული კომლზედ სამი კოდი სურსათი შეეწერებოდათ, ორი წილი პური და მესამედი ქერი; ოცდარი სტილიანი ლიტრით გამოართმევდნენ და იასაულებს საცა მიტანის ბრძანება ექნებოდათ, იქ მიატანინებდნენ და სამეფოს ხაზინაში დაიდებოდა. ყველას ამრიგათ ეთხოვებოდათ, როგორადაც სწერია: ...ყაზახელთ სომეხთ და თათრებს ერთმეოდათ, მახთას გარდა, კოდი ჰ (9000); შამშადილოელთ სომეხებს და თათრებს ერთმეოდათ კოდი ძ (3000); ფამბაკელთ სომეხთ და თათრებს ერთმეოდათ კოდი ჩფ (1500). შორაგლელთ სურსათის მაგიერ თეთრსა სთხოვდა, ხან ას თუმანს, ხან ორსა, ხან მეტსა და ხან ნაკლებსა.⁴³⁹

სახელმწიფო პურის გადასახადი

[1802 წ.]

ჩყბ (1802) წელსა, ოკდომბერს გ დღესა. ქართლში ყოველგან, გაღმა-გამოღმა, ქალაქის პირის სოფლებით, სომხით-საბარათაშვილოსა, თათრის ელებსა და სომხის სოფლებს ყველას განწესებული კომლზედ სამი კოდი სურსათი შესწერდათ, ორი წილი ფქვილი და მესამედი ქერი და ყველამ ასე უნდა გამოიღონ, როგორც აწერიათ: ... ყაზახმა, ერთობით თათრებმა და სომხებმა კოდი ცხრა ათასი; შამშადილმა, თათარმა და სომეხმა – კოდი სამი ათასი; შორაგალმა, თათარმა და სომეხებმა – კოდი ათას ხუთასი; ფამბაკმა, ერთობით თათრებმა და სომეხებმა კოდი ათას ხუთასი.⁴⁴⁰

ბამბაკის და შორაგელის აღალარების წერილი ალექსანდრე ბატონიშვილისადმი

[1803 წ.]

اجتماع در راه پنبک و این سامان توقف داشته منتظر ورود اخبار مسرت مآب و ورود جنود مسعود رکاب مقررہ حضرت پادشاهی بوده و می باشد و فرمان بندگان پرنواز میرزا و لکزیه و کاغذ بورچلو و غیره ایلات را فرستاده دلالت اجتماع گردانید و حال بطریق تعجیل عالیشان ام بک و حاجی ممی خان و حسن اقا را روانه خدمت گردانید و استدعا آن می باشد که باید قوشون مقررہ رکاب را بزودی بر داشته عازم اینصوب فرمایند انشا الله تعالی امیدوارم بعد از ورود جنود تمامی قوشون گرجستان در اندک زمان بخدمت ملازمان عالی جمع و مجموع کارها از یمن اقبال بی

زوال شاهی حسب المرام تصور خواهد شد.⁴⁴¹

ჯგუფი ფამბაკის გზაზე, ამ საზღვართან შეჩერდა. ელოდებოდა და ელის სასიხარულო ცნობების მიღებას და მისი უდიდებულესობა მეფის მხლებელი ბედნიერი ლაშქრის შემოსვლას. [თქვენს] მონებს – ფარნავაზ მირზასა და ლეკებს – გაეგზავნათ ბრძანება, [ხოლო] ბორჩალოსა და სხვა მხარეებს – წერილი, რომ შემოგვიერთდნენ. ახლა სასწრაფოდ გაახლებთ ალიშამ ადამ-ბეგს, ჰაჯი მომი-ხანსა და ჰასან-ალას და გთხოვთ, რომ თანმხლები ლაშქარი დროულად წამოიყვანოთ და აქეთ დაიძრაოთ. თუკი ალაჰმა ინება, იმედი მაქვს, ლაშქრის შემოსვლის შემდეგ საქართველოს მთელი ჯარი მცირე დროში მისი უდიდებულესობის სამსახურად შეიკრიბება და, მეფის დაუვალი ბედნიერი ბედის ვარსკვლავის წყალობით, ყოველივე სურვილისამებრ განხორციელდება...⁴⁴²

До получения высочайшаго шахскаго фирмана мы, собравъ ополчение Памбакское и Шурагельское, ждали радостныхъ вѣстей изъ шахскаго лагеря. Между тѣмъ получили приказъ Парнаваз-мирзы и прокламаціи Лезгинамъ, Борчалинцамъ и прочимъ племенамъ. Теперь съ поспѣшностью посылаемъ къ вамъ Хаджи-Мами-хана и Хасан-агу и покорнѣйше просимъ немедленно двинуться сюда с имѣющимъ при вашихъ стременахъ войскомъ. По прибытіи сюда мы увѣрены, что все Грузинское войско поспѣшитъ къ вашимъ услугамъ и всѣ дѣла по неизмѣнному счастію шахскому примутъ вождѣльный видъ.⁴⁴³

შაჰის უზენაესი ფირმანის მიღებამდე ჩვენ შევყარეთ ბამბაკისა და შურაგელის ლაშქარი და ველოდებოდით სასიხარულო ცნობებს შაჰის ბანაკიდან. ამასობაში მივიღეთ ფარნავაზ-მირზას ბრძანება და მოწოდებები ლეკებისადმი, ბორჩალოელებისადმი და სხვა ტომებისადმი. ახლა მსწრაფლ ვაგზავნით თქვენთან ჰაჯი-მამი-ხანს და ჰასან-ალას და უმორჩილესად გთხოვთ დაუყოვნებლივ გამოემართოთ აქეთ თქვენს განკარგულებაში არსებული ჯარით. დარწმუნებულნი ვართ, რომ თქვენი გამოჩენისთანავე საქართველოს მთელი მხედრობა დაუყოვნებლივ თქვენს სამსახურში ჩადგება და ყველა საქმე უცილობელი ბედნიერებისთვის მიიღებს სათანადო სახეს.⁴⁴⁴

თავად ციციანოვის წერილი შორაგელის ბუღად სულთანს
[1804 წ. 14 სექტემბერი]

Бывъ извѣстенъ, что и прежде сего, когда Грузія состояла еще подъ управленіемъ Грузинскихъ царей, почтенные Шурагельскіе султаны служили имъ и находились подъ ихъ властію; теперь, когда Грузія 3-ій годъ уже покоится подъ кроткою и миролюбивою властію великаго и всемилостивейшаго моего Г. И., призываю васъ, единственно для блага вашего и вамъ подвластныхъ, вступить въ высокое покровительство и подданство Всероссійское, бывъ увѣрены, что подъ кроткимъ ея правленіемъ найдете вы миръ и собственное ваше благо.⁴⁴⁵

უწყებულ ვარ, რომ უწინაც, როდესაც საქართველოს ქართველი მეფეები განაგებდნენ, შორაგელის პატივსაცემი სულთნები მათ ემსახურებოდნენ და მათი ძალაუფლების ქვეშ იმყოფებოდნენ. უკვე მესამე წელია, საქართველო ჩემი დიადი და ყოვლადმოწყალე ხელმწიფე იმპერატორის მშვიდობიანი ძალაუფლების ქვეშ განისვენებს; ამიტომ დღეს მოგიწოდებთ, მხოლოდ და მხოლოდ თქვენი და თქვენი ქვეშევრდომების სასიკეთოდ, მიიღოთ რუსეთის მფარველობა და ქვეშევრდომობა. დარწმუნებულნი იყავით, რომ მისი მშვიდობიანი მმართველობა მოგიტანთ დაწყნარებას და კეთილდღეობას.⁴⁴⁶

თავად ციციანოვის ყოვლად უქვეშევრდომესი მოხსენება
[1805 წ. 22 მაისი]

Имѣю счастіе всеподданнѣйше донести В. И. В., что богатѣйшая хлѣбородствомъ Шурагельская

провинція, коей жители нерѣдко набѣгами обезпокоивали Памбакскія селенія, теперь пала къ священнымъ стопамъ В. И. В. и присоединена к обширнѣйшей Всероссійской Имперіи...⁴⁴⁷

მაქვს ბედნიერება, ყოვლად უქვეშევრდომესად მოვახსენო თქვენს საიმპერატორო უდიდებულესობას, რომ პურეულით უმდიდრესი შორაგელის პროვინცია, რომლის მცხოვრებნი ხშირად ესხმოდნენ ბამბაკის სოფლებს, ახლა თქვენი საიმპერატორო უდიდებულესობის ღვთაებრივ ფერხთ ქვეშ არის და შეუერთდა რუსეთის ვრცელ იმპერიას...⁴⁴⁸

დადგენილება ბუღად სულთნის რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლის შესახებ

[1805 წ.]

Какъ Шурагельское владеніе отнынѣ и навсегда присоединено къ Грузіи, слѣдовательно и къ Всероссійской Имперіи и жители Шурагельскіе отсель навсегда ни въ чемъ не будутъ различаться отъ жителей Грузіи...⁴⁴⁹

ვინაიდან შურაგლის სამფლობელო ამიერიდან და სამუდამოდ შეუერთდა საქართველოს და, შესაბამისად, რუსეთის იმპერიას და არ იქნება არანაირი განსხვავება შორაგლისა და საქართველოს მაცხოვრებლებს შორის...⁴⁵⁰

შენიშვნები

- 1 ლეონტი მროველი 1955: 45.
- 2 **ღ.სონი** 1971: 494.
- 3 ლევონდი 2012: 125.
- 4 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 103-104.
- 5 იონე დრასხანაკერტი 1965: 103-104.
- 6 სტეფანე მტბევი 1963: 176-178.
- 7 ჰასან რუმლი 1966: 9.
- 8 ჰასან რუმლი 1966: 20.
- 9 ჰასან რუმლი 1966: 14.
- 10 ჰასან რუმლი 1966: 25.
- 11 ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 5.
- 12 **სიმონი ყაიხურაძე** 1894: 195-196.
- 13 სიმონ ერევანი 1997: 92-93.
- 14 იესე ბარათაშვილი 1950: 57.
- 15 **ქაროლი არქილი** 1862: 111.
- 16 ვარდანი 2002: 132-133.
- 17 **ქაყაყაიანიძე სერჟი ზიქიანის** 1978: 60-63.
- 18 წამებად წმიდისა შუშანიკისი 1978: 60-63.
- 19 **ქაროლი არქილი** 1862: 69-70.
- 20 ვარდანი 2002: 95.
- 21 **ღაყარაი სარკიაძე** 1870: 39.
- 22 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 23 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 43-44.
- 24 იონე დრასხანაკერტი 1965: 43-44.
- 25 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 90-92.
- 26 იონე დრასხანაკერტი 1965: 90-92.
- 27 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 105.
- 28 იონე დრასხანაკერტი 1965: 105.
- 29 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 117-118.
- 30 იონე დრასხანაკერტი 1965: 117-118.
- 31 **ზაკოქიანი** 1956: 336-337.
- 32 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 33 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 235-236.
- 34 იონე დრასხანაკერტი 1965: 235-236.
- 35 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 241.
- 36 იონე დრასხანაკერტი 1965: 241.
- 37 **სტეფანოს ტარონევი** 2010: 760-761.
- 38 სტეფანოს ტარონევი 2005: 278.
- 39 **სტეფანოს ტარონევი** 2010: 805-806.
- 40 სტეფანოს ტარონევი 2005: 280.
- 41 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 109-111.
- 42 იონე დრასხანაკერტი 1965: 109-111.
- 43 **სტეფანოს ტარონევი** 2010: 744.
- 44 სტეფანოს ტარონევი 2005: 277-278.
- 45 **ნაყიბი ყაიხურაძე** 1921: 80-81.
- 46 ფსევდო-შაბუში 1975: 162.
- 47 **სიმონი არქილი** 1860: 56.
- 48 მხითარ აირივანი 1990: 74.
- 49 **ნაყიბი ყაიხურაძე** 1921: 65-66.
- 50 ფსევდო-შაბუში 1975: 159.
- 51 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 161-162.
- 52 იონე დრასხანაკერტი 1965: 161-162.
- 53 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 224-227.
- 54 იონე დრასხანაკერტი 1965: 224-227.
- 55 **ზიქიანინსი ორასიანასკერტი** 1965: 243.
- 56 იონე დრასხანაკერტი 1965: 243.
- 57 **ქაროლი არქილი** 1862: 89-90.
- 58 ვარდანი 2002: 114-115.
- 59 **ზაკოქიანი** 1956: 501.
- 60 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 61 **სიმონი არქილი** 1860: 56.
- 62 მხითარ აირივანი 1990: 74.
- 63 **სტეფანოს ტარონევი** 2010: 825-826.
- 64 სტეფანოს ტარონევი 2005: 285.
- 65 **სიმონი არქილი** 1860: 57.
- 66 მხითარ აირივანი 1990: 75.
- 67 სურგულაძე 2015: 331.
- 68 **სამიქიანი** ს. ს. ჯიქიანი 2014: 175-176.

- 69 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 70 **Կիրակոս Գանձասեցի** 1961: 87.
- 71 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
- 72 **Վարդան Արեվելի** 1862: 89.
- 73 ვარდანი 2002: 114.
- 74 **Ստեփաննոս Օրբելյան II**, 1859: 32-33.
- 75 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
- 76 **Ստեփաննոս Օրբելյան II**, 1859: 203.
- 77 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
- 78 **Հակոբյան** 1956: 337.
- 79 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 80 ტაბალუა 1984: 240.
- 81 ტაბალუა 1984: 177.
- 82 თაყაიშვილი 1907: 83-85.
- 83 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 472-473.
- 84 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 193-194.
- 85 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 425-426.
- 86 **Արիստასენ Լաստիქերցի** 1963: 27-28.
- 87 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44-45.
- 88 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 7-9.
- 89 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 90 **Վարդան Արեվելի** 1862: 92.
- 91 ვარდანი 2002: 117.
- 92 **Վարդան Արեվելի** 1862: 93.
- 93 ვარდანი 2002: 117.
- 94 აბდალაძე 2005: 169.
- 95 აბდალაძე 2005: 29-30.
- 96 **Արիստასენ Լաստիქերցი** 1963: 30-31.
- 97 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 46-47.
- 98 Skylitzes 1973: 435.
- 99 გიორგი კედრენე 1963: 59.
- 100 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 64.
- 101 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 102 **Մատթևոս Ուռհայեցი** 1898: 84.
- 103 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 104 **Մատթևոս Ուռհայեցი** 1898: 84-85.
- 105 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 106 Skylitzes 1973: 435-436.
- 107 გიორგი კედრენე 1963: 60-61.
- 108 **Արիստასენ Լաստիქերցი** 1963: 60.
- 109 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 68.
- 110 **Արիստასენ Լաստիქերցი** 1963: 62-63.
- 111 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 70-71.
- 112 მათიანე ქართლისა 1955: 298.
- 113 **Պատմութիւն Վրաց** 1953: 226.
- 114 აბულაძე 1953: 226.
- 115 მათიანე ქართლისა 1955: 300.
- 116 **Հակոբյան** 1956: 384.
- 117 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 118 მათიანე ქართლისა 1955: 303.
- 119 მათიანე ქართლისა 1955, 304-305.
- 120 Gautier 1984: 125.
- 121 გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონი 1963: 246-247.
- 122 მათიანე ქართლისა 1955, 306-307.
- 123 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 144-146.
- 124 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 125 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 116-117.
- 126 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 127 ал-Хусайни 1980: 62-67.
- 128 ალ-ჰუსეინი 1976: 188-190.
- 129 Ibn al-Athir 1966, X: 37-39.
- 130 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 131 **Պատմութիւն Վրաց** 1953: 229.
- 132 აბულაძე 1953: 229.
- 133 **Վարդան Արեվելի** 1862: 101.
- 134 ვარდანი 2002: 124.
- 135 **Հակოբյան** 1956: 133.
- 136 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 137 **Ստեփաննոս Օրբելյան II**, 1859: 122-123.
- 138 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 36.
- 139 Brosset 1849: 147-149.
- 140 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 141 **Հակოբյան** 1956: 502.
- 142 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 143 **Հակოբյան** 1956: 502.
- 144 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 145 მათიანე ქართლისა 1955: 317.
- 146 **Վարդան Արեվելի** 1862: 106.
- 147 ვარდანი 2002: 128.
- 148 **Մատթևոս Ուռհայեցი** 1898: 350.
- 149 მათე ურჰაელი 1966: 246.
- 150 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 196-198.
- 151 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 359.
- 152 მათე ურჰაელი 1966: 248.
- 153 **Մამուլ Անցի և շարունակողներ** 2014: 206.
- 154 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 155 **Մխիթար Անցի** 1983: 108-109.
- 156 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 157 **Պատմութիւն Վրաց** 1953: 251-252.
- 158 აბულაძე 1953: 251-252.
- 159 **Վարդան Արեվելի** 1862: 118-119.
- 160 ვარდანი 2002: 139.
- 161 **Մխիթար Այրիվանցի** 1860: 62.
- 162 მხითარ აირივანეცი 1990: 79-80.
- 163 **Հակოբյան** 1956: 25.
- 164 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 165 **Ստեփաննոս Օրբելյան II**, 1859: 124.
- 166 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 38-39.
- 167 **Հակოբյան** 1951: 148.
- 168 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 169 თაყაიშვილი 1913: 62-63.
- 170 **Մատթևոս Ուռհայեցի** 1898: 365.

- 171 მათე ურჰაელი 1966: 248-249.
- 172 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 206-208.
- 173 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 174 **ქაროიან არსიქსეხი** 1862: 120.
- 175 ვარდანი 2002: 140.
- 176 **სქიქარ აქიქსანსეხი** 1860: 62.
- 177 მხითარ აირივანეცი 1990: 80.
- 178 **ქაროიან არსიქსეხი** 1862: 123.
- 179 ვარდანი 2002: 143.
- 180 Amedroz 1908: 338.
- 181 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 182 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 215.
- 183 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 184 **სქიქარ ღი** 2010: 436.
- 185 მხითარ გომი 1968: 47.
- 186 **სქიქარ აქიქსანსეხი** 1860: 63.
- 187 მხითარ აირივანეცი 1990: 80.
- 188 **ჯასოქსან** 1956: 25.
- 189 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 190 Amedroz 1908: 316.
- 191 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 192 აბდალაძე 2005: 173-174.
- 193 აბდალაძე 2005: 36.
- 194 ისტორიანი და აზმანი 1959: 5.
- 195 აბულაძე 1958: 355-356; ცხვილოელი 1900: 1-2; ჯავახიშვილი 1983: 229.
- 196 Peacock 2015: 254.
- 197 თარგმნა თეა შურლაიამ.
- 198 Amedroz 1908: 361.
- 199 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 200 Amedroz 1908: 361.
- 201 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 202 **ღიქიღი სრსე** 1898: 425-427.
- 203 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 204 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 218.
- 205 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 206 **სქიქარ ღი** 2010: 436-437.
- 207 მხითარ გომი 1968: 48-49.
- 208 **სქიქსეხ აათრი** 1871: 442.
- 209 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 210 ისტორიანი და აზმანი 1959: 6-10.
- 211 **სქიქარ ანსეხი** 1983: 109.
- 212 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 213 ლაშა გიორგის დროინდელი მემატთანე 1955: 367.
- 214 Ibn al-Athir 1966, XI: 278-279.
- 215 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 216 Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens 1916: 174.
- 217 ინგლისურიდან თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 218 Bar Hebraeus 1932, II: 101v-102r.
- 219 ინგლისურიდან თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
- 220 **ქაროიან არსიქსეხი** 1862: 126-127.
- 221 ვარდანი 2002: 146.
- 222 **ჯასოქსან** 1956: 25.
- 223 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 224 **სოსქანსი ორქესანი II**, 1859: 127-128.
- 225 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 42-43.
- 226 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 218.
- 227 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 228 Amedroz 1908: 361.
- 229 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 230 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 218.
- 231 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 232 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 218.
- 233 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 234 ისტორიანი და აზმანი 1959: 13-14.
- 235 Amedroz 1908: 364.
- 236 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 237 ისტორიანი და აზმანი 1959: 15.
- 238 **ჯასოქსან** 1956: 149.
- 239 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 240 ისტორიანი და აზმანი 1959: 15-16.
- 241 **სარქიქსან ა.** 1988: 206-208.
- 242 აბდალაძე 2005: 29-34.
- 243 Amedroz 1908: 362.
- 244 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 245 **ქაროიან არსიქსეხი** 1862: 129-130.
- 246 ვარდანი 2002: 148-149.
- 247 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 222.
- 248 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 249 **ჯასოქსან** 1956: 502.
- 250 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 251 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 222.
- 252 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 253 **ჯასოქსან** 1956: 502.
- 254 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 255 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 222.
- 256 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 257 **ჯასოქსან** 1956: 502.
- 258 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 259 **სოსქანსი ორქესანი II**, 1859: 129-130.
- 260 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 46-47.
- 261 **სარქიქსან ა.** 1988: 285.
- 262 აბდალაძე 2005: 40.
- 263 **ქაროიან არსიქსეხი** 1862: 138.
- 264 ვარდანი 2002: 156.
- 265 **ქიქსიქსი ღანდაქსეხი** 1961: 162-163, 166.
- 266 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
- 267 ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატთანე 1955: 368.
- 268 **ჯასოქსან** 1956: 37.
- 269 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 270 **სამოილ ანსეხი** და **ჯარონასკოიუნერ** 2014: 234-235.

- 271 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 272 **სამოქალაქო ომის ხსოვნის დღეები** 2014: 235.
- 273 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 274 **ზსო** 1956: 136.
- 275 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 276 **სტეფანოს ორბელიანი II**, 1859: 137-138.
- 277 **სტეფანოს ორბელიანი** 1978: 54-55.
- 278 **ბასილი ეზოსმოდვარი** 1959: 130-131.
- 279 **ბასილი ეზოსმოდვარი** 1959: 143-144.
- 280 **ქარაიანის წიგნი** 1862: 138-139.
- 281 ვარდანი 2002: 156-157.
- 282 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 167-168.
- 283 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 284 **საქართველოს დამაარსებელი** 1860: 65.
- 285 **მხიარული ანთროპოლოგი** 1990: 82.
- 286 **სტეფანოს ორბელიანი II**, 1859: 203.
- 287 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 288 **ზსო** 1956: 38.
- 289 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 290 **ისტორიანი და აზმანი** 1959: 100-103.
- 291 **ისტორიანი და აზმანი** 1959: 109-110.
- 292 **ქარაიანის წიგნი** 1862: 140.
- 293 ვარდანი 2002: 158.
- 294 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 186-187.
- 295 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 296 **ზსო** 1956: 136-137.
- 297 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 298 **საქართველოს დამაარსებელი** 1984: 84-85.
- 299 აბდლაძე 2005: 49.
- 300 **სტეფანოს ორბელიანი II**, 1859: 100-101.
- 301 **სტეფანოს ორბელიანი** 1985: 54-55.
- 302 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 164.
- 303 **საქართველოს დამაარსებელი** 1984: 134.
- 304 აბდლაძე 2005: 52.
- 305 **ტაბალა** 1984: 243-244.
- 306 **ტაბალა** 1984: 178-179.
- 307 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 168-169.
- 308 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 171-172.
- 309 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 177-178.
- 310 **Ibn al-Athir** 1966, XII: 459-460.
- 311 თარგმნა გოჩა ჯაფარიძემ.
- 312 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 180.
- 313 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 182-183.
- 314 **საქართველოს დამაარსებელი** 1984: 178-179.
- 315 აბდლაძე 2005: 56-57.
- 316 **ზსო** 1956: 41.
- 317 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 318 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 186.
- 319 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 187-188.
- 320 **საქართველოს დამაარსებელი** 1984: 196.
- 321 აბდლაძე 2005: 58-59.
- 322 **საქართველოს დამაარსებელი** 1984: 193-194.
- 323 აბდლაძე 2005: 59-60.
- 324 **ქარაიანის წიგნი** 1862: 144.
- 325 ვარდანი 2002: 162.
- 326 **ზსო** 1951: 26.
- 327 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 328 **ზსო** 1956: 41.
- 329 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 330 **სტეფანოს ორბელიანი II**, 1859: 149-150.
- 331 **სტეფანოს ორბელიანი** 1978: 71-73.
- 332 **სამოქალაქო ომის ხსოვნის დღეები** 2014: 245-246.
- 333 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 334 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 189-190.
- 335 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 257-260, 263.
- 336 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 337 **სამოქალაქო ომის ხსოვნის დღეები** 2014: 245.
- 338 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 339 **ზსო** 1951: 149.
- 340 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 341 **სამოქალაქო ომის ხსოვნის დღეები** 2014: 245.
- 342 თარგმნა მერაბ რობაქიძემ.
- 343 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 192.
- 344 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 195-196.
- 345 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 265-266.
- 346 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 347 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 289.
- 348 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 349 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 207-208.
- 350 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 211-212.
- 351 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 212-213.
- 352 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 215-217.
- 353 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 217-220.
- 354 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 224-225.
- 355 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 226-227.
- 356 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 321.
- 357 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 358 **Rubruk** 1839: 388-390.
- 359 **გუილიომ რუბრუკისი** 1942: 173-175.
- 360 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 238-239.
- 361 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 390.
- 362 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 363 **ქარაიანის წიგნი** 1862: 153.
- 364 ვარდანი 2002: 170.
- 365 **საქართველოს დამაარსებელი** 1961: 393.
- 366 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიძემ.
- 367 **ზსო** 1951: 43.
- 368 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 369 **ზსო** 1956: 144.
- 370 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
- 371 **საქართველოს დამაარსებელი** 1959: 250.
- 372 **სამოქალაქო ომის ხსოვნის დღეები** 2014: 253.

- 373 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 374 ასწლოვანი მათიანე 1959: 259.
 375 ასწლოვანი მათიანე 1959: 269-270.
 376 **ზასიყუან** 1956: 147.
 377 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
 378 ასწლოვანი მათიანე 1959: 283-284.
 379 **სთნქანსიუ ორქუან II**, 1859: 172-73.
 380 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 103-104.
 381 ასწლოვანი მათიანე 1959: 297.
 382 ასწლოვანი მათიანე 1959: 303-304.
 383 ასწლოვანი მათიანე 1959: 305-306.
 384 ასწლოვანი მათიანე 1959: 308-309.
 385 **საქსიყუან A.** 1984: 817-818.
 386 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 387 **ზასიყუან** 1956: 151.
 388 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 389 ასწლოვანი მათიანე 1959: 324.
 390 ასწლოვანი მათიანე 1959: 324.
 391 ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 41-42.
 392 ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 23-24.
 393 **ისაქსიყუან** 1950: 484-485.
 394 თარგმნა ირმა ხოსიტაშვილმა.
 395 **იოქსა სხიძენი** 1860: 19-20.
 396 თოვმა მეწოფეცი 1987: 24.
 397 **ისაქსიყუან** 1950: 621.
 398 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
 399 ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 99.
 400 **ღაქსიყუან საქსიყუან** 1870: 15.
 401 თარგმნა ვლადიმერ კეკელიამ.
 402 **ისაქსიყუან** 1955: 354-355.
 403 აბდალაძე 1978: 45.
 404 **ისაქსიყუან** 1967: 165.
 405 აბდალაძე 1978: 98.
 406 **ქელი** 1898/99: 335-336.
 407 ევლია ჩელები 1971: 311-312.
 408 **ქელი** 1898/99: 338-339.
 409 ევლია ჩელები 1971: 314.
 410 **ქელი** 1898/99: 339.
 411 ევლია ჩელები 1971: 314-315.
 412 ომან ხერხეულიძე 1989: 70.
 413 ომან ხერხეულიძე 1989: 94.
 414 **გამრეკელი** 1980: 85.
 415 **გამრეკელი** 1980: 149.
 416 **გამრეკელი** 1980: 179-180.
 417 **გამრეკელი** 1980: 196-197.
 418 **გამრეკელი** 1991: 114.
 419 თაყაიშვილი 1910: 61-62.
 420 დოლიძე 1985: 453.
 421 **ჯაგარელი** 1898: 165-66.
 422 იონა ბაგრატიონი 1986: 58.
 423 იონა ბაგრატიონი 1986: 79-80.
 424 **ბერჟე** 1868: 576.
 425 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 426 **ბერჟე** 1866: 119.
 427 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 428 **ბერჟე** 1866: 591.
 429 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 430 **ბერჟე** 1866: 158-159.
 431 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 432 ბერძენიშვილი 1955: 140.
 433 **ბერჟე** 1866: 599.
 434 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 435 **ბერჟე** 1866: 602.
 436 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 437 **ბერჟე** 1866: 221.
 438 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 439 ხანთაძე 1955: 154-155.
 440 ხანთაძე 1955: 155, 164.
 441 **ბერჟე** 1868: 579.
 442 თარგმნა თეა შურლაიამ.
 443 **ბერჟე** 1868: 579.
 444 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
 445 **ბერჟე** 1868: 571-572.
 446 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.
 447 **ბერჟე** 1868: 572.
 448 თარგმნა ზაზა სხირტლაძემ.
 449 **ბერჟე** 1868: 577.
 450 თარგმნა გიორგი ტეიშვილმა.

გმშ	გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები
იეიშ	ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები
ლხ	ლიტერატურა და ხელოვნება
მაცნე, ელს	საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია
მაცნე, იაეხს	საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია
მსკი	მსაღები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის
სეა	საქართველოს ეროვნული არქივი
სემ	საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
სინ	საქართველოს ისტორიის ნარკვევები
ქსიემ	ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი
ქწ	ქართული წყაროთმცოდნეობა
ხეც	ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
ძხდ	ძველი ხელოვნება დღეს
BK	<i>Bedi Kartlisa. Revue de Kartvélogie</i>
CRAI	<i>Comptes rendus des séances de l'année de l'Académie des inscriptions et belles-lettres</i>
CSCO	<i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
RBK	<i>Realexikon zur Byzantinischen Kunst</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient Chrétien</i>

ВВр	<i>Византийский Временник</i>
ЗВОИРАО	<i>Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического общества</i>
ЗКОИРАО	<i>Записки Классического Отделения Императорского Русского Археологического Общества</i>
ЗКОИРГО	<i>Записки Кавказского Отделения Императорского Русского Географического Общества</i>
ЗИАН	<i>Записки Императорской Академии Наук</i>
ИИАК	<i>Известия Императрической Археологической Комиссии</i>
ИИАН	<i>Известия Императорской Академии Наук</i>
ИКИАИ	<i>Известия Кавказского Историко-Археологического Института</i>
ТГЭ	<i>Труды Государственного Эрмитажа</i>
ХВ	<i>Христианский Восток</i>
ԼՀԳ	<i>Լրաբեր հասարակական գիտությունների</i>
ԲԵՀ	<i>Բանբեր Երեվանի Համալսարանի</i>
ՊԲՀ	<i>Պատմա-բանասիրական Հանդես</i>
ՀՀ	<i>Հայագիտական Հետազոտություններ</i>

- აბდალაძე 1978:** აბდალაძე ა., *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ* (თბილისი, 1978).
- აბდალაძე 2005:** აბდალაძე ა., *სომხურ ხელნაწერთა X-XIII საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების ცნობები საქართველოს შესახებ* (თბილისი, 2005).
- აბულაძე 1953:** აბულაძე ილ. გამომც., *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი* (თბილისი, 1953).
- აბულაძე 1958:** *ქართული ხელნაწერთა აღწერილობა*, II კოლექცია, ტ. II, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ელ. მეტრეველის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის რედაქციით (თბილისი, 1958).
- აბულაძე 1985:** აბულაძე ი., „სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გარშემო“, მისივე წიგნში: *შრომები*, IV (1985), 50-63.
- არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974:** არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია*, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1974).
- ასწლოვანი მათიანე 1959:** ასწლოვანი მათიანე, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 151-325.
- ბასილი ეზოსმოდვარი 1959:** ბასილი ეზოსმოდვარი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 115-150.
- ბაქრაძე 1880:** ბაქრაძე დ., „ბათუმის მაზრა; გეოგრაფიული, ისტორიული, ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური მიმოხილვა“, *დროება* №74, 1880, 1-3.
- ბენდიანიშვილი 1970:** ბენდიანიშვილი ალ., რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო, წიგნში: ირ. ანთელავა რედ., *სინ*, ტ. V (თბილისი, 1970), 439-453.
- ბერძენიშვილი 1955:** *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, გვიან ფეოდალური ხანა*, ტ. III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა (თბილისი, 1955).
- ბერძენიშვილი 1997:** ბერძენიშვილი მ., „ანისის ქართული წარწერა. 1218“, *ენციკლოპედია „საქართველო“* (თბილისი, 1997), 161.
- გიორგი კედრენე 1963:** გიორგი კედრენე, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. V, ტექსტები ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1963) 7-82.
- გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონი 1963:** გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონი, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. V, ტექსტები ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1963), 83-301.
- გუილიომ რუბრუკისი 1942:** გუილიომ რუბრუკისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, თარგმანი ფრანგულიდან გ. ქიქოძისა, *მსკი* 5 (თბილისი, 1942).
- დარჩიაშვილი 2010:** დარჩიაშვილი შ., *ძიებანი ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიიდან* (თბილისი, 2010).

დოლიძე 1970: *ქართული სამართლის ძეგლები*, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1970).

დოლიძე 1985: *ქართული სამართლის ძეგლები*, ტ. VIII, სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1985).

დონდუა 1969: დონდუა ვ., „К социально-экономической жизни средневековой Грузии по анисской надписи (1218) Епифания“, მისივე წიგნში: *საისტორიო ძეგლები*, ტ. I (თბილისი, 1969), 48-78.

დუმბაძე 1950: დუმბაძე მ., *ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე. ცხოვრება და მოღვაწეობა* (ბათუმი, 1950).

ევლია ჩელები 1971: *ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“*, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ტ. I (თბილისი, 1971).

ვარდანი 2002: ვარდანი, *მსოფლიო ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ (თბილისი, 2002).

ვახუშტი ბაგრატიონი 1885: ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ისტორია*, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. მ. ბაქრაძის მიერ, ნაწ. I (თბილისი, 1885).

თაყაიშვილი 1907: თაყაიშვილი ე., *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი*, ტ. I (ტფილისი, 1907).

თაყაიშვილი 1910: *საქართველოს სიძველენი*, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. III (ტფილისი, 1910).

თაყაიშვილი 1913: თაყაიშვილი ე., „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“ და შენიშვნები ამ ცნობების შესახებ, *ძველი საქართველო*, ტ. II (1913), 54-66.

თოვმა მეწოფეცი 1987: თოვმა მეწოფეცი, *ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლებისა*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო კ. კუციამ (თბილისი, 1987).

თურმანიძე 2008: თურმანიძე ო., „რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომი და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დაბრუნება“, *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, III (ბათუმი, 2008), 43-55.

იესე ბარათაშვილი 1950: იესე ბარათაშვილის ცხოვრე-

ბა-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავალით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ა. იოსელიანმა, *მსკი* 28 (თბილისი, 1950).

იოანე ბაგრატიონი 1986: იოანე ბაგრატიონი 1986, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა (თბილისი, 1986).

იოანე დრასხანაკერტელი 1965: იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1965).

ისტორიანი და აზმანი 1959: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 1-114.

კალანდია, ასათიანი 2010: კალანდია გ., ასათიანი ქ., „ტიგრან ჰონენცის ტაძრის ქართული წარწერები (ანისის პირველი ექსპედიციის ანგარიში)“, *ლხ* 9 (2010), 53-57.

კალანდია, ასათიანი 2011: კალანდია გ., ასათიანი ქ., „ანისის ნაქალაქარის ქართული წარწერები (I და II სამეცნიერო ექსპედიციის ანგარიშები)“, *ვალერი სილოგავა: მოგონებები, სამეცნიერო სტატიები* (თბილისი, 2011), 85-92.

კაპანაძე 1969: კაპანაძე დ., *ქართული ნუმისმატიკა* (თბილისი, 1969).

კეკელია 2012: კეკელია ვ., „ანისის ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის კონფესიონალური კუთვნილების საკითხისათვის“, *ივანე ჯავახიშვილი სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები V* (2012), 101-107.

კუდავა 2016: კუდავა ბ., „ტიგრან ჰონენცის ქართული წარწერა ანისში“, *ძბდ* 7 (2016), 118-131.

ლაშა გიორგის დროინდელი მემბტიანი 1955: ლაშა გიორგის დროინდელი მემბტიანი, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 365-371.

ლენტი მროველი 1955: ლენტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 3-138.

ლომოური 1938: ლომოური თ., „ფული შოთა რუსთა-

- ველის ეპოქაში“, კრებულში: ი. ჯავახიშვილი რედ., *შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა* (თბილისი, 1938), 283-316.
- მათე ურჭაელი 1966:** დავლიანიძე ლ., „მათე ურჭაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ“, *საქართველო რუსთაველის ხანაში* (თბილისი, 1966), 242-252.
- მარი 1905:** მარი ნ., „ორი სურათი ანისში, წმ. ნინო და თამარ მეფე“, *ცნობის ფურცელი* N2884 (1905), 3-4.
- მატიანე ქართლისა 1955:** მატიანე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 249-317.
- მხითარ აირივანეცი 1990:** მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. დავლიანიძემ (თბილისი, 1990).
- მხითარ გოში 1968:** დავლიანიძე ლ., „მხითარ გოშის ‘აღბანეთის ქრონიკა‘“, *ქუ II* (თბილისი, 1968), 27-49.
- ომან ხერხეულიძე 1989:** ომან ხერხეულიძე, *მეფობა ირაკლი მეორისა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლ. მიქიაშვილმა (თბილისი, 1989).
- სილოგავა 1980:** სილოგავა ვ., „სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ“, *მაგნი, ელს* 2 (1980), 142-181.
- სილოგავა 1997:** სილოგავა ვ., „ანისის ქართული წარწერა, 1218“, ენციკლოპედია „საქართველო“ (თბილისი, 1997), 161.
- სილოგავა 2001:** სილოგავა ვ., „ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა“, *ახალციხე-ყარსი* (ახალციხე, 2001), 13-49.
- სიმეონ ერევანცი 1997:** გიგაური ლ., *საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“* (თბილისი, 1997).
- სტეფანე მტბეგარი 1963:** წამებაჟ წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით (თბილისი, 1963), 172-183.
- სტეფანოს ორბელიანი 1978:** *სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები*, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1978).
- სტეფანოს ორბელიანი 1985:** იხ. აბულაძე 1985.
- სტეფანოს ტარონეცი 2005:** ცაგარეიშვილი ე., „სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“, *მრავალთავი XXI* (2005), 273-285.
- სურგულაძე 2015:** სურგულაძე მ., „ოსმალთა პერიოდის მცხეთის ორი დოკუმენტი“, *მრავალთავი XXIV* (2015), 321-337.
- სურგულაძე, აბაშიძე 2016:** *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, ტ. V, ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თ. აბაშიძემ (თბილისი, 2016).
- სხირტლაძე 2017:** სხირტლაძე ზ., „ანისი XIX საუკუნის მიწურულს: წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიაში მართლმადიდებლური ღმრთისმსახურების აღდგენის და მონასტრის დაარსების ცდები. საარქივო მასალები“, *გმაშ III* (2017), 335-400.
- სხირტლაძე 2018:** სხირტლაძე ზ. კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს 1218 წლის დაკარგული წარწერის ახლად მიკვლეული ფრაგმენტები, *ელენე მეტრეველი 100* (თბილისი, 2018), 301-314.
- სხირტლაძე, თემელაშვილი, სმირნოვი 2019:** *მასალები ანისის წმინდა გრიგოლის ეკლესიის მოხატულობის შესწავლისათვის*, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ, ირაკლი თემელაშვილმა და ნიკოლაი სმირნოვმა (თბილისი, 2019).
- ტაბალუა 1984:** ტაბალუა ი., *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში*, ტ. I (თბილისი, 1984).
- ტრაპაიძე, ჯალაღანია, სხირტლაძე 2016:** ტრაპაიძე ქ., ჯალაღანია თ., სხირტლაძე ზ., „ანისის ქართული სიძველეები დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიურში“, *ჰუმანიტარული კვლევები. წელიწდეული VII* (2016), 323-356.
- ფარსადან გორგიჯანიძე 1926:** კაკაბაძე ს., *ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია* (ტფილისი, 1926).
- ფსევდო-შაპუში 1975:** ცაგარეიშვილი ე., „ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაპუში) და მისი ‘ისტორია‘“, *მრავალთავი V* (თბილისი, 1975), 147-166.
- ქართული წარწერების კორპუსი 1980:** *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა (თბილისი, 1980).
- ქაჯაია 1992:** ქაჯაია ნ., *ბასილი კესარიელის თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები* (თბილისი, 1992).

- ლეონდი 2012:** იხ. ცაგარეიშვილი 2012.
- ჩელეზი 2016:** ჩელეზი ფ., „ანისის ქართული წარწერები“, *ქუთაისის ილია ჭავჭავაძის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის წელიწდეული VIII* (2016), 222-228.
- ცაგარეიშვილი 1971:** ცაგარეიშვილი ე. სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ, *მრავალთავი I* (თბილისი, 1971), 464-496.
- ცაგარეიშვილი 2012:** ცაგარეიშვილი ე., *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში* (თბილისი, 2012).
- ცხვილოელი 1900:** ცხვილოელი პ., „ტბეთის საყდრის სახარება, ტყავზე დაწერილი 1162 წ.“, *ივერია №229* (1900), 1-2.
- ცხორება მფეთ-მეფისა დავითისი 1992:** *ცხორება მფეთ-მეფისა დავითისი*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ. შანიძემ (თბილისი, 1992).
- წამება წმიდისა შუშანიკისი 1978:** იაკობ ცურტაველი, *მარტვილობაი შუშანიკისი*, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ილ. აბულაძემ, სტერეოტიპული გამოცემა (თბილისი, 1978).
- ხანთაძე 1955:** ხანთაძე შ., „სახელმწიფო პურის გადასახადი (სურსათი) ქართლ-კახეთში XIX საუკუნის დამდეგს“, *მსკი* 32 (1955), 153-176.
- ჯავახიშვილი 1934:** ჯავახიშვილი ი., *სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში* (ტფილისი, 1934).
- ჯავახიშვილი 1953:** ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, წ. V (თბილისი, 1953).
- ჯავახიშვილი 1966:** ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, წ. III (თბილისი, 1966).
- ჯავახიშვილი 1982:** ჯავახიშვილი ი., *სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში*, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. VI (თბილისი, 1982).
- ჯავახიშვილი 1983:** ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, II, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. II (თბილისი, 1983).
- ჯავახიშვილი 1996:** ჯავახიშვილი ი., *ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია*, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. IX (თბილისი, 1996).
- ჯაფარიძე 1995:** ჯაფარიძე გ., *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII საუკუნის პირველ მესამედში* (თბილისი, 1995).
- ჯოჯუა 2017:** ჯოჯუა თ., „ნაქალაქარ ანისის ახლადგამოვლენილი ქართული და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები (ლაპიდარული და ნაკაწრი წარწერები)“, *იემი XIV-XV* (2016-2017), 266-339.
- ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937:** *ისტახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი*, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლით ვ. ფუთურიძისა (თბილისი, 1937).
- ჰასან რუმლუ 1966:** *ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1966).
- ალ-ჰუსეინი 1976:** შენგელია ნ., „სადრ ად-დინ ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ“, *ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან* (თბილისი, 1976), 187-195.
- Amedroz 1908:** Amedroz H. F. ed., *History of Damascus 363-555 a. h. by Ibn-al-Qalânisi from the Bodlean Ms. Hunt. 125 Being a Continuation of the History of Hilal al-Sabi* (Leiden, 1908).
- Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens 1916:** I.-B. Chabot ed., *Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens*, II, *CSCO*, vol. 82: *Scriptores Syri*, t. 37 (Louvain, 1916).
- Bar Hebraeus 1932:** *The Chronography of Gregory Abû'l-Fara, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus: Being the First Part of his Political History of the World*, Translated from the Syriac by W. Budge, 2 vols. (London, 1932).
- Basmadjian 1922-1923:** Basmadjian K. J., „Les inscriptions armeniennes d’Ani, de Bagnair et de Marmashen“, *ROC* III (XXIII) (1922-1923) 74-80, 314-344.
- Basmadjian 1924:** Basmadjian K. J., „Les inscriptions armeniennes d’Ani, de Bagnair et de Marmashen“, *ROC* IV (XXIV) (1924), 356-371.
- Basmadjian 1925-1926:** Basmadjian K. J., „Les Inscriptions Armeniennes d’Ani, de Bagnair et de Marmashen“, *ROC* V (XXV) (1925-1926), 156-186, 358-377.
- Brightman 1896:** Brightmann F. E., *Liturgies Eastern and Western. Eastern Liturgies* (Oxford, 1896).
- Brosset 1849:** Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l’Arménie, exécutée en 1847-1848*, Première Livraison (St. Petersburg, 1849).
- Brosset 1850:** Brosset M., *Rapports sur un Voyage*

- Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécutée en 1847-1848*, Deuxième Livraison (St. Petersburg, 1850).
- Brosset 1860-1861:** Brosset M., *Les Ruines d'Ani, Capital de l'Arménie. Sous Les Rois Bagratides, aux X-XI s. Histoire et Description*, vol. I-II (St. Petersburg, 1860-1861).
- Brosset 1861:** Brosset M., *Les Ruines d'Ani, Capital de l'Arménie. Sous Les Rois Bagratides, aux X-XI s. Histoire et Description*, Atlas (St. Petersburg, 1861).
- Bryer 1976:** Bryer A., "Some Trapezuntine Monastic Obits (1368-1563)", *REB* 34 (1976), 125-138.
- Bryer, Winfield 1970:** Bryer A., D. Winfield D., "Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizond: Architectural and Historical notes", Part 3, *ΑρχΠοντ* 30 (1970), 228-385.
- Bryer, Winfield 1985:** Bryer A., Winfield D., *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos [Dumbarton Oaks Studies: 20]* (Washington, D.C., 1985).
- Çelebi 1898/1899:** Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, II, Tabi': Ahmed Cevdet (Istanbul, 1898-1899).
- Colias 1972:** Colias J., "Les bibliothèques de la région de Trebizonde et leurs manuscrits grecs", *Ecole Pratique des Hautes Études*, IVe Section, Annuaire (Paris, 1972) 809-812.
- De Madariaga 1981:** De Madariaga I., *Russia in the Age of Catherine the Great* (NewHaven, 1981).
- Eastmond 1999:** Eastmond A., "Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sofia, Trebizond", *DOP* 53 (1999), 219-236.
- Eastmond 2014:** Eastmond A., "Inscriptions and authority in Ani", in N. Asutay-Effenberger, F. Daim Hrsg., *Der Doppeladler Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (Mainz, 2014), 71-84.
- Frary 2015:** Frary L., *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844* (Oxford, 2015).
- Gautier 1984:** Gautier P., "Le Typicon du sébaste Grégoire Pakurianos", *REB* 42 (1984), 5-145.
- Gökbilgin 1962:** Gökbilgin M. T., "XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livasi ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten* 26 (1962), 293-337.
- Ibn al-Athīr 1966:** Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fi'l Ta'rikh*, Ed. by Dar Sader, Dar Beyrouth (Beyrouth, 1966), vols. 10-12.
- Jacob 1964:** Jacob A., "Une version géorgienne inedita de la liturgie de Saint Jean Chrysostome", *Le Museon* LXXVII (1964), 65-119.
- Janin 1975:** Janin R. 1975, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Paris, 1975).
- Kakovkin 1984:** Kakovkin A. 1984, "Il Significato degli affreschi della Chiesa di S. Gregorio di Tigran Honents (1215) ad Ani", *Atti del Terzo Simposio Internazionale di arte Armena* (Venezia, 1984), 341-342.
- Karapetyan, Mahé 2015:** Karapetyan S., Mahé J.-P., "The Horomos Inscriptions", in E. Vardanyan ed., *Horomos Monastery: Art and History* (Paris, 2015), 361-493.
- Khanykof 1849:** Khanykof N., "Excursion a Ani en 1848", in Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, Première livraison*, Troisième Rapport (St. Petersburg, 1849), 121-152.
- Khanykof 1858-1859:** Khanykof N., "Voyage à Ani, capital de l'Arménie, sous les Bagratides", *Revue Archéologique* vol. 15, No2 (1858-1859), 401-420.
- Khatchatrian 1963:** Khatchatrian A., Ani, *RBK* 2 (Stuttgart, 1963), 158-170.
- Mahé 1980:** Mahé J.-P., "L'étude de P. M. Muradyan sur les inscriptions géorgiennes d'Arménie", *BK* 38 (1980), 295-309.
- Mahé 1999:** Mahe J.-P., "Epigraphic Evidence on the Site of Ani", in *21. Kazi sonuclari toplantisı, 2. cilt, 24-28 Mayıs 1999* (Ankara, 2000), 432-434.
- Mahé 2001:** Mahé J.-P., "Le testament de Tigran Honenc': la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe-XIIIe siècles", *CRAI* 145e année, N. 3 (2001), 1319-1342.
- Marengo 1879:** Marengo C., "Trebizonde", *Mission Catholique* 11 (1879), 326-328.
- Rubruk 1839:** "Itinerarium Willelmi de Rubruk", *Recueil de Voyages et de Mémoires, publié par la Société de Géographie* IV (Paris, 1839), 213-396.
- Peacock 2015:** Peacock A. C. S., "An Interfaith Polemic in Medieval Anatolia: Qādī Burhān al-Dīn al-Anawī on the Armenians and their Heresies", in A. C. S. Peacock, B. De Nicola and S. Nur Yildiz eds., *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (Burlington, Farnham, 2015), 233-261.
- Silogava 1980:** Silogava V., "A propos de l'édition des inscriptions géorgiennes d'Arménie", *BK* 38 (1980), 365-395.
- Skylitzes 1973:** *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Editio princeps. Recensuit Ioannes Thurn (Berolini et

Novi Eboraci, 1973).

Stamatopoulos 2013: Stamatopoulos D., “From the Vyzantinism of K. Leont’ev to the Vyzantinism of I. I. Sokolov: the Byzantine Orthodox East as a motif of the Russian Orientalism”, in O. Delouis, A. Couderic et P. Guran eds., *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l’époque modern et contemporaine* (Athènes, 2013), 321-340.

Taq’aishvili 1935-1936: Taq’aishvili E., “L’inscription d’Épiphanie, Catholicos de Géorgie”, *ROC* III serie, t. X (XXX), N1-2 (1935-1936), 216-224.

Tarchnisvili 1956: Tarchnisvili M., ed., *Liturgiae Ibericae Antiquiores*, *CSCO*, vol. 122, Iber. 1 (Louvain, 1956).

Texier 1842: Texier Ch., *Description de l’Arménie, la Perse et la Mésopotamie*, vol. I (Paris, 1842).

Thierry 1984: Thierry N., “The wall painting at Ani”, in P. Cuneo ed., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Milano, 1984), 68-71.

Thierry N., Thierry J.-M. 1993: Thierry N. et J.-M., *L’église Sainte-Gregoire de Tigran Honenc á Ani (1215)* (Louvain-Paris, 1993).

Uluhogian 1984: Uluhogian G. “The evidence of inscriptions”, in: P. Cuneo ed., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Milano, 1984), 72-83.

Vardanyan 2015: Vardanyan E. ed., *Horomos Monastery: Art and History [Centre de recherche d’histoire et civilisation de Byzance, Monographies: 50]* (Paris, 2015).

Бакрадзе 1855: Бакрадзе Д., „Месхия или нынешний Ахалкалакский уезд с турецкою Грузиею“, *Кавказ* (1855), №23, 95-96; №24, 99-100; №25, 103-104; №26, 107-108; №27, 111-112.

Бакрадзе 1877: Бакрадзе Д., „Три месяца в Турецкой Грузии Г. Н. Назбека“, *Кавказ*, 1877, №1, 3-4; №3, 3-4; №4, 3; №7, 3; №8, 3; №16, 3; №19, №31, 3; №32, 3; №38, 3; №39, 3.

Бакрадзе 1878: Бакрадзе Д., *Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре* (Санкт-Петербург, 1878).

Бакрадзе 1880а: Бакрадзе Д., „Об археологической поездке, совершенной в 1879 г. по поручению Академией Наук в Чорохский бассейн, Батум, Артвин и Артанудж“, *ЗИАН*, т. 37, кн. 1 (Санкт-Петербург, 1880), 1-4.

Бакрадзе 1880б: Бакрадзе Д., „Заметка о Батумской Области (Должено общему собранию Историко-фолологического Отделения Императорской Академии Наук)“, *ЗКОИРГО* VI, №2 (1880), 153-167.

Бакрадзе 1881: Бакрадзе Д., Историко-этнографический очерк Каррской Области, *ЗКОИРГО* VII, №1 (1881), 192-202.

Бакрадзе 1884: Бакрадзе Д., „О землевладении по турецким законам“, *Юридическое обозрение* №153, 156, 157 (1884).

Бакрадзе 1889: Бакрадзе Д., „Исторический очерк турецкой системы землевладения“, *Приложение к протоколу Кавказского Юридического Общества* №9 (1889), 1-33.

Бартольд 1966: Бартольд В., „Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче“, *Сочинения*, т. IV (Москва, 1966), 313-338.

Бартольд 1911: Бартольд В., *Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче [Анийская серия: 5]* (Санкт-Петербург, 1911).

Берже 1866: *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, I, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1866).

Берже 1868: *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, II, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1868).

Венедиктов 2008: Венедиктов В., *Этноконфессиональный диалог России и Константинопольского Патриархата во второй половине XIX века*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2008).

Гамрекели 1980: *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы*, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, т. I (Тбилиси, 1980).

Гамрекели 1991: *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы*, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, т. II (Тбилиси, 1991).

Герд 2006: Герд Л., *Константинополь и Петербург: церковная политика России на православном Востоке (1878-1898)* (Москва, 2006).

Герд 2010: Герд Л., *Русский Афон 1878-1914, Очерки церковно-политической истории* (Москва, 2010).

Герд 2016: Герд Л., „Константинопольская патриархия и Русская церковь перед революцией“, *Государство, Религия, Церковь* 1 (34) (2016), 280-307.

Гордеев 1923: Гордеев Д., „Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году: Росписи в Ч’уле, Сап’аре и Зарзме“, *ИКИИ* 1 (1923), 1-95.

- Джанполадян 1982:** Джанполадян Р.М., „Сферокоические сосуды из Двина и Ани“, *Археологические памятники Армении*, т. 12, *Средневековые Памятники*, вып. IV (Ереван, 1982).
- Довель, Томес 1971:** Довель Т., Томес Т., „Собрание Н. Я. Марра в фотоархиве Ленинградского отделения института археологии АН СССР“, *ИРЭ* 3 (1971), 289-295.
- Докладные записки 1981а:** „Докладные записки Н.Я. Марра о раскопках в Ани (1892 г.)“, *ЛЗГ* 5 (1981), 100-110.
- Докладные записки 1981б:** „Докладные записки Н. Я. Марра о раскопках в Ани (1893 г.)“, *ЛЗГ* 6 (1981) 98-114.
- Докладные записки 1981в:** „Докладные записки Н.Я. Марра о раскопках в Ани (1904-1907 гг.)“, *ЛЗГ* 9 10 (1981), 100-114.
- Дондуа 1935:** Дондуа В., „К быту и социально-экономической жизни средневековой Грузии по анийской надписи (1218) Епифания“, в сб.: И. Мещанинов ред., *Академия Наук СССР. Академику Н. Я. Марру, XLV* (Москва-Ленинград, 1935), 643-649.
- Дружинина 1955:** Дружинина Е. 1955, *Кючук-Найнарджийский мир 1774 года, его подготовка и заключение* (Москва, 1955).
- Измайлова 1958:** Измайлова Т., „Декоративное убранство двух анийских памятников начала XIII века (церкви Тиграна Оненца и Бахтагеки)“, *ТГЭ II [Труды Отдела Востока Эрмитажа]*, 5], (1958), 159-166.
- Казбек 1875:** Казбек Г., „Три месяца в Турецкой Грузии“, *ЗКОИРГО X*, вып. 1 (Тифлис 1875), 1-140.
- Каковкин 1983:** Каковкин А., „Роспись церкви Григория Тиграна Оненца (1215 г.) в Ани: иконографический состав и идейный замысел“, *ИРЭ* 2 (1983), 106-14.
- Каковкин 1987а:** Каковкин, А., „О датировке росписей храма св. Григория (1215 г.), в Ани, его часовни и притвора“, *ВВр* 48 (1987), 108-15.
- Каковкин 1987б:** Каковкин А., „Страница истории изучения памятников Ани Н. П. Сычевым“, *ЛЗГ* 2 (1987), 91-94.
- Каковкин 1989:** Каковкин А., Сцена „Чудесное явление животворящего столба» в росписи храма Григория (1215 г.) в Ани“, *Зограф* 20 (1989), 30-2.
- Каковкин 1991:** Каковкин А., „К вопросу о ктиторском портрете в церкви св. Григория 1215г. в Ани“, *ЛЗГ* 1 (1991), 126-133.
- Каптерев 1914:** Каптерев Н., *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях* (Сергиев Посад, 1914).
- Кызласова 2006:** Кызласова И., *Николай Петрович Сычев (1883-1964) [Отечественная реставрация: personalia, 1]* (Москва, 2006).
- Крачковская, Крачковский 1935:** Крачковская В., Крачковский И., „Из арабской эпиграфики в Ани. Надпись на мечети Манучехра“, в сб.: И. Мещанинов ред., *Академия наук СССР академику Н. Я. Марру, XLV* (Москва-Ленинград, 1935), 671-696.
- Лидов 1991:** Лидов А., „Искусство армян-халкедонитов“, *ИРЭ* 1 (1991), 75-87.
- Лисовой 2006:** Лисовой Н., *Русское духовное и политическое присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в XIX – начале XX в.* (Москва, 2006).
- Марр 1893:** Марр Н., „Новые материалы по армянской эпиграфике“, *ЗВОИРАО VIII*, вып. I-II (1893), 69-103.
- Марр 1906:** Марр Н. Я., *Краткий Каталог Анийского Музея [Анийская Серия, 1]* (Санкт-Петербург, 1906).
- Марр 1908:** Марр Н., *Реестр предметов древности (из VI (1907г.) Археологической кампании в Ани) [Анийская Серия, 2]* (Санкт-Петербург, 1908).
- Марр 1910:** Марр Н., „Надпись Епифания, католикоса Грузии (Из раскопок в Ани 1910 г.)“, *ИИАИ* 12 (1910), 1433-1442.
- Марр 1934:** Марр Н., *Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища* (Москва-Ленинград, 1934); *გადაბეჭდილია – Марр Н., Ани* (Ереван, 1939).
- Марр 1947:** Марр Н., „Древности Ширана“, *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной Культуры XIV* (1947), 3-13.
- Миханкова 1935:** Миханкова В. А., *Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности [Известия Государственной академии истории материальной культуры, 154]* (Москва-Ленинград, 1935).
- Мурадян 1981:** Мурадян П., „К критике и интерпретации грузинской Эпиграфики Армении“, *მაცნე, ელს* 3 (1981), 174-181.
- Мурадян 1985 :** Мурадян П., „Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики“, *ИРЭ* 4 (1985), 174-189.
- Мурадян 1987 :** Мурадян П., „Проблема конфессиональной ориентации церкви Оненца“, *Кавказ и Византия* 5 (1987), 36-66.
- Муравьев 1848:** Муравьев А., *Грузия и Армения*, т. II (Санкт-Петербург, 1848).
- Орбели 1910:** Орбели И., *Каталог Анийского Музея Древности [Анийская Серия, 3, вып. I]* (Санкт-Петербург, 1910); *გადაბეჭდილია – Орбели И., Избранные Труды*

- (Երևան, 1963), 23-97.
- Орбели 1974:** Орбели И., „Надписи Мрена“, *ՀՀ 1* (Երեվան, 1974), 33-43.
- Пахомов 1970:** Пахомов Е., *Монеты Грузии* (Тбилиси, 1970).
- Петрунина 2010:** Петрунина О., *Греческая нация и государство в XVIII-XX вв.* (Москва, 2010).
- Письма Н. Марра 1979:** „Письма Н. Я. Марра об археологических раскопках в Ани (1904-1917 гг.)“, *ԼՀԳ-12* (1979), 93-108.
- Сычев 1912:** Сычев Н., „Аннйская церковь, раскопанная в 1892 г.“, *ХВ 1/2* (1912), 212-219.
- Тьерри 1977:** Тьерри Н., „Роспись церкви св. Григория Тиграна Хоненца в Ани (1215)“, *II Международный симпозиум по грузинскому искусству* (Тбилиси, 1977).
- Токарский 1972:** Токарский Н. 1972, „Уникальный памятник архитектуры из раскопок 1911 г. в Ани“, *ՊԲՀ 4* (1972), 100-110.
- Успенский 1998:** Успенский Б., *Царь и Патриарх: Харизма власти в России. Византийская модель и ее русское переосмысление* (Москва, 1998).
- ал-Хусайни 1980:** Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат асселджукыйя (Сообщения о сельджукском государстве)*, Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. Буниятова (Москва, 1980).
- Цагарели 1898:** Цагарели А., *Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии*, Том II, Вып. I, Грузинские тексты с 1768 по 1801 года (Санкт-Петербург, 1898).
- Чубинашвили 1973:** Чубинашвили Г., „Димитрий Бакрадзе как археолог“, *ՁԵԾԵ, օգոստ 1* (1973), 188-195.
- Эмин 1881:** Эмин Н., *Армянские надписи в Нарсе, Ани и в окрестностях последнего* (Москва, 1881).
- Юзбашян 1971:** Юзбашян К., „Анийская рукопись 1298 г.“, *ԲԵԻ 2* (1971), 77-94.
- Κυριακίδης 1898:** Κυριακίδης Ε., *Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἱερᾶς Βασιλικῆς πατριαρχικῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελαῖ (ἐν Αθήναις, 1898)*.
- Ալիշան 1881:** Ալիշան Ղ., *Շիրակ, Տէրագրութիւն պատկերացոյց* (Վենետիկ, 1881).
- Արիստակես Լաստիվերոցի 1963:** *Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերոցոյ, Աշխատասիրութեամբ Կ. Յուզբաշյան* (Երեվան 1963).
- Գէորգեանց 1903:** Մելիքեղեկ քհ. Գէորգեանց, *Համառոտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակա եւ մայրաքաղաքին Անոյ* (Աղէքսանդրապօլ, 1903).
- Գրիգոր Երեց 1898:** *օժ. Մատթէոս Ուռհայեցի 1898*.
- Զարարեա Սարկաազ 1870:** *Զարարեայ Սարկաազի Պատմագրութիւն* (Վաղարշապատ, 1870).
- Թովմա Մեծոբեցի 1860:** *Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իրոց*, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոբեցոց (Փարիզ, 1860).
- Խաչիկյան 1950:** *ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երեվան, 1950).
- Խաչիկյան 1955:** *ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Մասն արաջին (1401-1450 թթ.), Կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երեվան, 1955).
- Խաչիկյան 1967:** *ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Մասն, Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երեվան, 1967).
- Կիրակոս Գանձակեցի 1961:** Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի (Երեվան, 1961).
- Կոստանեանց 1913:** Կոստանեանց Կ., *Վիմական Տարեգիր* (Ս.-Պետերբուրգ, 1913).
- Հակոբյան 1951:** *Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ.*, I, Կազմեց Վ. Հակոբյան (Երեվան, 1951).
- Հակոբյան 1956:** *Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ.*, II, Կազմեց Վ. Հակոբյան (Երեվան, 1956).
- Հովհաննէս Դրասխանակերտցի 1965:** *օժ. օոսանց ճրասեանձգերտցեո 1965*.
- Ղափաղարյան 1938:** Ղափաղարյան Կ., „Երևանի Կաթողիկէի և նորահայտ հուշարձանի վիմական արձանագրութիւնները“, *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ պատմութեան և գրականութեան ինստիտուտի 1* (1938), 165-192.
- Ղափաղարյան 1975:** Ղափաղարյան Կ., Երևան. *Միջնադարյան հուշարձաններ և վիմական արձանագրութիւնները* (Երեվան 1975).
- Ղևտնդ 1971:** *օժ. Եգգարցեոմցեո 1971*.
- Մաթեվոսյան Ա. 1984:** *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Մաթեվոսյան (Երեվան, 1984).
- Մաթեվոսյան Ա. 1988:** *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ե-ԺԳ դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա. Մաթեվոսյանի (Երեվան, 1988).
- Մատթէոս Ուռհայեցի 1898:** Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն* (Վաղարշապատ, 1898).
- Միքայել Ասորի 1871:** *Ժամանակագրութիւն Տեան Միխայէլի Ասորոց Պատրիարքի* (Երուսաղէմ, 1871).

Մխիթար Այրիվանեցի 1860: *Մխիթար Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց*, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ Եմին (Մոսկվա, 1860).

Մխիթար Անեցի 1983: *Մխիթար Անեցի, Մատենանալիարհավէլ հանդիսարանաց*, Աշխատասիրութեամբ Ն. Մարգարեանի (Երեւան, 1983).

Մխիթար Գոշ 2010: *Մատենագիրք Հայոց*, XV, Ժ դար Պատմագրութիւն Երկու գրքով, Գիրք Բ (Անթիլիաս-Լիբանան, 2010).

Մուրադյան 1977: Մուրադյան Պ., *Հայաստանի վրացերեն արձանագրութիւնները* (Երեւան, 1977).

Շապուհ Բագրատունի 1921: *Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունիոյ*, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս (Էջմիածին, 1921).

Չալալեանց 1858: Չալալեանց Ս., *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Բ (Տիփլիս, 1858).

Պատմութիւն Վրաց 1953: յո. անշլաձձ 1953.

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: *Ժամանակագրութիւն*, Ադամից մինչեւ 1776, Աշխատասիրութեամբ Կ. Մաթեվոսյանի (Երեւան, 2014).

Սարգիսեան 1864: Սարգիսեան Ն., *Տեղագրութիւն ի*

Փոքր եւ ի Մեծ Հայ (Վենետիկ, 1864).

Սիմէոն Կաթողիկոս 1894: Սիմէոն Կաթողիկոսի Հիշատակարանը, Կենսագրութեամբ եւ յաւելումներով ու ծանօթիւններով, *Դիվան Հայոց պատմութեան*, Գ, Հրատարակեց Գիտ Քահանայ Աղանեանց (Տիփլիս, 1894).

Ստեփանոս Տարունեցի Ասողիկ 2010: Ստեփանոսի Տարունեցոյ Պատմութիւն բանի ի պատմագրական Տաղից, *Մատենագիրք Հայոց*, XV, Ժ դար Պատմագրութիւն Երկու գրքով, Գիրք Բ (Անթիլիաս-Լիբանան, 2010), 619-829.

Ստեփանոս Օրբէլեան 1859: *Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց ... ի գործատան Կ. Վ. Շահնագարեանց*, I-II (Փարիզ, 1859).

Վարդան Արեւելցի 1862: *Հասարակ պատմութեան Վարդանայ վարդապետի* (Վենետիկ, 1862).

Վկայաբանութիւն Սոբոյն Շուշանկան 1978: յո. Գձ-մըձձ Գձմըձձ Միւնեանցիոսի 1978.

Օրբէլի 1966: *Դիվան հայ վիմագրութեան*, I, Անի քաղաք, Կագնեց Ն. Օրբէլի (Երեւան, 1966).

ფოტოების წყაროები

თავი II

ლაპიდარული ნარჩენები

ქართული წარწერები

ზაზა სხირტლაძე - სურ. 3, 4, 6, 8; ნელი ჩაკვეტაძე - სურ. 22, 24, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37; ჯიმშერ ჩხვიმიანი - სურ. 39 და 40; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა - სურ. 13, 17, 19, 21; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი - სურ. 11, 12, 14-16

სომხური წარწერები

ნელი ჩაკვეტაძე - სურ. 1, 3, 5-7, 9, 12, 13, 19, 20

ფრესკული ნარჩენები

ნელი ჩაკვეტაძე - წარწერები 7-9, 27 და 29, 30, 36-114, 117, 123-137, 139-156
რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - წარწერები 2-3, 4-5, 14-15, 17, 19 და 21, 25-26, 31-32, 34-35, 116, 118-120, 138

თავი III

ყარსის მუზეუმის ქართული მონეტები

ჯიმშერ ჩხვიმიანი - მონეტები 1-72

რელიეფი ქართული ნარჩენით ყარსის მუზეუმიდან

ჯიმშერ ჩხვიმიანი - სურ. 1 და 2

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული არქეოლოგიური მასალა ანისიდან

ჯიმშერ ჩხვიმიანი - 1-6

თავი IV

ანისის ქართული სიძველეები დიმიტრი ბაქრაძის სავაღე დღიურში

ზაზა სხირტლაძე - სურ. 1; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი - სურ. 2, 3

Экскурсия в Ани

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა - სურ. 1-5, 9-13; რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - სურ. 6-8

**ანისი XIX საუკუნის მიწურულს: წმ. გრიგოლის ეკლესიაში
მართლმადიდებლური ღმრთისმსახურების აღდგენის და მონასტრის
დაარსების ცდები**

ნელი ჩაკვეტაძე - სურ. 2, 12, 15, 16; ზაზა სხირტლაძის ფოტოკოლექცია - სურ.
11; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა - 1; საქართველოს ეროვნული არქივი - სურ. 5-8,
9-10, 13-14, 17-18

**ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესია: ნიჰოლავი სიროვის საგვლე დღიურები
და მოხსენება**

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური კულტურის
ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - სურ. 1-4

საგვლე დღიური

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური
კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - სურ. 1-79

მოხსენება

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის მატერიალური
კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - ფ. 84r

**დიმიტრი გორდემავის სამეცნიერო მასალები ანისის წმ. გრიგოლის
ეკლესიის მოხატულობის შესახებ**

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის არქივი - სურ. 1-17

ტიტულები და კონტრტიტულები

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია - გვ. 2;
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი - გვ. 4; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა
ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა. ალ. როინაშვილის
ფოტოკოლექცია - გვ. 128; რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სანკტ-პეტერბურგის
მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი - გვ. 310, 312, 360,
366, 436, 522; ნელი ჩაკვეტაძე - გვ. 106; გიორგი ბაგრატიონი - გვ. 354; ვლადიმერ
კეკელიას კოლექციიდან - გვ. 368; ჯიმშერ ჩხვიმიანი - გვ. 394

საქართველოს
ეროვნული მუზეუმი

თსუ გამომცემლობის რედაქტორი
მარიაკა ერქომაიშვილი

დაიბეჭდა სტამბა „სეზანში“

CEZANNE
PRINTING HOUSE

ბიგნის მესამე ტომში გაერთიანებული მასალა – თავად პირველწყაროები – მოგვითხრობს იმ მრავალმხრივ პოლიტიკურ, აღმსარებლობით, სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობებზე, რომლებიც ანის-შირაკს საქართველოსთან მრავალი ასწლეულის განმავლობაში აკავშირებდა. ეს მასალა აერთიანებს ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებს, ლაპიდარულ და ფრესკულ წარწერებს, ყარსისა და თბილისის მუზეუმებში დაცულ სიძველეებს – ნუმისმატიკას, ქანდაკებას, არქეოლოგიურ მონაპოვარს, დასასრულ, დოკუმენტებს თბილისისა და სანკტ-პეტერბურგის არქივებიდან, სახელდობრ საექსპედიციო ჩანაწერებს, საეკლესიო მმართველობასთან დაკავშირებულ ოფიციალურ მიმოწერას.

წარმოდგენილი მასალა შეძლებისდაგვარად სრულადაა დოკუმენტირებული – მას ერთვის როგორც ფოტოები, ისე გრაფიკული მონახაზები.

ISBN 978-9941-13-935-2

9 789941 139352

